

304.868

40
1989

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XL

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XL

1989
MAGYAR NEMZETI MÚZEUM, BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FODOR ISTVÁN

Szerkesztő bizottság
KEMENCZEI TIBOR
KOVALOVSZKI JÚLIA
SOPRONI SÁNDOR

Szerkesztő
HOPPÁL ÉVA

ISSN 0133–2023

© Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM – INDEX

TÓTH Endre: B. Thomas Edit (1923–1988.)	7
MESTER Zsolt: A Subalyuk-barlang középső paleolitikus iparainak újraértékelése	11
La réévaluation des industries du Paléolithique moyen de la grotte Subalyuk	35
T. DOBOSI Viola – HOMOLA István: Tipológiai-technikai megfigyelések pattintott kőeszközökön	37
Typologisch-technische Beobachtungen abgesprengter Steinwerkzeuge	
KEMENCZEI Tibor: Koravaskori sírleletek az Alföldről az Őskori Gyűjteményben	55
Grabfunde der Früheisenzeit von der Tiefebene in der Prähistorischen Sammlung	73
VÖRÖS István: Campona – Nagytétény római tábor állatsontmaradványai	75
Animal remains from the Roman castellum at Nagytétény (CAMPONA)	99
GÁSPÁR Dorottya: Lituus vagy baculus vagy...?	103
Lituus or baculus or...?	111
Endre TÓTH: Neuere Silvanusringe aus Pannonien. (Zur Silvanusverehrung in Pannonien)	113
Újabb Silvanus-gyűrűk Pannoniából (a pannoniai Silvanus-kultuszhoz)	128
Andrea H. VADAY: Sarmatisches Männergrab mit Goldfund aus Dunaharaszti	129
Szarmata aranyleletes férfisír Dunaharasztiából	136
Éva GARAM: Über das awerenzzeitliche goldene Agraffenpaar von Dunapataj	137
A dunapataji avarkori arany mellbogláról	154
KRALOVÁNSZKY Alán: Szent István király székesfehérvári sírja és kultuszhelye	155
Grab des Königs Hl. Stephan und Ort seiner Verehrung in Székesfehérvár (Stuhlweissenburg)	172
H. KOLBA Judit: A losonci ékszerlelet	175
The jewel find from Losonc	189
GERELYES Ibolya: 17. századi török Korántartó	195
Silver box of a Koran	207

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

ActaAntHung	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaHaHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AI	= Archaeologia Iugoslavica, Beograd
Alba Regia	= Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
AR	= Archeologické Rozhledy, Praha
ArchHung	= Archaeologia Hungarica, Budapest
ArsDec	= Ars Decorativa, Budapest
ArsHung	= Ars Hungarica, Budapest
BÁMÉ	= A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
BAR	= British Archaeological Reports, Oxford
BCO	= Bibliotheca Classica Orientalis, Berlin
BRGK	= Bericht der Römisch–Germanischen Kommission, Berlin
BSPF	= Bulletin de la Société Préhistorique Française, Paris
BudRég	= Budapest Régiségei, Budapest
Cumania	= Cumania. A Bács- Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét
CurrAnt	= Current Anthropology, Chicago
DACL	= Cabrol, F. – Leclercq, H., Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, Paris
DissArch	= Dissertationes Archaeologicae, Budapest
ÉÉT	= Élet és Tudomány, Budapest
EPRO	= Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, Leiden
FolArch	= Folia Archaeologica, Budapest
HOMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien
JPMÉ	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
JRGZM	= Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums Mainz
Klio	= Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Berlin
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien
MAIV	= Materiale Arheologice privind istoria Veche, București
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice, București
MIA	= Materialy i Issledovaniya po Arheologii SSSR, Moskva

MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
MMűv	= Magyar Művészet, Budapest
MTAK (II)	= A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei, Budapest
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő, Budapest
PBF	= Prehistorische Bronzefunde, München
PrzA	= Przegląd Archeologiczny, Poznań- Wrocław
Quartär	= Quartär. Jahrbuch für Erforschung des Eiszeitalters und der Steinzeit, Bonn
RE	= Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
SA	= Sovetskaja Archeologija, Moskva
Savaria	= Savaria, Szombathely
SbNM	= Sborník Národního Muzea v Praze, Praha
SIA	= Slovenská Archeologia, Bratislava
ŠtZ	= Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV, Nitra
StudArch	= Studia Archaeologica, Budapest
VMMK	= A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
VMP	= Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte, Potsdam
WA	= World Archaeology, London

B. THOMAS EDIT
1923–1988.

1988. március 3-án, néhány nappal 65. születésnapja előtt meghalt B. Thomas Edit. Életének utolsó, gyötrelmes hónapjai operációk sorozatával telt, mindhiába. A halál egy küzdelmes, sokat alkotó és tevékeny életet oltott ki.

Thomas Edit 1923. március 10-én született Versecen. Apja a Magyar Államvasútnál dolgozó építész-mérnök volt; az építészet iránti érdeklődését Thomas Edit bizonyosan innen örökölte. 1941-ben érettségizett Budapesten az Isteni Megváltó Lányai Szent Margit Gimnáziumában, majd beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, Egyetemi szak-

tárgyai a klasszika archaeologia, a provinciális és keresztény régészet voltak; művészettörténetet is hallgatott. A szakmai gyakorlatot 1947-ben a Szépművészeti Múzeumban végezte, 1948-ban doktorált, disszertációjának témája a pannoniai villaépítészet volt. 1948-ban az egyetem Klasszika Archaeologiai Intézetében díjtalan gyakornokként, majd tanársegédként dolgozott. 1949-ben a Közgyűjtemények Országos Felügyelőségére, 1950-ben az újonnan megalakított Múzeumok és Műemlékek Országos Központjába került régészeti előadónak.

A háborút követő évek szervezési és változásai után 1952-ben került végleges helyére a Magyar Nemzeti Múzeumba, ahol több, mint negyed századig dolgozott. 1952 januárjában megbízták a Nemzeti Múzeum Adattárának megszervezésével, majd 1955-ig az osztály munkáját vezette. Ezt követően két évig az intézmény tudományos titkára volt, majd 1957-től két éven át a Régészeti Könyvtárban dolgozott. 1959-től a Régészeti Osztály Római Gyűjteményének tudományos főmunkatársa. 1969. január 1-vel nevezték ki a Restaurátor Osztály vezetőjévé. Nyugdíjazásáig, 1979-ig irányította az újjászervezett osztály munkáját.

A múzeumban eltöltött évek nem biztosítottak számára nyugodt, elmélyült kutatási lehetőséget. Saját bevallása szerint a Régészeti Könyvtárban eltöltött két év volt erre egyedül igazán alkalmas. Szervező egyénisége megfelelő energiával párosult: ez a képessége hozta magával, hogy élete nagy része szervezési feladatokkal telt el. Fáradhatatlan volt a régészeti kiállítások rendezésében. Nem egy vidéki múzeumban sorozatosan ő tervezte és rendezte a római tárgyú kiállításokat. Ilyen irányú munkássága pályája kezdetétől a Restaurátor Osztály vezetéséig tartott. 1949-ben Tiszafüreden falumúzeumot, Székesfehérváron régészeti kiállítást rendezett. 1950-ben, 1958-ban irányításával újult meg a veszprémi múzeum régészeti kiállítása. 1963-ban újrendezte a veszprémi kiállítást: tevékenységének köszönhető, hogy a balácai római villa évtizedek óta ládákban romló falfestmény-töredékeit restaurálták és helyreállították, így megőrizték az utókornak. 1960-ban Mosonmagyaróváron, 1964-ben Szekszárdon rendezte a múzeum római kiállítását. 1970-ben ismét az elgondolása szerint mutatták be Szekszárdon a római leleteket. 1965-ben Tihanyban, az egykori bencés apátságban tervezte a megye római emlékeinek bemutatását.

A múzeumok értékeit bemutató kiállítások mellett arra is törekedett, hogy a legszebb, legérdekesebb régészeti leleteket széles körben, belföldön és külföldön egyaránt megismertesse. „Magyarország régészeti leletei” címmel albumot szerkesztett és állított össze: az egyes korszakok leleteit más és más szakember mutatta be. A munka 1956-ban németül és angolul, 1957-ben magyarul jelent meg. A szép kiállítású, vaskos könyv az első idegennyelvű, népszerűsítő régészeti munka volt a világháború után.

Amikor lehetőség nyílt rá, azonnal megszervezte az első régészeti vándorkiállítást „A rómaiak Pannoniában” címmel. A kiállítás nagy vándorutat tett meg külföldön. A Nemzeti Múzeumban Bónis Évával és Soproni Sándorral együtt indította útnak azt a nagysikerű kiállításorozatot, amit elsőként 1967-ben a prágai Nemzeti Múzeumban, azután Nijmegenben, Krefeldben, Münchenben és Tongerenben mutattak be. A római kori Pannonia leleteit, legszebb emlékeit bemutató kiállítás később folytatta útját Berlinbe, Moszkvába és Leningrádba is.

1961-ben a Magyar Nemzeti Múzeumban az állandó régészeti kiállítás rendezését vezette.

Thomas Edit tudományos működése, feldolgozásai szorosan kapcsolódtak a

leletekhez. A kiállításrendezések során számos fontos emléket emelt ki a feledés homályából; sok tárgy neki köszönheti múzeumba kerülését, és azt is, hogy magyar és külföldi kutatók közkincsévé válhattak. Ilyen nevezetes darabok a csopaki második figurális díszítésű asztallap-töredék: megszerzése után azonnal publikálta. A téma élete végéig elkísérte: a múzeumi kőtárákból összegyűjtötte a kultikus rendeltetésű, díszes asztallaptöredékeket. Akár régi, raktári leletről volt szó, akár újonnan a felszínre bukkant darabról, értő szemmel figyelt fel a tárgyak fontosságára. Ő tette nemzetközileg is ismertté a nagydéli és a tamási bronzszobor-együtteseket, amelyek minden bizonnyal előkelő tulajdonosok háziszentélyéhez tartoztak. A Duna-mederből előkerült díszes tör és pajzsdudor inspirálta a hasonló leletek összegyűjtését és közzétételét (Helme, Schilde Dolche, Budapest – Amsterdam 1971). Felfigyelt a régi szalacscai kincslelet fontosságára és papnő öltözködésének rekonstruálva tette közzé (Ornat und Kultgeräte einer Sol – Luna Priesterin, Act. Antiqua 1963). Felfigyelt a szekszárdi múzeumban őrzött nagydorogi figurális-feliratos téglára, és mint a pannoniai arianizmus ritka emlékét publikálta. Ezután tervbe vette a tartomány korábban elhanyagolt, fontos forráscsoportjának, a téglakarcolatoknak az összegyűjtését. Évekig tartó, türelmes nyomozással derítette ki a kismácfai figurális díszítésű ezüst tálka származását és szerezte meg a tárgyat a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Közzétette a klasszikus példákat követő, a szarmata földön előkerült szép Victoria bronzszobrot. Sorolhatnám tovább is az általa felfedezett, megszerzett és publikált fontos emlékek sorát.

Disszertációjának témája is sokáig elkísérte. 1964-ben jelent meg nagy munkája a pannoniai villatelepülésekről, amelyben összegezte topográfiai és tárgyi ismereteinket a tartomány városon kívüli településeiről, az épületek külső és belső díszítéséről.

A római kori építészet mellett sorozatosan publikált egyes régészeti leletcsoportok, üvegművesség, a fazekasság, a kis bronzszobrok, fegyverek köréből. Legszívesebben azonban Pannonia későantik, ókeresztény leleteivel foglalkozott. E témában kezdte el a téglakarcolatok összegyűjtését is, amit sajnos már nem tudott befejezni.

1950-es évek elején folytatta a táci település főépületének kutatását: ennek során vált nyilvánvalóvá, hogy nem ókeresztény bazilika, hanem egy villatelepülés főépületének alaprajzát követő nagy épület került napvilágra. Kutatásának eredményeit gyorsan közzétette (ActaArchHung 1955).

Publikációi, leletközlései nem egyszer viták kereszttüzébe kerültek. Ez természetes, hiszen nem egy esetben különleges, egyedi tárgyakról volt szó. E tárgyak értelmezésében a végleges szót még nem mondták ki. Nagyfontosságú leletek ezek, amelyekre Ő hívta fel a figyelmet, amikor kiemelte a feledésből, vagy megszerezte ezeket a leleteket a múzeumnak. A leletek megszerzését gyors publikáció követte, így a tárgyak a szakemberek rendelkezésére álltak.

1960-ig négyszer, azután számos alkalommal járt külföldön: tanulmányútai túlnyomó többségükben meghívások és magánutak voltak. 1947-ben Olaszországban, 1957-ben Jugoszláviában, 1966-ban Bulgáriában járt ösztöndíjjal, 1963-ban hivatalos küldöttként vett részt a Klasszika Archaeologia kongresszuson Párizsban, 1975-ben ugyancsak ösztöndíjjal tartózkodott Marokkóban. Meghívottként számos egyetemen, intézetben és kongresszuson tartott előadást: 1961-ben Grazban, Frankfurtban és Mainzban, 1963-ban Berlinben és Lipcsében, 1967-ben Weimarban és Halleban, 1967-ben a ravennai nemzetközi üvegtudósok

kongresszuson, 1969-ben Speyerben a *Rei Cretariae Romanum Fautores* Kongresszuson, 1970-ben Bécsben és az oslói egyetemeken, 1972-ben a mainzi bronzkongresszuson, 1975-ben a zágrábi egyetemen és Rómában az Ókeresztény Régészeti Kongresszuson. Később is részt vett rendszeresen a római bronz kutatással, az ókeresztény emlékekkel, fémművességgel foglalkozó kongresszusokon Thesszalonikiben, Nancyban és Berlinben.

Az 1970-es évektől szerkesztette a *The Archaeology of Roman Pannonia* című, sokszerzős, gyűjteményes munkát, amely 1980-ban jelent meg.

Tudományos munkássága elismerésül az Osztrák és a Német Régészeti Intézetek levelező tagjukká választották. A legnagyobb elismerést akkor kapta, amikor 1977-ben az Österreichische Akademie der Wissenschaften levelezőtagjai közé fogadta.

A nyugdíjazását követő évek is tevékeny munkával teltek. 1979 után több szemeszteren át tartott előadásokat a bécsi egyetemen.

Gyengülő egészsége miatt azonban már egyre kevésbé volt lehetséges számára az alkotó munka.

Nem feledkezhetünk el arról a vendéglátó szeretetről sem, amellyel akár múzeumi dolgozósobájában, akár otthonában fogadta a látogatót. Vendégszeretetét nem egy magyar és külföldi kolléga érezte, tapasztalta, a fiatalokat pedig segítette, pártfogolta.

Thomas Edit halálával egy színes, tetterekész, szervező egyéniséget, számos fontos lelet publikálóját veszttette el a Pannonia kutatás.

Tóth Endre

A SUBALYUK-BARLANG KÖZÉPSŐ PALEOLITIKUS IPARAINAK ÚJRAÉRTÉKELÉSE

MESTER Zsolt

A Subalyuk-barlang (1932–45 között Mussolini-barlang) a hazai ősember-kutatás egyik klasszikus lelőhelye. Bár szenzációvá a két ősember csontmaradványainak előkerülése tette, igazi jelentőségét az igen gazdag leletanyag, elsősorban a kőipar adja.

A Bükk hegység déli peremén elhelyezkedő barlang kutatására 1932-ben került sor. A februártól szeptemberig tartó ásatások során Kadić O. és munkatársai teljes egészében eltávolították a több méter vastagságú kitöltést. A leletek feldolgozására a kor legkiválóbb hazai tudósai vállalkoztak. Az eredményeket példaadó, komplex, tudományos barlangtani monográfiában tették közzé 1938-ban. E mű németül is megjelent 1940-ben, de sajnos a háborús viszonyok miatt nem került a nyugat-európai kutatás vérkeringésébe.

A kőipart Kadić O. dolgozta fel. A leletek vertikális megoszlása alapján két kultúrréteget különített el, az alsó réteg kultúráját javamoustériennek, a felsőét késői moustériennek határozta meg. Úgy értékelte, hogy Krapina korai moustérien-jével kiegészítve ez az anyag a teljes moustérien fejlődést reprezentálja.¹

A második világháború után Vértes L. tanulmányozta az eszközanyagot. A két kultúrréteg iparát ő is ugyanazon civilizáció fejlődési fokozatainak tartotta. Sőt, úgy látta, hogy az ezekben megfigyelhető fejlődési vonal a felső paleolitikum felé vezet. A subalyuki moustérienben vélte megtalálni a Szeleta-kultúra helyi előzményét.² Ezt az elméletet a mai kutatás már nem fogadja el, s a szeletien gyökereit más jellegű kultúrában keresi.³

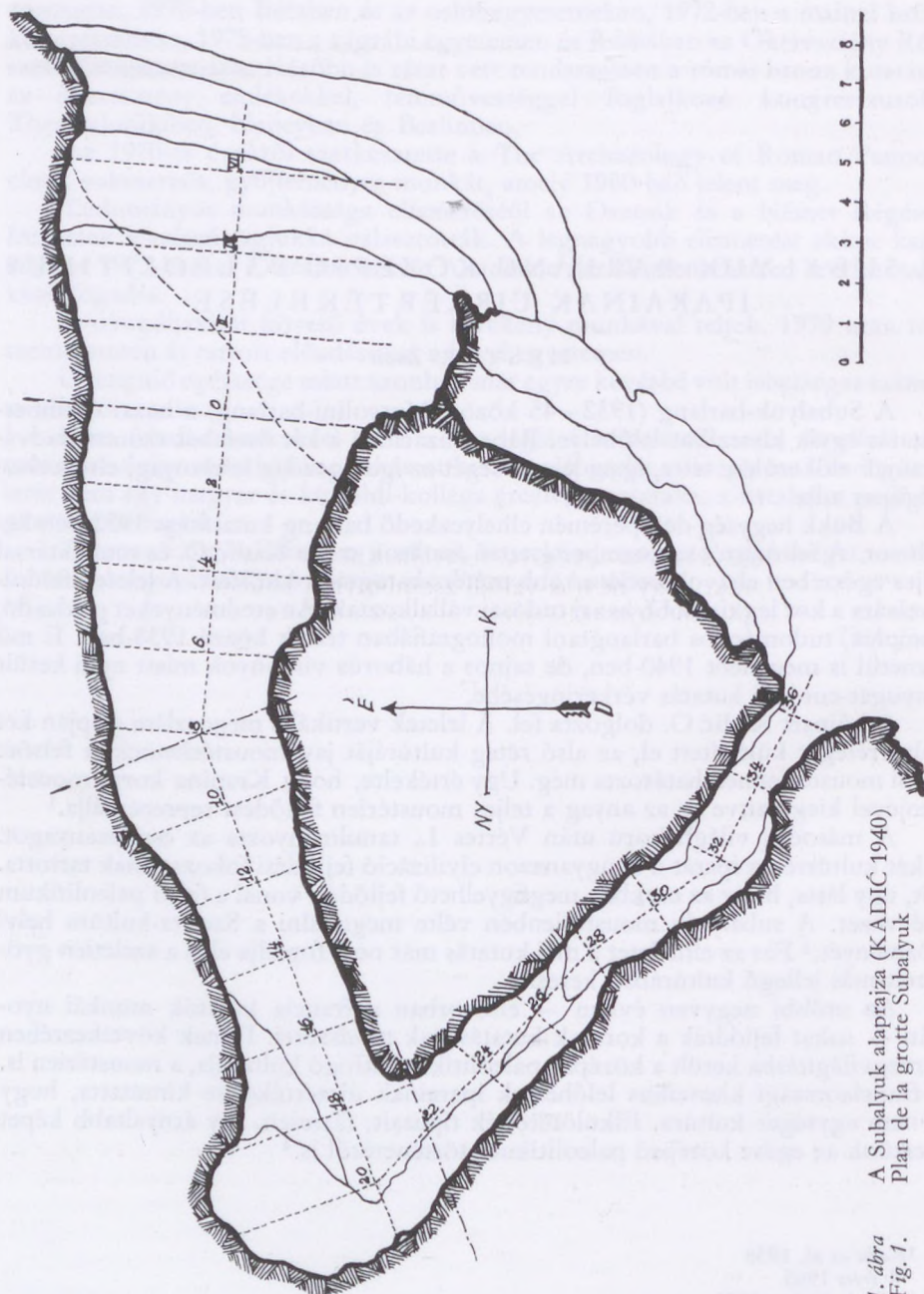
Az utóbbi negyven évben – elsősorban a francia kutatók munkái nyomán – sokat fejlődtek a korszak kutatásának módszerei. Ennek következtében új megvilágításba került a középső paleolitikum átfogó kultúrája, a moustérien is. A franciaországi klasszikus lelőhelyek iparainak újraértékelése kimutatta, hogy ez nem egységes kultúra. Elkülönítették típusait, fáciaseit, így árnyaltabb képet nyertünk az egész középső paleolitikum történetéről is.⁴

¹Kadić et al. 1938

²Vértes 1965

³Id. pl. Gábori 1981

⁴Bordes 1953; Bordes 1981

Szükségessé vált, hogy a magyarországi moustérien kulcslelőhelyének anyagát is feldolgozzuk az új szempontok szerint, hogy elhelyezhessük a hasonló iparok rendszerében, feltárhassuk kapcsolatait és szerepét a hazai középső paleolitikum történetében.

Ez a munka meglepő eredményt hozott. Kiderült, hogy az alsó és felső kultúr-réteg a moustériennek két különböző fáciesét képviseli, és valószínűleg nem is állnak egymással származási kapcsolatban.

Mielőtt rátérnénk az ipar átértékelésére, lássuk a lelőhelyre, a kitöltésre, a kronológiára vonatkozó főbb adatokat, kiegészítve néhány észrevétellel, felvetéssel.

A lelőhely helyrajzi viszonyai

A Subalyuk-barlang a Hór-völgy D-i végén, a Bükk peremén nyílik 45 m-re a völgytalp felett. Részletes helyrajzi, morfológiai adatai megtalálhatók a monográfiában. Alaprajzát tekintve a barlang egy V alakú üreg. (1. ábra) Az ásatók négy szakaszra osztották fel: előtér, csarnok, zsomboly, folyosó. A 20 m hosszú, tágas csarnok K-Ny-i irányban indul, majd kissé elhajlik DNy felé; a 14 m hosszú, szűk folyosó ÉNy–DK-i irányban húzódik. A kettő találkozásánál helyezkedik el a 22 m magas zsomboly.⁵

Az ásatás befejezése óta bekövetkezett omlások nyomán kiszélesedett a zsomboly. Ma úgy tűnik, hogy nem is valódi zsombolyról, hanem inkább a meredek sziklafal tövében kifejlődött töbörszerű mélyedésről lehet szó.

A barlang keletkezése

A barlang több, egymást keresztező hasadék mentén fejlődött ki. Kadić szerint kialakulásában a víz játszotta a főszerepet.⁶ A monográfiában közölt alaprajzokon jól nyomon követhető a víz valószínű útja végig a folyosón, majd a csarnokban. Ezt kiegészítjük azzal, hogy megfigyelhető egy harmadik szűk járat is – nevezzük „mellékfolyosónak” – amely az említett töbörből indul és a folyosó magasabban fekvő végéhez csatlakozik be. Feltételezhető, hogy a víznek ez az útvonala nemcsak a kialakuláskor, hanem egy ideig még a kitöltés lerakódásakor is fennállt.

A kitöltés

A barlangüreget kb. háromnegyed részig különböző színű üledékek sora töltötte ki átlagosan 6 m vastagságban. Az ásatók a csarnokban és a zsombolyban 18, a folyosóban 6 réteget különítettek el.⁷ (2. ábra, 3. ábra, 4. ábra)

Kadić úgy tekintette, hogy a 10. és 12. illetve a 11. és 14. réteg – lévén azonos színűek és jellegűek – ugyanazon rétegnek alsó és felső része. Azonban már a hosszmetzeti rajzról is kitűnik, hogy ez nehezen képzelhető el, mert a zsomboly

⁵ Kadić et al. 1938

⁶ Kadić et al. 1938

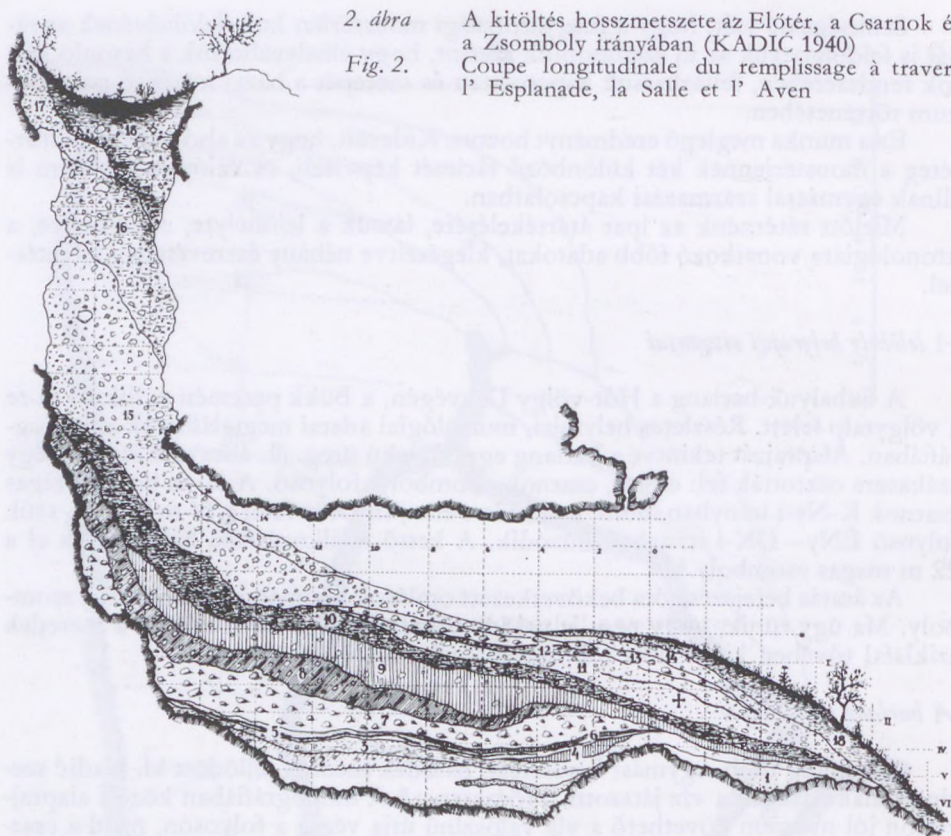
⁷ Kadić et al. 1938

2. ábra

A kitöltés hosszmetsete az Előtér, a Csarnok és a Zsomboly irányában (KADIĆ 1940)

Fig. 2.

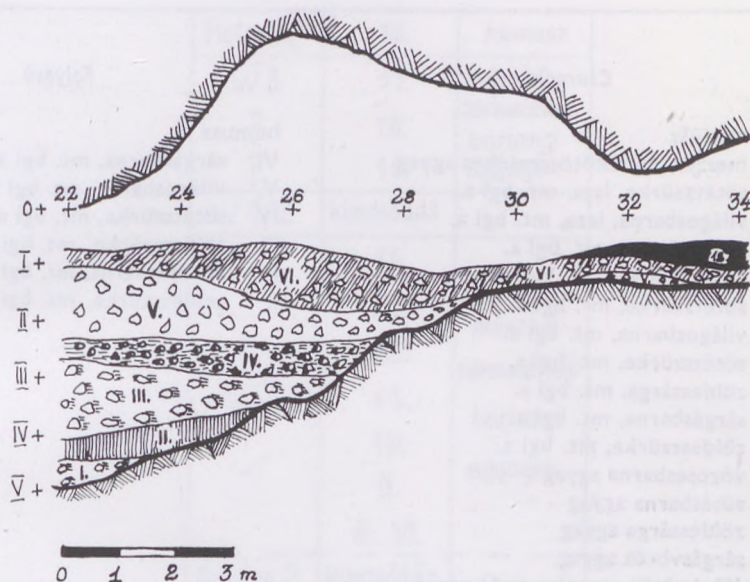
Coupe longitudinale du remplissage à travers l'Esplanade, la Salle et l'Aven

felőli végükön nem érintkeznek, sőt, közük ékelődik egy vagy több eltérő színű réteg. Indokolt tehát ezeket is önálló, időben is elkülönülő lerakódásoknak tekinteni.

A hosszmetsetről az is leolvasható, hogy a barlang feltöltődése idején is számolnunk kell olyan időszakokkal, amikor jelentős volt a vízmozgás, s ezáltal a rétegek kimosódása. Erre utal egyes rétegek maradvány-jellege és elhelyezkedése (pl. 4., 6.). Meg kell azonban jegyezni, hogy a kőszközökön nem észlelhetők görgetés, szállítódás nyomai.

A kitöltés lerakódásának rekonstruálásához kulcsfontosságú a folyosó rétegeinek értelmezése. Abból a feltevéstől kiindulva, hogy ebben a barlangban az egy időszakban – tehát azonos körülmények között – keletkezett üledékek színe és jellege megegyezik egymással, megkísérelhetjük beilleszteni a folyosó rétegeit a csarnok rétegsorába. Nehezen képzelhető el olyan kimosódás, amely a folyosóból nyomtalanul eltávolít több réteget, miközben a csarnokban ugyanazok jelen-

3. ábra A kitöltés hosszszelvénye a Folyosóban (A monográfiában közölt keresztmetszetek nyomán rekonstruálva MESTER 1985)
 Fig. 3. Coupe longitudinale du remplissage dans le Couloir (Reconstruction d'après les coupes transversales, publiées dans la monographie scientifique de la grotte)

tős vastagságban megmaradnak. Ezért az a legvalószínűbb, hogy az I. réteg azonosítható a 7-vel, s a VI. a 8-kal. Tehát a csarnok rétegsorában a 7. és 8. között hiátussal kell számolnunk.

Kronológia

A fentebbi megfigyelések alapján a kitöltés keletkezésének folyamata a következőképpen rekonstruálható (5. ábra).

Az 1–6. rétegek lerakódása idején a töbör alja még el volt zárva a barlang felé, a víz a fentebb említett útvonalon folyt végig az üregeken. Az 1. és 2. réteg valószínűleg még az interglaciálisban keletkezett (R/W). A 3–6. agyagrétegek már a *korai W* fokozatosan lehűlő klímája alatt települtek, melyet kisebb oscillációk szakíthattak meg (4. ill. 6. réteg után). Feltehetőleg a 6. réteget követő oscillációval egy időben felnyílt a töbör alja, s a 7–17. rétegek mészkőtörmelékes agyagai már részben ezen át jutottak a barlangba (W 1). A 8. réteg lerakódását megelőzően egy jelentősebb enyhébb klímájú szakasz volt, amely során kimosódtak a csarnokból a II–V. rétegek (Brörup?). A 14. réteg zárja a *W 1 hidegmaximuma* előtt keletkezett rétegsort. A *W 1/2* interstadiálistól kezdődően a barlang rétegei nem értel-

Csarnok	Folyosó
18. humusz	humusz
17. meszes, mészkőtörmelékes agyag	VI. sárgásbarna, mt. bgi a.
16. sötétszürke, laza, mt. bgi a.	V. világosbarna, mt. bgi a.
15. világosbarna, laza, mt. bgi a.	IV. sötétszürke, mt. bgi a.
14. világosbarna, mt. bgi a.	III. zöldesszürke, mt. bgi a.
13. zöldesszürke, mt. bgi a.	II. vörösesbarna, mt. bgi a.
12. sötétszürke, mt. bgi a.	I. zöldesszürke, mt. bgi a.
11. világosbarna, mt. bgi a.	
10. sötétszürke, mt. bgi a.	
9. zöldessárga, mt. bgi a.	
8. sárgásbarna, mt. bgi a.	
7. zöldesszürke, mt. bgi a.	
6. vörösesbarna agyag	
5. sötétbarna agyag	
4. zöldessárga agyag	
3. sárgászöld agyag	
2. élénkvörös csontbreccsás réteg	
1. élénkvörös, plasztikus agyag, alsó részében kavics és homok	
mt. bgi a. = mészkőtörmelékes barlangi agyag	

4. ábra
Fig. 4.

A Csarnok illetve a Folyosó rétegsora felülről lefelé (KADIĆ et al. 1938)
Les couches du remplissage dans la Salle, ainsi que dans le Couloir de haut en bas

mezhetők biztosan kronológiailag. Kivéve a 17. réteget, amely rozsomák-leletei alapján a W 3-ra datálható.⁸

Ezt a kronológiai képet alátámasztják a barlang faunájából és flórájából levonható következtetések.⁹ Hozzátehetjük, hogy a 11. rétegből előkerült emberleleteket klasszikus neandervölgyieknek határozták meg, amelyeknek azonban egyes tulajdonságai még az interglaciális korú saccopastorei koponyákra emlékeztetnek.¹⁰ Ez szintén a W 1 előtti datálást erősíti. Ami Vértes L. kitöltéstani vizsgálatainak eredményeit illeti, — mint azt ő maga is megállapította¹¹ — nem biztosan köthetők az eredeti rétegsorhoz, mert az anyagmintákat évtizedekkel az ásatás után gyűjtötték.

⁸ Jánossy 1979

⁹ Stieber 1968; Jánossy 1979

¹⁰ Vértes 1965, 120.

¹¹ Vértes 1965, 118.

Holocén	18.	humusz
W3	17.	mész- törmelékes
?	16.	barlangi
?	15.	agyagok
W 1/2	kimosódás	
W1	14.	mész- törmelékes barlangi agyagok
	13.	
	12.	
	11.	
	10.	
	9.	
	8. VI.	
Brørup?	kimosódás	
Korai Würm	V.	mész- törmelékes barlangi agyagok
	IV.	
	III.	
	II.	
	7. I.	
	oszcyl- láció	kimosódás
	6.	agyagok
	5.	
	oszcyl- láció	kimosódás
	4.	agyagok
R/W	3.	
	2.	csontbreccsa
	1.	plasztikus agyag

5. ábra
Fig. 5.

A kitöltés kronológiai rekonstrukciója
Reconstruction chronologique du remplissage

típus	3. réteg		11. réteg	
	db	%	db	%
1. tipikus Levallois-szilánk	5	4,13	11	5,41
2. atipikus Levallois-szilánk	3	2,48	3	1,47
3. levalloisien hegy	3	2,48	1	0,49
4. retusált levalloisien hegy	1	0,83		
5. pseudo-levalloisien hegy	2	1,65	4	1,97
6. moustérien hegy	4	3,30	2	0,98
7. nyújtott moustérien hegy	5	4,13		
8. limace	1	0,83		
9. egyenes élű egyszerű kaparó	7	5,78	9	4,43
10. ívelt élű egyszerű kaparó	25	20,66	40	19,70
11. völgyelt élű egyszerű kaparó	4	3,30	12	5,91
12. mindkét élén egyenes kettőskaparó	2	1,65		
13. egyenes-ívelt élű kettőskaparó	8	6,61	1	0,49
15. mindkét élén ívelt kettőskaparó	10	8,26	1	0,49
17. ívelt-völgyelt élű kettőskaparó	4	3,30	2	0,98
18. egyenes élű csúcsos kaparó	1	0,83	1	0,49
19. ívelt élű csúcsos kaparó	5	4,13	3	1,47
20. völgyelt élű csúcsos kaparó			2	0,98
21. szegletes kaparó	12	9,91	16	7,88
22. egyenes keresztélű kaparó	1	0,83	1	0,49
23. ívelt keresztélű kaparó	1	0,83	9	4,43
24. völgyelt keresztélű kaparó			8	3,94
25. hátlaapon retusált kaparó			1	0,49
26. meredek retusú kaparó	2	1,65	16	7,88
27. vékonyított hátú kaparó	1	0,83	8	3,94
28. kétoldali retusú kaparó			2	0,98
29. váltakozó retusú kaparó	1	0,83	1	0,49
31. atipikus vakaró			6	2,94
32. tipikus véső	1	0,83		
35. atipikus fúró	1	0,83	1	0,49
36. tipikus vaskos hátú kés			3	1,47
37. atipikus vaskos hátú kés	1	0,83	2	0,98
38. természetes hátú kés	1	0,83	4	1,97
39. meredek retusú vékony kaparó	1	0,83	4	1,97
40. csonkított szilánk			1	0,49
42. völgyelt eszköz	1	0,83	3	1,47
43. fogazott eszköz	1	0,83	3	1,47
46. vaskos, meredek retusú szilánk			11	5,41
47. vaskos, váltakozó retusú szilánk			1	0,49
50. kétoldali retusú szilánk	1	0,83	3	1,47
52. völgyelt háromszögletű szilánk	1	0,83		

1. folytatást

típus	3. réteg		11. réteg	
	db	%	db	%
54. csúcán völgyelt szilánk			1	0,49
62. hajógerinc alakú kaparó	1	0,83	2	0,98
magkő alakú kaparó			1	0,49
racloir-biface			1	0,49
penge bázistördéke	1	0,83		
diszkosz	2	1,65	2	0,98
összesen:	121	100,0	203	99,83

6. ábra A 3. és 11. rétegek típuslistái (MESTER 1985)

Fig. 6. Les listes-types des couches 3 et 11

A kőipar

Áttérve a régészeti leletanyag vizsgálatára, előre kell bocsátanunk néhány dolgot. Az ásás során – Kadić bevált módszerének megfelelően – a leletek előkerülési adatait meglehetősen pontossággal rögzítették a gyűjtőleltárban. A feldolgozaskor Kadić az eszközként meghatározott darabokat két kultúrrétegbe vonta össze, s eszerint kerültek beletárolásra is. A későbbi vizsgálatokat az így elkülönített alsó illetve felső kultúra anyagán végezték kutatóink. Az ipar újraértékeléséhez a szerző revideálta a két kultúrréteget. Az eredeti gyűjtőleltár alapján rekonstruálta a leletek előkerülését, besorolva azokat a teljes rétegsorba. Így elkülönítve az egyes rétegekhez mint kronológiai egységekhez tartozó leleteket, lehetővé vált az anyag komplex és – hitünk szerint – realisabb értékelése.

A Búdöspeszt leletanyagának revideálása során a szerző rábukkant a Subalyuk elveszettnek hitt teljes szilánkanyagára is (mintegy 5620 db). Ennek feldolgozása, értékelése folyamatban van, s remélhetőleg sok tekintetben gazdagítani fogja a Subalyuk iparairól, történetükről alkotott képünket.

Az eredeti gyűjtőleltár adatai szerint a Subalyukban 6343 db kőszilánkot és -eszközt gyűjtöttek be. Az eszközként beletárolzott 591 darabból mindössze 446 minősül ma eszköznek.

A leleteket a Bordes-módszerrel dolgoztuk fel, amely lehetővé teszi, hogy egy ipar egészének képét megrajzolhassuk, s azt összevethessük akár a legtávolabbi földrajzi területek hasonló leletegyütteseivel. Ily módon a Subalyuk kultúráját beilleszthettük a moustérienek komplexumába, s ezzel Európa középső paleolitikumába.

Már a monográfiában közölt adatokból is látszik, hogy csaknem minden rétegben találtak régészeti anyagot.¹² A gyűjtőleltár alapján az alábbi megoszlást rekonstruálhatjuk (megjegyzendő, hogy a 2. réteget élenkvörös csontbreccsa alkotja):

¹² Kadić et al. 1938, I. táblázat.

réteg	lelet (db)	eszköz (db)
1.	24	2
2.	—	—
3.	795	125
4.	22	3
5.	94	11
6.	105	17
7.	90	15
8.	6	1
9.	22	—
10.	245	13
11.	4441	219
12.	5	1
13.	10	—
14.	484	39

Láthatjuk, hogy két főkultúrréteggel számolhatunk: a 3. (alsó) és 11. (felső) réteggel. Mivel csupán ez a kettő szolgáltatott statisztikusan kiértékelhető mennyiségű anyagot, a többi réteg típusmegoszlását az alábbiakban közöljük a Bordes-i típuslista sorrendjében:

1. réteg

- 11. völgyelt élű egyszerű kaparó 1 db
- 42. völgyelt eszköz 1 db

4. réteg:

- 11. völgyelt élű egyszerű kaparó 1 db
- 15. mindkét élén ívelt kettőskaparó 1 db
- 62. kétoldali kidolgozású kaparó (racloir-biface) 1 db

5. réteg:

- 2. atipikus Levallois-szilánk 1 db
- 6. moustérien hegy 2 db
- 10. ívelt élű egyszerű kaparó 4 db
- 11. völgyelt élű egyszerű kaparó 1 db
- 13. egyenes-ívelt élű kettőskaparó 1 db
- 17. ívelt-völgyelt élű kettőskaparó 1 db
- 31. atipikus vakaró 1 db

6. réteg:

- 2. atipikus Levallois-szilánk 1 db
- 5. pszeudo-levalloisien hegy 1 db
- 6. moustésien hegy 1 db
- 9. egyenes élű egyszerű kaparó 1 db
- 10. ívelt élű egyszerű kaparó 4 db
- 11. völgyelt élű egyszerű kaparó 1 db
- 13. egyenes-ívelt élű kettőskaparó 1 db

- 19. ívelt élű csúcsos kaparó 1 db
- 23. ívelt keresztélű kaparó 1 db
- 24. völgyelt keresztélű kaparó 1 db
- 37. atipikus vaskos hátú kés 1 db
- 42. völgyelt eszköz 1 db
- 62. kettőskaparó vagy moustérien hegy bázistöredéke 1 db
- magkő 1 db

7. réteg:

- 1. tipikus Levallois-szilánk 1 db
- 2. atipikus Levallois-szilánk 1 db
- 9. egyenes élű egyszerű kaparó 1 db
- 10. ívelt élű egyszerű kaparó 2 db
- 15. mindkét élén ívelt kettőskaparó 1 db
- 17. ívelt-völgyelt élű kettőskaparó 1 db
- 19. ívelt élű csúcsos kaparó 2 db
- 21. szegletes kaparó 1 db
- 26. meredek retusú/kaparó 2 db
- 29. változó retusú kaparó 1 db
- 37. atipikus vaskos hátú kés 1 db
- 59. chopper 1 db

8. réteg:

- 1. tipikus Levallois-szilánk 1 db

10. réteg:

- 2. atipikus Levallois-szilánk 1 db
- 9. egyenes élű egyszerű kaparó 3 db
- 10. ívelt élű egyszerű kaparó 2 db
- 22. egyenes keresztélű kaparó 1 db
- 27. vékonyított hátú kaparó 1 db
- 40. csonkított szilánk 1 db
- 50. kétoldali retusú szilánk 1 db
- magkő 3 db

12. réteg:

- 50. kétoldali retusú szilánk 1 db

14. réteg:

- 1. tipikus Levallois-szilánk 1 db
- 2. atipikus Levallois-szilánk 1 db
- 5. pszeudo-levalloisien hegy 1 db
- 9. egyenes élű egyszerű kaparó 3 db
- 10. ívelt élű egyszerű kaparó 10 db
- 21. szegletes kaparó 1 db
- 23. ívelt keresztélű kaparó 1 db
- 26. meredek retusú kaparó 3 db
- 27. vékonyított hátú kaparó 2 db

- 28. kétoldali retusú kaparó 1 db
- 31. atipikus vakaró 1 db
- 35. atipikus fúró 1 db
- 36. tipikus vaskos hátú kés 1 db
- 37. atipikus vaskos hátú kés 1 db
- 38. természetes hátú kés 1 db
- 39. meredek retusú vékony kaparó 1 db
- 40. csonkított szilánk 1 db
- 42. völgyelt eszköz 2 db
- 43. fogazott eszköz 1 db
- 46. vaskos, meredek retusú szilánk 1 db
- 48. vékony, meredek retusú szilánk 1 db
- 62. diszkosz 1 db
- retusált keskeny penge 1 db
- magkő 1 db

A felsorolt eszközök tipológiailag vagy az alsó vagy a felső kultúrréteg iparához köthetők, amire később még visszatérünk.

Lássuk előbb a főkultúrrétegek iparainak értékelését. Már a nyersanyagok tekintetében is különbség mutatkozik közöttük. A különböző kovákat, melyek aránya dominál, a felsőnél az üveges kvarcporfir követi, míg az alsónál ez csak a harmadik helyen áll, mert a kovával átitatott márgák megelőzik a sorban. Mivel egyes kőzetfajtákat az egyik ipar felhasználta, a másik viszont nem, feltételezhető, hogy nyersanyagbeszerző körzetük is – legalább részben – különbözött.

A 3. (alsó) réteg ipara

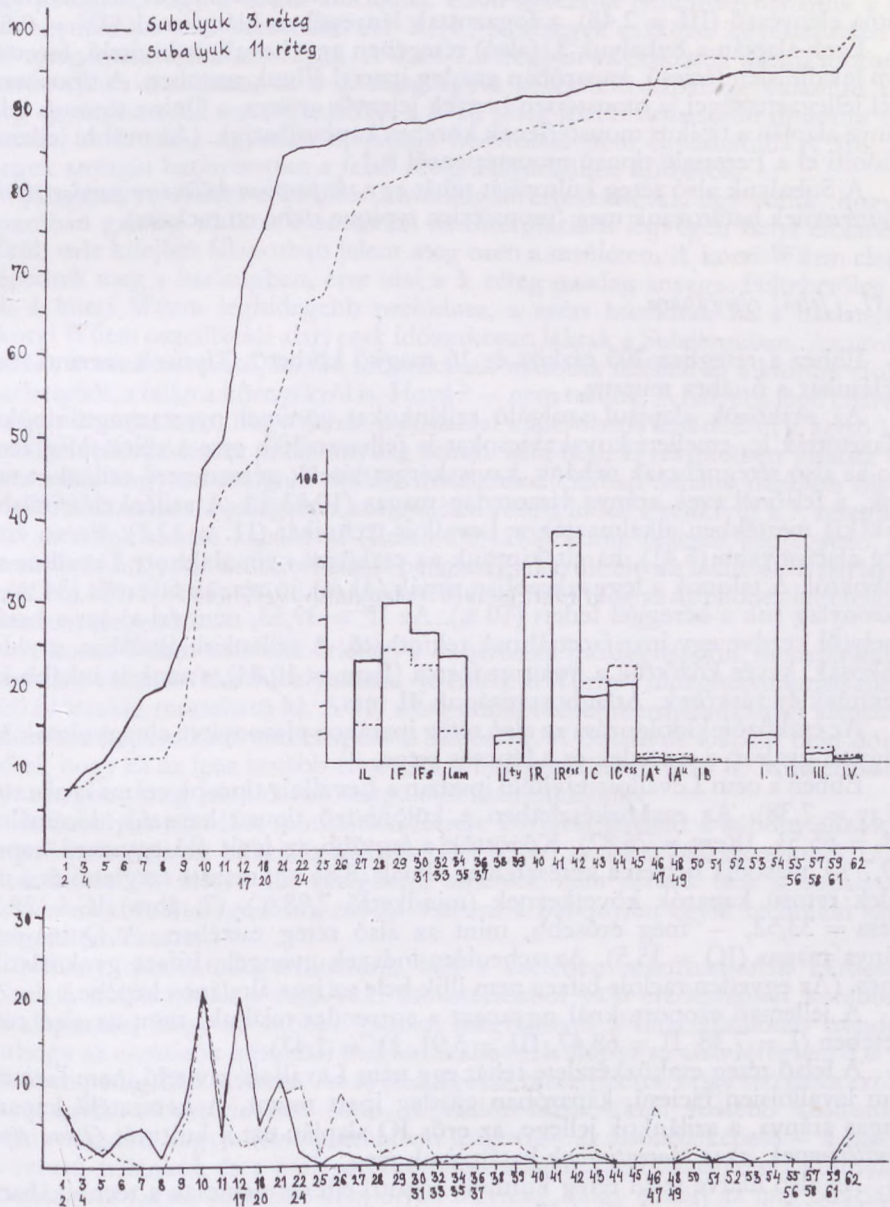
A 3. réteghez 121 eszköz és 4 magkő sorolható. Tipológiai megoszlásukat a 6. ábra mutatja.

Az eszközök nyersanyagtömbökről leválasztott szilánkokon készültek, ehhez jelentős arányban alkalmazták a Levallois-technikát ($IL = 35,53$); az ipar tehát Levallois-kivételnek tekinthető. A szilánkokat nagyjából készített preparált magkőről nyerték ($IF = 52,94$, $IFs = 45,09$). A talonoknak csaknem fele facettált ($45,09\%$), azonkívül nagyon sok sima ($38,23\%$), kéreggel fedett csupán 2 darab van ($1,96\%$). A szilánkok általában szélesek, laposak, de nagy számban találhatók nyújtott formák ($Ilam = 37,19$). Az átlaghosszúság 57 mm .

Az eszközök jó kidolgozásúak, gondosan formált körvonalakkal találkozhatunk. Az uralkodó retusfajta a kagylós, de előfordul a lépcsős és a meredek retus is. Néhány darabnál, amelyek világosszürke, homokkőszerű kőzetből készültek, jelentkezik az aurignacien retust idéző kidolgozás.

Tipológiai szempontból az eszközök között az ívelt élű egyszerű kaparók dominálnak ($20,66\%$), ezeket követik a kettőskaparók ($19,82\%$), és a szegletes kaparók ($9,91\%$). Jelentős arányban vannak jelen a moustérien hegyek is ($7,43\%$). (7. ábra)

A Levallois-típusok aránya alacsony ($ILty = 9,91$). A leletegyüttest a kaparók különböző formái uralják ($IR = 69,42$, $IRess = 81,55$); a charentien index erős ($IC = 23,14$, $ICess = 27,18$), de szinte kizárólag az ívelt élű egyszerű kaparók adják, a Quina-index gyakorlatilag nulla. Ugyancsak elhanyagolható a vaskos hátú kések aránya, biface pedig nincs.

7. ábra
Fig. 7.

A 3. és 11. rétegek iparainak kumulatív görbéi és hisztogramjai (MESTER 1985)
Graphiques cumulatifs et histogrammes des industries des couches 3 et 11

A jellemző csoportok között messze a moustérien eszközöké uralkodik (II = 79,34), a Levallois-típus kevés (I = 9,91), a felső paleolitikus eszköztípusok száma elenyésző (III = 2,48), a fogazottak lényegében hiányzanak (IV = 0,83).

Ezek alapján a Subalyuk 3. (alsó) rétegében egy Levallois-kivitelű, facettált, nem levalloisien fációs, kaparóban gazdag iparral állunk szemben. A típusösszetétel jellegzetességei, a moustérien hegyek jelentős aránya, a Quina-típusok teljes hiánya alapján a tipikus moustériennek köréhez kapcsolhatjuk. (Az utóbbi jellemző különíti el a Ferrassie típusú moustérientől is.)

A Subalyuk alsó réteg kulturáját tehát egy, *kaparóban különösen gazdag tipikus moustériennek* határozzuk meg (moustérien typique riche en racloirs).

A 11. (felső) réteg ipara

Ehhez a réteghez 203 eszköz és 16 magkő köthető. Típusok szerinti megoszlásukat a 6. ábra mutatja.

Az eszközök alapjául szolgáló szilánkokat zömmel nyersanyagtömbökről választották le, emellett kovakavicsokat is felhasználtak erre a célra. Míg azonban az alsó rétegnél csak néhány, kavicskérget viselő, gerezdszerű szilánkot találunk, a felsőnél ezek aránya viszonylag magas (10,83 %). A szilánkelőállításához csak kis mértékben alkalmazták a Levallois-technikát (IL = 12,8). Ez az érték még alacsonyabb (5,41), ha eltekintünk az eszközzé nem alakított Levallois-szilánkoktól. A talonok a leggyakrabban simák (41 %), jó részük facettált (34 %), és viszonylag sok a kéreggel fedett (10 %). Az IF = 39,53, nem éri el azt a határt, amelytől kezdve egy ipar facettátnak tekinthető. A szilánkok általában rövidek, vaskosak, kevés közöttük a nyújtott forma (Ilam = 10,84), s azok is inkább kis-méretűek és vaskosak. Átlaghosszúságuk 41 mm.

Az eszközök kidolgozása az alsó réteg iparához viszonyítva elnagyoltnak hat. Nagyon gyakori a meredek és a lépcsős retus.

Ebben a nem Levallois-kivitelű iparban a Levallois-típusok száma is alacsony (ILty = 7,38). Az eszközkészletben a különböző típusú kaparók dominálnak (IR = 65,51, IRes = 76,87). Közöttük a legtöbb az ívelt élű egyszerű kaparó (19,7 %), második helyen a keresztélűek állnak (8,86 %), majd a szegletes és a meredek retusú kaparók következnek (mindkettő 7,88 %). (7. ábra) IC = 28,57, ICess = 33,52, – még erősebb, mint az alsó réteg esetében. A Quina-retus aránya magas (IQ = 15,5). Az acheuléen-indexek gyengék, biface gyakorlatilag nincs. (Az egyetlen racloir-biface nem illik bele az ipar általános képébe.)

A jellemző csoportoknál ugyanazt a sorrendet találjuk, mint az alsó réteg esetében (I = 7,38, II = 68,47, III = 5,91, IV = 1,47).

A felső réteg eszközkészlete tehát egy nem Levallois-kivitelű, nem facettált, nem levalloisien fációs, kaparóban gazdag ipart mutat. A keresztélű kaparók magas aránya, a szilánkok jellege, az erős IQ alapján ezt a kulturát *Quina típusú moustériennek*, azaz *charentiennek* határozzuk meg.

Az alsó illetve felső réteg kultúrái közötti eltérés nemcsak a technikában, a kidolgozásban, a típusösszetételben mutatkozik meg, hanem az egyes típusok is különbözőek. Legnyilvánvalóbb ez a szegletes kaparók esetében, amelyek a 3. rétegben a csúcsos kaparók, a 11. rétegben pedig a keresztélű kaparók típusa felé közelítenek.

Már említettük, hogy a többi rétegben talált eszközök mind beilleszthetők vagy az egyik, vagy a másik kultúrába. Ezen keresztül tanulmányozhatjuk a két ipar egymáshoz való viszonyát. Az 1., 4., 5. rétegek eszközei egyértelműen az alsó réteg kultúrájába tartoznak. A 6. és 7. rétegben az eszközök döntő többségszintén ehhez sorolható, de a 6. réteg egyik keresztelű kaparója, valamint a 7. réteg egyik meredek retusú kaparója a felső réteg iparának hasonló típusaira emlékeztet. A 8. réteg egyetlen típusának besorolása nem egyértelmű. A 10., 14. rétegek anyagai határozottan a felső réteg kultúrájához köthetők.

Kiegészítve ezeket a kitöltés kronológiai értékelésével, úgy tűnik, hogy a kaparóban gazdag tipikus moustérien az interglaciális legvégén helyi előzmény nélkül, már kifejlett állapotban jelent meg ezen a területen. A korai Würm elején telepedtek meg a barlangban, erre utal a 3. réteg gazdag anyaga. Feltehetőleg ez volt a korai Würm leghidegebb periódusa, s ezért húzódtak be a barlangba. A korai Würm oszcillációi alatt csak időszakosan laktak a Subalyukban. Az utolsó glaciális hosszú bevezető, lehűlő időszakának második felében ez a kultúra eltűnt a barlangból, s talán a környékről is. Hová? — nem tudjuk. A helyébe lépő charentien ipar annyira más, hogy nehéz származási kapcsolatot feltételezni a kettő között. Továbbfejlődésére pillanatnyilag semmi sem utal. E tekintetben viszont érdekes adat, hogy a subalyuki tipikus moustérien iparban néhány darabon olyan retus látható, amely a jellegzetes aurignacien retust idézi. Ezenkívül a 7. rétegben talált meredek retusú kaparóval (Ltsz.: Pb/1278) szinte teljesen megegyező, de karcsúbb és hegyes, fűzfalevél alakú pengehegy került elő az Istállós-kői-barlangban (Ltsz.: Pb 50/105). Mindez azonban önmagában még az átfejlődés feltételezéséhez sem elegendő.

A korai Würm második felében a kaparóban gazdag tipikus moustérient a charentien váltotta fel a Subalyukban. Jelenléte a Würm 1 hidegmaximumát megelőző időszakig mutatható ki. A 11. réteg említett ősebermaradványai alapján a kultúrához kapcsolható embertípust is ismerjük. A Subalyuk alapján nem dönthető el, hogy ez az ipar tovább élt-e még a hidegmaximum után is. Mindenesetre a 14. rétegben még jelentősebb telepükkel számolhatunk.

A Subalyuk mindkét moustérien fáciése kortársa lehetett a bábonyiiennek, a középső paleolitikus, bifaciális iparnak. Ezt sejteti az a két befejezetlennek tűnő racloir-biface (4. illetve 11. rétegben), amelyek nem illenek bele a subalyuki moustérienekbe, kidolgozásuk módja viszont a bábonyiien egyik technikai sajátosságára emlékeztet.¹³

Néhány mondatban érintenünk kell a szeletien származásának kérdését. A Szeleta kultúrájának a subalyuki moustérienből való eredeztetését korábban arra alapozták, hogy ez utóbbi iparban megfogható a bifacializálódás trendje, minthogy az eszközök kétoldali megmunkálásának aránya az alsó rétegben 8,6 %, a felsőben pedig 22,5 % lenne. Az új feldolgozás bizonyította, hogy szó sincs erről. Biface egyik moustérienben sincs (a racloir-biface-okról fentebb szoltunk). Az tény viszont, hogy a felső kultúrában megnő — az alsóhoz képest — a kétoldali retusú szilánkok és a hátlapi vékonyítás számaránya. Ez egyrészt kulturális különbségből fakad, másrészt nem olyan mértékű, hogy emiatt az ipar bifaciális kultúrává fejlődjék tovább.

¹³ Ringer 1983, 70.

A subalyuki iparok kapcsolatai

A Bükk barlangjaiban több helyütt is találtak moustérien iparokat. Ezek azonban szinte kizárólag néhány eszközből illetve szilánkból álló leletegyüttesek, amelyek csupán időszakos tanyahelyek, vadászállomások lehettek (Kecségalyai-barlang, Farkaskői-sziklaüreg, Súlyomkúti-sziklaüreg, stb.).¹⁴ Feldolgozásuk, újraértékelésük folyamatban van egy, az egész bükki moustérient érintő disszertáció keretében, amely feltárja majd viszonyukat a Subalyukból megismert fáciesekhez. Az egyetlen kivétel a Búdöspeszt, amelyben több ezer szilánk mellett mintegy száz eszköz is napvilágra került. Ennek a leletanyagnak a vizsgálata is folyik az említett munkán belül. Elöljáróban itt csak annyit, hogy sikerült az eddig egységként kezelt leletanyagot szétválasztani rétegek szerint, s ez alapján úgy tűnik, hogy több moustérien szint különíthető el, melyekben megtalálhatók mindkét fácies nyomai.

Moustérien típusok előfordulnak a hegység olyan lelőhelyein is, amelyeket más paleolitikus kultúrához soroltak. Ezeknek a kérdését még tanulmányoznunk kell.

A subalyuki moustérienek összevetését az ismert hazai középső paleolitikus kultúrákkal a 8. ábra mutatja. Természetesen a jankovichien és a bábonien teljesen más karakterűek, a bifaciális iparok fejlődési vonalához tartoznak. A Subalyukalsó, a kaparóban gazdag tipikus moustérien jelentősen eltér a többiől technikai indexei által, mert ez az egyetlen Levallois-kivitelű, facettált ipar, és a laminaritása is a legmagasabb. Ehhez hozzátehetjük, – amit a tipológiai indexek nem mutatnak –, hogy típusösszetétele is különbözik azokétól (moustérien hegyek, kettőskaparók gyakorisága). E kultúra analógiáit távolabbi területen találjuk meg.

Kaparóban gazdag tipikus moustérien iparok Franciaországban ismertek, főleg az ország DK-i részén, valamint a ligur partvidéken Olaszországban (Madonna dell'Arma, Grotte de Fate, Grotte du Prince E, Bézal-de-Southern-gues).¹⁵ Jól mutatja a hasonlóságot az indexek egybevetése (9. ábra). (Bézallal kapcsolatban megjegyzendő, hogy a statisztikus vizsgálat 49 db eszközön készült, így az adatok inkább tájékoztató jellegűek.) Az itt említett iparok Würm 1 koriak, ami nálunk a korai Würmnek felel meg. Tehát megközelítőleg egykorúak a subalyukival. Ez a fácies az említett területen tovább élt a Würm 2-ben is (nálunk Würm 1). Feltételezhető, hogy a subalyuki és a franciaországi iparok közös gyökérből fejlődtek ki, de ez a kérdés ma még nem világos. Figyelemre méltó azonban az a tény, hogy Franciaország DK-i részén a Riss/Würm, sőt a Riss-kori acheuléen iparok is kaparóban gazdagok.¹⁶

A fentiekhez hasonló tipikus moustérien ipart találunk Észak-Olaszországban is (Abri Mezzena, Abri Zampieri, Grotta del Broion).¹⁷ Ezek szintén megközelítőleg egyidősek a subalyuki tipikus moustériennel. Az Abri Mezzena iparában a kaparók uralkodnak, jellegzetesek a moustérien hegyek, a szegletes kaparók, a nyújtott formák. Gábori M. ezt a Levallois-kivitelű, facettált ipart a

¹⁴ Kadić 1940; Vértes 1965

¹⁵ Lumley – Woodyear 1969

¹⁶ Lumley – Woodyear 1969

¹⁷ Leonardi – Broglio 1962; Gábori 1976

	Subalyuk- -alsó	Subalyuk- -felső	Érd	Tata	jankovi- chien	bábonyien
IL	35,53	12,8	1,06	1,84	8,2	4,0
IF	52,94	39,53	0	25,3	27,50	21,5
IFs	45,09	34,1	0		3,49	
IIam	37,19	10,84	0	15,43		5,0
IIty	9,91	7,38	0,63	1,84	0	0
IR	69,42	65,51	65,52	52,0	45,45	27,33
IC	23,14	28,57	28,40	10,24	7,69	4,66
IAt	0,83	2,94	2,78	40,7	35,66	40,0
IAu	0,83	2,46	2,78	0,5	0	3,0
IB	0	0,49	0		32,86	10,0
II.	79,34	68,47	65,64		72,02	29,0
III.	2,48	5,91	8,23	10,01	7,69	14,33
IV.	0,83	1,47	2,91	6,82	0	14,37

8. ábra Subalyuk-alsó és -felső (MESTER 1985), Érd (GÁBORI-CSÁNK 1968), Tata (VÉRTES et al. 1964), jankovichien (GÁBORI-CSÁNK 1986), bábonyien (RINGER 1983) indexeinek összehasonlítása

Fig. 8. Comparaison des indices de la couche inférieure et de la couche supérieure de Subalyuk avec ceux de Érd, de Tata, du Jankovichien et du Bábonyien

Bordes-féle „Ferrassie típusú charentien”-hez közelíti.¹⁸ Mivel azonban a charentien-index gyenge, a Quina típusok ritkák, a moustérien hegyek aránya jelentős, a magunk részéről inkább a kaparóban gazdag tipikus moustérien fáciesbe sorolnánk Abri Mezenát.

Tovább haladva kelet felé, Jugoszlávia északi részén találunk még ilyen jellegű moustérieneket (Krapina, Veternica, Vindija).¹⁹ Krapina II. komplexuma 5–9. rétegeinek kultúráját Gábori M. „közép-európai tipikus moustériennek” határozza meg, és a subalyuki eszközökkel analógnak jelzi. Kronológiailag a Würm 1 maximuma közelébe helyezi, – tehát kissé fiatalabb lenne a subalyuki iparnál. Érdekes az a tény, hogy Krapinán ez alatt a kultúra alatt „délkelet-európai charentien” található, a Subalyukban viszont a charentien ipar a fiatalabb.

Az említett terület lényegében fedi azt a „mediterrán zónát”, amelyet Gábori-Csánk V. vázolt fel a délkelet-európai charentien iparok kapcsán.²⁰ Kultúráisan ehhez a régióhoz köthető a Subalyuk-alsó ipara. Ma még nem világos azonban az, hogy ez a kapcsolat milyen jellegű (származási?, elterjedési?, stb.), mert a közbeeső területeken ennek a fáciesnek a nyomai egyelőre nem ismertek. Az emlí-

¹⁸ Gábori 1976, 41.

¹⁹ Gábori 1976

²⁰ Gábori – Csánk 1968

	Subalyuk- -alsó	Madonna dell' Arma	Fate	Prince E	Béزال
IL	35,53	47,7	25,7	54	51
IF	52,94	49,1	47,5	41,1	55
IFs	45,09	34,2	37,9	30,2	42,5
IIam	37,19	15,5	9,2	19,3	12,2
ILty	9,91	50	7,6	32,4	8,7
IRess	81,55	53	63	68,3	82
ICess	27,18	28,3	18,1	23	25,6
IAt	0,83		3,5	2	0
IAu	0,83	3,5	3,5	2	0
IB	0		0	0	0
II.ess	79,34	56,5	70,7		87,2
III.ess	2,48	3,5	4,3	9,5	
IV.ess	0,83	14,1	12,1	2,8	2,6
6—7. típus	7,43		6	viszonylag sok	5,1
10. típus	20,66	22,3	13,8	17,5	23,3
12—17. típus	19,82	5		12,2	33
21. típus	9,91	4,7	8,6	7,5	10,2
22—24. típus	1,65	3,5	ritka	3	2

9. ábra Subalyuk-alsó (MESTER 1985), Madonna dell' Arma, Grotte de Fate, Grotte du Prince E, Béزال-de-Souviagnargues (LUMLEY-WOODYEAR 1969) indexeinek összehasonlítása.

Fig. 9. Comparaison des indices de la couche inférieure de Subalyuk avec ceux de Madonna dell' Arma, de la Grotte de Fate, de la Grotte du Prince E et de Béزال-de-Souviagnargues

tett lelőhely-csoportok kronológiai egyidejősége alapján valószínűleg nem elterjedési útvonalról lehet szó.

Mindenesetre a Bükk vonalától keletebbre és északabbra ilyen jellegű kultúrát — ismereteink szerint — nem találunk. Mivel a charentien iparok sem terjednek a Kárpát-medencétől keletebbre és északabbra, felvetődik a kérdés, vajon nincs-e szorosabb összefüggés a moustérien kaparóban gazdag fáciesei között.

Visszatérve a hazai középső paleolitikus kultúrák összehasonlításához (8. ábra), azt látjuk, hogy a nem Levallois-kivitelű szilánkiparok közül Tata kissé eltér a másik kettőtől. Ezzel kapcsolatban két dolgot szeretnénk megjegyezni. Elsősorban azt, hogy a tatai leletek feldolgozása²¹ nem a Bordes-módszer következetes alkalmazásával történt, ezért a fenti összehasonlítást is bizonyos fenntartásokkal kell szemlélnünk. Másrészt általánosan elfogadott, hogy Tata kultúrája egy sajátos, helyi változata a moustériennek. Viszonya a délkelet-európai charen-

tienhez, a pontiniano iparokhoz, valamint a szlovákiai travertinlelőhelyek anyagaihoz még nem tisztázott megnyugtatóan.

A subalyuki charentien és Érd között kísérteties egyezést tapasztalunk az indexekben, kivéve a technikaiakat, ami természetesen abból adódik, hogy Érdön kvarcitkavicsból készítették az eszközöket egy sajátos technikát alkalmazva. A két ipar tipológiai összetétele is nagyon hasonló, eltéréseket csak néhány típusnál, típuscsoportnál észlelünk (9., 25–29., 45–50., 59–61. típusok a típuslistában). Ez alapján a két ipart azonos kultúrához tartozónak tekinthetjük. Megoldatlan azonban egyelőre az a kérdés, hogy miből fakad különbözőségük a technika területén. (Eltérő nyersanyagbázis ??, eltérő fejlődési ág a fáciesen belül ?).

A subalyuki charentien kapcsolatait tehát nyugodtan kereshetjük ugyanazon a területen és ugyanazokban az iparokban, amelyeket Gábori-Csánk V. Érd kapcsán kimutatott.²² Kronológiailag Subalyuk-felső – legalábbis részben – talán kissé fiatalabb az érdi telepnél. Így a Subalyuk további pontja, állomása lehetne kelet felé a Gábori-Csánk V. által vázolt elterjedési útvonalnak, s összekötő láncszem az erdélyi barlangok iparai felé, amelyek a Würm 1 maximuma körülre datálhatók.²³

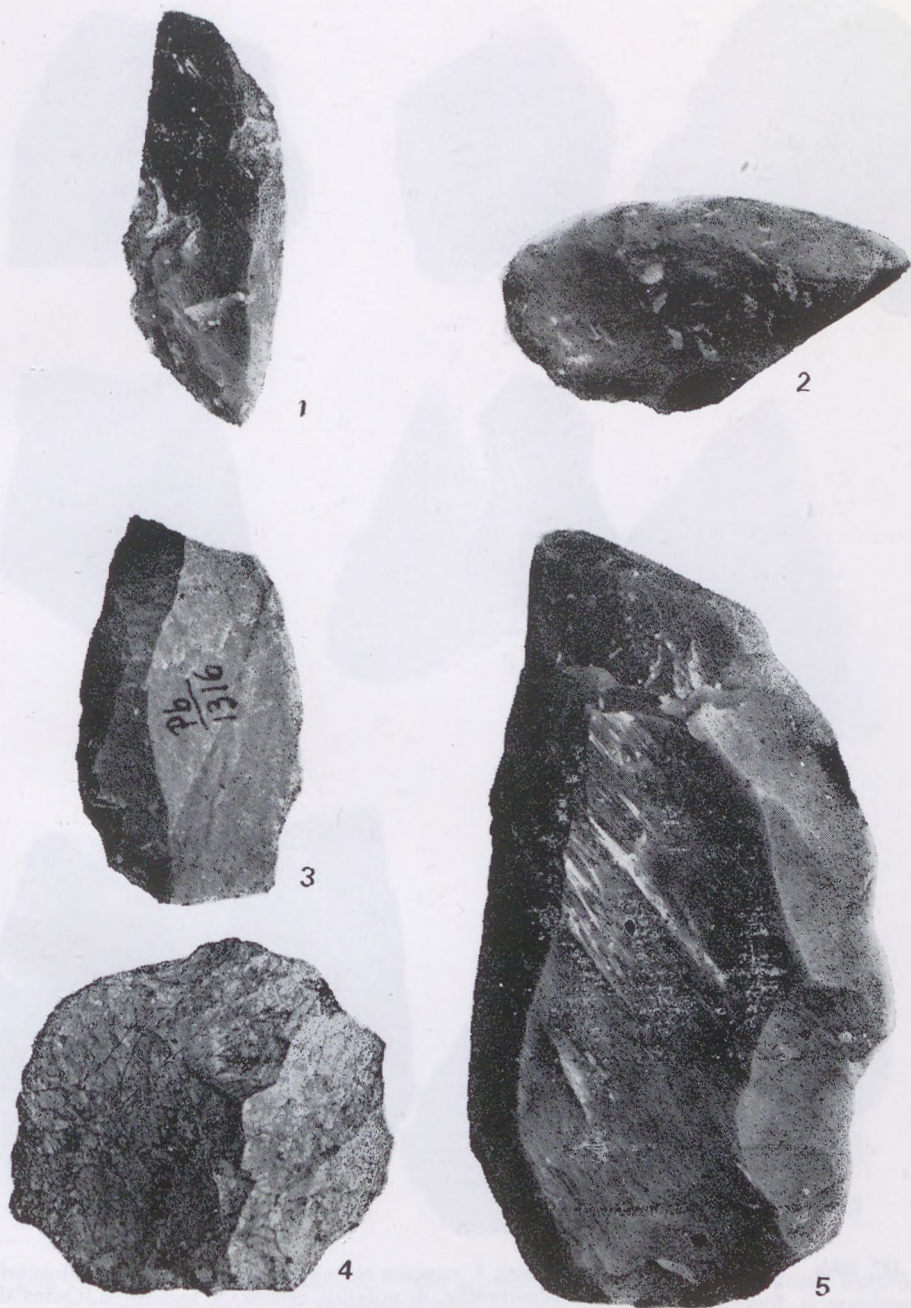
Összegezve az elmondottakat: a Subalyuk-barlang leletanyagának revideálása során kiderült, hogy a lelőhelyen a korai Würm-Würm 1 folyamán a moustérien két külön fáciese telepedett meg, amelyek nem álltak származási kapcsolatban egymással. Az alsó réteg kultúráját „kaparóban gazdag tipikus moustériennek” határoztuk meg, kapcsolatai DK-Franciaország, É-Olaszország, É-Jugoszlávia felé mutatnak. A felső réteg civilizációja „Quina típusú moustérien”, azaz charentien, és Érddel való nagyfokú tipológiai egyezése alapján kulturálisan a délkelet-európai charentien köréhez kapcsolható.

²³ Gábori 1976

I. tábla Subalyuk 3. réteg eszközei: 1. szegletes kaparó, 2. kettősen ívelt élű kettős kaparó, 3. Levallois-szilánk, 4. nyújtott moustérien hegy, 5. szegletes kaparó, 6. ívelt élű csúcsos kaparó

Table I Outils de la couche 3 de la grotte Subalyuk: 1. racloir déjeté, 2. racloir double biconvexe, 3. éclat Levallois, 4. pointe moustérienne allongée, 5. racloir déjeté, 6. racloir convergent convexe

II. tábla

Table II

Subalyuk 3. réteg eszközei: 1. egyenes keresztélű kaparó, 2. limace töredéke, 3. kettősen ívelt élű kettős kaparó, 4. diszkosz, 5. váltakozó élű kaparó
 Outils de la couche 3 de la grotte Subalyuk: 1. racloir transversal droit, 2. fragment distal d'une limace, 3. racloir double biconvexe, 4. disque, 5. racloir alterne

III. tábla Subalyuk 11. réteg eszközei: 1. egyenes élű egyszerű kaparó, 2. Levallois-szilánk, 3. moustérien hegy bázistörödéke, 4. völgyelt eszköz, 5. raclette, 6. Quina típusú ívelt élű egyszerű kaparó, 7. racloirbiface

Table III Outils de la couche 11 de la grotte Subalyuk: 1. racloir simple droit, 2. éclat Levallois, 3. fragment proximal d'une pointe moustérienne, 4. encoche, 5. raclette, 6. racloir simple convexe type Quina, 7. racloir-biface

IV. tábla Subalyuk 11. réteg eszközei: 1. ívelt keresztlű kaparó, 2. meredek retusú kaparó, 3. fogazott eszköz, 4. szegletes kaparó, 5. ívelt élű egyszerű kaparó, 6. szegletes kaparó, 7. szilánk, 8. diszkoid magkö, 9. ívelt élű egyszerű kaparó

Table IV Outils de la couche 11 de la grotte Subalyuk: 1. racloir transversal convexe, 2. racloir à retouche abrupte, 3. denticulé, 4. racloir déjeté, 5. racloir simple convexe, 6. racloir déjeté, 7. éclat, 8. nucléus discoïde, 9. racloir simple convexe

IRODALOM

- BORDES 1953. *Bordes, F.* Essai de classification des industries „moustériennes”. BSPF 50 (1953) 457–466.
- BORDES 1981. *Bordes, F.* Vingt-cinq ans après: le complexe moustérien revisité. BSPF 78 (1981) 77–87.
- DOBOSI 1983. *T. Dobosi, V.* Data to the Evaluation of the Middle Palaeolithic Industry of Tata. *FolArch* 23 (1983) 7–32.
- GÁBORI 1976. *Gábori, M.* Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest 1976.
- GÁBORI 1981. *Gábori M.* Az ősember korának kutatása Magyarországon (1969–1980). MTAK (II) 30/1 (1981) 91–109.
- GÁBORI-CSÁNK 1968. *Gábori-Csánk, V.* La station du Paléolithique moyen d'Érd – Hongrie. Budapest 1968.
- GÁBORI-CSÁNK 1986. *Gábori-Csánk, V.* Az őskőkori jankovichien kultúra Nyugat-Magyarországon. Doktori értekezés, Budapest 1986. (Kézirat)
- JÁNOSSY 1979. *Jánossy, D.* A magyarországi pleisztocén tagolása gerinces faunák alapján. Budapest 1979.
- KADIĆ et al. 1938. *Kadić, O.* et al. A cserépfalui Mussolini-barlang (Subalyuk). *Geol. hung. Ser. paleont.* fasc. 14. Budapest 1938.
- KADIĆ 1940. *Kadić, O.* Cserépfalu vidékének barlangjai. *Bkut.* 16/2 (1940)
- LEONARDI–BROGLIO 1962. *Leonardi, P. – Broglio, A.* Le Paléolithique de la Vénétie. Ferrara 1962.
- LUMLEY-WOODYEAR 1969. *Lumley-Woodyear, H. de* Le Paléolithique inférieur et moyen du Midi méditerranéen dans son cadre géologique. V^e supplément à *Gallia Préhistoire*, Paris 1969.
- MESTER 1985. *Mester, Zs.* A Subalyuk-barlang ipara. Szakdolgozat. Budapest 1985. (Kézirat)
- RINGER 1983. *Ringer, A.* Bábonyien. Eine mittelpaläolitische Blattwerkzeugindustrie in Nordostungarn. *DissArch Ser. II. No. 11.* Budapest 1983.
- STIEBER 1968. *Stieber, J.* Etude paléofloristique. in: Gábori-Csánk 1968.
- VÉRTES et al. 1964. *Vértes, L.* et al. Tata. Eine mittelpaläolitische Travertin-Siedlung in Ungarn. *ArchHung* 43. Budapest 1964.
- VÉRTES 1965. *Vértes, L.* Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Régészeti Kézikönyv I. Budapest 1965.

LA RÉÉVALUATION DES INDUSTRIES DU PALÉOLITHIQUE MOYEN DE LA GROTTE SUBALYUK

Située au bord méridional de la montagne de Bükk, la grotte Subalyuk est un des gisements-clés du Paléolithique moyen de la région et même du celui de la Hongrie. Le matériel archéologique de la grotte, mis au jour en 1932, a été considéré jusqu'ici comme une industrie montrant deux niveaux successifs chronologiques et d'évolution de la même civilisation, du Moustérien.

En utilisant la méthode-Bordes, l'auteur a réexaminé ce matériel d'importance primordiale. D'abord il ajoute quelques nouvelles observations et considérations aux données connues concernant le développement de la grotte et son remplissage. Puis il place celui-ci dans la séquence de Wurm ancien-Wurm I de notre territoire.

Avec la méthode mentionnée, il démontre que deux différents faciès du Moustérien ont été mis au jour dans la grotte qui se sont succédés chronologiquement. L'un des deux (celui de la couche inférieure) est le Moustérien typique riche en racloirs, l'autre (celui de la couche supérieure) est le Moustérien type Quina, c'est-à-dire le Charentien. Le premier est apparu dans la grotte à la fin de l'interglaciaire R/W et y a vécu durant le Wurm ancien, puis a été remplacé par le deuxième qui y a demeuré jusqu'au maximum du Wurm I.

La civilisation de la couche inférieure a ses analogies parmi les industries semblables de la France du Sud-est, de l'Italie du Nord et de la Yougoslavie du Nord. Les gisements en question semblent former un horizon culturel en Europe centrale et méridionale.

La civilisation de la couche supérieure connaît son analogie la plus proche dans l'industrie de la station de Érd et par conséquent dans le Charentien d'Europe sud-orientale. Il reste à résoudre le problème de leur différence au niveau de la technique. L'industrie de Subalyuk est un peu plus récente que celle de Érd et, de cette façon, peut être une des stations suivantes de la voie d'extension du Charentien vers l'Est.

TIPOLÓGIAI – TECHNIKAI MEGFIGYELÉSEK PATTINTOTT KŐESZKÖZÖKÖN

T. DOBOSI Viola – HOMOLA István

Az őskőkori népcsoportok életmódjára vonatkozó információink legfontosabb, régészeti módszerekkel értékelhető forrásai a kőeszközök. Az általuk közvetített ismeretanyag jelentősége a lelet korával egyenes arányban nő. Időben a jelen felé közeledve ugyan gyarapodnak a települési megfigyelések, szaporodnak a nem kő nyersanyagú leletek, a kőeszközök szerepe egy-egy lelőhely kulturális besorolásánál, népcsoport életmódjának rekonstruálásánál mégis döntő volt és marad.

Ez az oka, hogy a paleolit kőeszköz-tipológiának és nevezéktanának, az eszközkészítési folyamatnak, alkalmazási rekonstrukciónak oly bőséges az irodalma, és – sajnos – csak töredéke hozzáférhető számunkra. Így csak hivatkozom a M. Brézillon által összeállított legrészletesebb szakszótár 928 (!) tételes bibliográfiájára.¹

Most az adott alkalmat tapasztalataink, kétségeink összefoglalására, hogy megkíséreltünk összeállítani egy egységes nevezéktant a Magyar Nemzeti Múzeum számítógépes nyilvántartása számára. A munka nehézségei most fokozotabban, koncentráltabban mutatkoztak, mint azt a mindennapos részeti rutinmunkáknál tapasztaljuk. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy dolgozatunkban csak saját tapasztalatainkból indultunk ki, s a fenti rendszer összeállításánál felmerült nehézségekre próbáltunk megoldást keresni. A két kérdéskör, amivel foglalkozunk, a paleolit nomenklatúra sajátosságai folytán szorosan összefügg:

- 1. a pattintott kőeszközök nevezéktanának néhány problémáját vázoljuk;
- 2. recens számszámok és őskőkori eszközök jellemzőinek összehasonlításával s mérésével az egyes paleolit eszköztípusok funkciójának újszerű megközelítésére teszünk kísérletet.

Dolgozatunk tárgya partikulárisnak tűnhet. Két tény azonban kiterjeszti érvényét. Egyrészt a nomenklatúra fiatalabb régészeti korokban is vet fel problé-

¹ Brézillon, M. 1983, 381 – 412.

mákat, ezért úgy véljük, az elvi nehézségek általánosak.² Másrészt a pattintott kőeszközök széleskörű használata (a Kárpát-medencében) a bronzkorig terjed, így eredményeinket más korok kutatói is használhatják.

1. Megjegyzések a tipológiáról, nevezéktanról

Az egységes és lehetőleg minden felmerülő igényt kielégítő nevezéktan megalkotásának igénye a paleolitikus kutatás megindulása óta érzékelhető a szakirodalomban, ha nem is mindig egyforma intenzitással jelentkezik. Vannak időszakok, amikor a felhalmozódó tapasztalatok alapján kidolgozott új rendszer alapvetően megreformálja a leíró régészetet. Ilyen forradalmat indított el a Bordes-házaspár J. Perrot-val, kidolgozva az új tipológiát és a tipológiai összehasonlítás lehetőségét megteremtő statisztikai módszert.³ Az alapmunkákat egy sor kiegészítés, a részletek finomítása, tovább fejlesztett ötlet, típusokra lebontott funkcionális rekonstrukció követte a szerzők és követőik tollából.

A nagyhatású, az objektivitás igényével fellépő összehasonlító módszer, a számszerű adatok alapján összeállított kumulatív görbék alkalmazása azonban egy sor buktatót rejt. Ha egy-egy hazai, jelentős leletanyag értékelésekor európai igényű történeti kép rekonstruálására nyílt lehetőség, a leletegyüttesek összehasonlítására ezt a módszert alkalmaztuk. A franciaországi tipológia, nevezéktan azonban kisebb-nagyobb módosítás nélkül csak erőltetetten használható a hazai gyakorlatban. Akkor is torzul az eredmény, ha a francia terminológiát fenntartások, módosítások nélkül honosítottuk, hiszen akkor éppen az a különbség sikkadt el, ami kétségtelenül van a két terület ősközi iparai között. Akkor is torzult az eredmény, ha szigorúan ragaszkodtunk a típusmeghatározásokhoz, a nomenklátúra szabályaihoz, mert ebben az esetben megnőtt a sehova be nem sorolható eszközök mennyisége (felsőpaleolitikum esetében a 92. sz. „divers” kategória). Így fennállhat annak a veszélye, hogy az itthoni anyagban esetleg meghatározó eszköztípusok, amelyek hiányoznak a francia terminológiából, azonos csoportba kerülnek olyan tárgyakkal, amelyek érdekesek ugyan, de egy-egy leletanyag kulturális besorolását nem befolyásolják, s amikre eredetileg is létrehozták ezt a kategóriát.

Az adott lelőhely kulturális hovatartozását már a kumulatív görbékben is mutatózó azonosságok, szembeűnő tendenciák is meghatározzák. Kifejezőbbek az indexek, amelyek egyúttal a tipológiai esetlegességeket is kiküszöbölik: megadják egy-egy azonos funkcióú eszközcsoport vagy meghatározó technológiai sajátosság (pl. IG: vakarók indexe, a facettált vagy megmunkált leütési felszín arányát mutató IF illetve IL^v, stb.) arányát a teljes leletanyagban.

² A nomenklátúra nehézségeire számos példa felsorakoztatható. Ha a számítógépes nyilvántartásra kívánunk áttérni, akkor a típusok egységesítése elengedhetetlen. Világosan körvonalazandó egy-egy eszköztípus minden meghatározó jellegzetessége, a meghatározás kritériumai, az attribútumok fontosságának sorrendje, általában a szubjektív tényezők minél tökéletesebb kiküszöbölése. Pl.: Ha egy kaparónál a régész azt tartja fontosnak, hogy a munkaélek a leütési felszíntől oldalra, ferdén találkoznak, akkor az eszközt racloir déjeté-nek határozza meg, ha viszont azt tartja fontosnak, hogy két munkaél szögben találkozik, akkor racloir convergent.

³ Sonnevile – Bordes, D. de – Perrot, J. 1954 – 1956. Sonnevile – Bordes, D. 1960. Bordes, F. 1961.

G. Laplace⁴ továbblép, a vélhetően azonos vagy közeli funkciót betöltő eszközökből csoportokat alakít ki. Módszere már jobban illeszkedik a hazai leletanyaghoz. Ezeknek a típuscsoportoknak előnyük, hogy általánosabb érvényűek az egyedi eszközmeghatározásnál, s el lehet tekinteni az egyes típusok közötti kevésbé lényeges, a funkciót alapvetően nem befolyásoló különbségektől. A típusok csoportosítása azonban esetenként úgy (is) átrendezheti az információkat, hogy jobban kidomborodik a településen végzett munka jellege, mintha egyedi típuslista alapján összeállított kumulatív grafikonokat értékelnénk.

Nagy lehetőségeket rejt magában annak a problémának további, alapos elemzése, hogy vajon a település funkciója meghatározhatja-e oly mértékben a régészeti leletanyag karakterét, hogy az elfedje vagy kiszorítsa a kulturális – kronológiai attribútumokat.

Az alapmunkákat gyorsan követte Vértes László nevezéktani cikke.⁵

Nagy vállalkozás volt az UISPP kezdeményezésére 1964-ben elindított Glossarium Archeologicum sorozat. W. Chmielewski koncepciója alapján a fontosabb típusoknak egy-egy füzetet szentelve, 25 nyelven adták meg az eszközök nevét, jól értelmezhető, világos rajzok kíséretében.⁶

A paleolit kőeszközök magyar elnevezéseinek egy része megosztja a véleményeket. A tudományosság francia eredetű, a terminológia is francia. Lefordítása vagy az eredetitől független magyar elnevezés megalkotása nem mindig sikerül maradéktalanul.

Meghonosodott a szakirodalomban Herman Ottó javaslata, a szakóca (coup-de-poing = biface, hand-axe)⁷. A chopper – chopping-tool típusnevek magyar változata, a hasító – hasogató már kevésbé általános. Magam személyesen nem érzem meggyőzőnek a racloir-Schaber-kaparó és a grattoir-Kratzer-varkaró magyarítást, mert éppen az eszköztípusok feltételezett funkciója és a neve között érzek egy kis ellentmondást. Az elnevezések azonban elfogadottak, módosításuk így már nem célszerű. Nem kerülhetjük meg a burin – árvéső problémát. Ez az eszköztípus a legkarakteresebb, legnépszerűbb felsőpaleolit szerszámtípusok egyike. Népszerűsége nemcsak az őskorban nyilvánvaló (mindenütt magas százalékban van jelen), de a kutató szakemberek is leggyakrabban ezt a típust teszik vizsgálódásuk tárgyává.

Csoportosításának számos lehetősége van, vizsgálják előállításának, nyélbe foglálásának, használatának módját, lehetőségeit, az egész eszközt vagy csak egy kis részét, megírták a burin kutatástörténetét is.⁸

Magyar elnevezésére Vértes L. az árvéső terminus technicust javasolja és használja következetesen.⁹ Legvitatottabb elnevezésünk. Két különböző nyersa-

⁴ Laplace, G. 1964

⁵ Vértes, L. 1960 68–83.

⁶ Glossarium Archeologicum 1964 A sorozat csak hiányosan hozzáférhető a számomra. A magyar terminológiát Vértes L. állította össze.

⁷ Nem kis találmányságra vall Herman Ottó javaslata, amikor a balatoni „jegellők” hosszú-nyakú, vésőszerűen formált, nyélre rávert eszközéről nevezte el a miskolci leleteket szakócanak. Herman, O. 1887 380–381. Herman, O. 1893 169–183.

⁸ Bordes, F. 1965 3–4. Movius, H. L. 1966 50–65. Bordes, F. 1967 Fig. 7. Filippo, A. K. 1983 16–21. Feustel, R. 1985 Fig. 68, 86. és mások.

⁹ Vértes, L. 1960 71.

nyagú, eltérő funkciójú szerszám nevének nem túl szerencsés összevonása. Az árcsontból készül és (rendszerint bőr-) lyukasztásra használják, a véső kőből (acélból) készül, funkciója forgácsolás. Tény azonban, hogy valamennyi nyelvben pontosan elhatárolják a vésőt a burintól, (s mindkettőt az ártól), miután ez a két eszközfajta egymástól eltérő előállítású és funkciójú (ciseau – burin, Meissel – Stichel, szláv nyelvekben fonetikusán doloto – rezec és származékai). Így, ha magyarul csupán vésőt említünk, az legalábbis félreérthető. Szótári fordításban első helyen említett magyar megfelelője a burinnak az árvéső, ugyanitt szerepel még vésőár (?) és faragóvéső. Az „árvéső” nyilván éppúgy szűkebb szakmai szó-készletből kerülhetett át az Eckhardt Sándor szerkesztette szótárába, mint a másik két meghatározás. Vértess választásának indokait nem ismerjük, viszont a faragóvéső mint a burin megfelelője alkalmasabb terminus technicusnak tűnik. Kérdés, hogy bevezetését javasolja-e vagy elfogadja-e a szakma.

A peleolit burin recens megfelelőjét az asztalosok eszközkészletében találjuk meg.¹⁰ Megkülönböztetésül a laposvésőtől (ami az őskőkori vésőknek megfelelő szerszám) ezt a speciális eszközt lyukvésőnek, sarkalat- vagy horony-vésőnek nevezik, a munkaél alakjától függően. A nevezéktani probléma megoldható úgy is, hogy megtartjuk az eredeti francia elnevezést, mint néhány más típusnál is tettük. Megegyezés kérdése. Úgy véljük, egységes nevezéktan előnyére válna a szűkebb szakterületnek, hiszen az egységes terminológia egységes formát és végső célként egységes tartalmat is közvetít.

A nomenklatúrával kapcsolatban még egy kérdéskört érintünk. Ez a funkció és a típusnév kapcsolata vagy ellentmondása. Azt, hogy nincs tökéletes és optimális tipológia, azt mindannyian tapasztaljuk, és sokan meg is fogalmazzák.¹¹

A. Minzoni – Déroche egyenesen azt tűzte ki céljául, hogy sorra veszi általánosan használt és alkalmazott tipológiákat, összehasonlítási módszereket, megvizsgálja a különböző kísérleteket, mérlegeli, hogy az alaktani, technológiai, funkcionális szempontok figyelembevételével készült nomenklatúrák mennyire váltak be és milyen ellentmondásokat rejtenek. E nagyon alapos munkában arra a lehangoló eredményre jut, hogy ugyanannak az anyagnak az elemzése különböző tipológiák alapján különböző végeredményre vezet.¹²

Minden tipológia végső célja a funkció minél pontosabb meghatározása lehet, hiszen ez közvetíti a paleolit ember tevékenységét, a munkafolyamatokat. Az olyan ellentmondások, mint pl. a tatai középső paleolit ipar eszközkészlete, az eszközök mérete (30 mm-es átlagméret) és az elejtett zsákmányállat (mammut) nagysága között van, egyelőre feloldhatatlanok. Az a kérdés is (alighanem meddő) vita tárgya lehetne, hogy jogosan nevezzük-e choppernek pl. a vértesszőlősi 3 cm-es kis kavicseszközöket, mikor is a szerszámok megfelelnek a morfológiai követelményeknek ugyan, de a méretük szignifikánsan eltér a prototípustól és feltehető funkciójától.

¹⁰ Az ötlet régi, Szemjonov szovjet traszológus 1957-ben erről az oldalról közelítette meg a paleolit típust.

Szemjonov, S. A. 1957 121.

¹¹ Movius, H. L. et al. 1968. A módszer nagy előnye, hogy a kutatók elvégezhetik a tipológiai analízist és ennek alapján az összehasonlítást, ha az attributumokat és kategóriákat megközelítően azonos módon ismerik fel és alkalmazzák.

¹² Minzoni – Déroche, A. 1985 31.

A pattintott kőeszközök funkciójának tisztázásához több módszer is vezethet. R. Donahue a Paglicci barlang eszközeinek más irányú elemzése közben megállapítja, hogy a szerszámok jó részénél nem a klasszikus értelemben vett munkaél volt a munkaél, vagyis, a megmunkálás, retusálás nem a szerszám hatékonyságát volt hivatva növelni.¹³ Ezek a megfigyelések legalább is óvatosságra intenek.

Az analógiák közül leglátványosabbak a kellő körültekintéssel kiválogatott néprajzi párhuzamok, melyek a jövőben sem lesznek nélkülözhetők.¹⁴

A funkció pontosabb megközelítésének egy következő módját választottuk, dolgozatunk második részében ezekről az eredményekről számolunk be.

2. Hagyományos kéziszerszámok összehasonlítása pattintott kőeszközök egy csoportjával

256 kőeszközt vizsgáltunk. Lelőhelye: Bodrogkeresztúr – Henye, kora: idősebb felsőpaleolitikum, Vértés László 1963 évi és T. Dobosi Viola 1982 évi ásatásának anyagából. Választásunk azért esett erre a lelőhelyre, mert az anyaga hazai viszonylatban szokatlanul változatos, gazdag és tipikus.

A kiválogatott eszközök megoszlása a hagyományos régészeti tipológia szerint:

108 db vakaró

101 burin/árvéső

11 vakaró – árvéső kombináció

11 gyalu

17 penge

8 megmunkált töredék.

Nyersanyag -megoszlás: 53 obszidián, 203 vegyes kovaféleség.

Minden eszközelőállító vagy -alakító munkafolyamat egyik alapl művelete ma is a forgácsolás: a megmunkálásnak az a módja, amikor a megmunkálandó tárgyból különféle szerszámokkal kisebb-nagyobb részeket választunk le. Ez lehet: faragás, vésés, fűrés, csiszolás, fűrészelés.

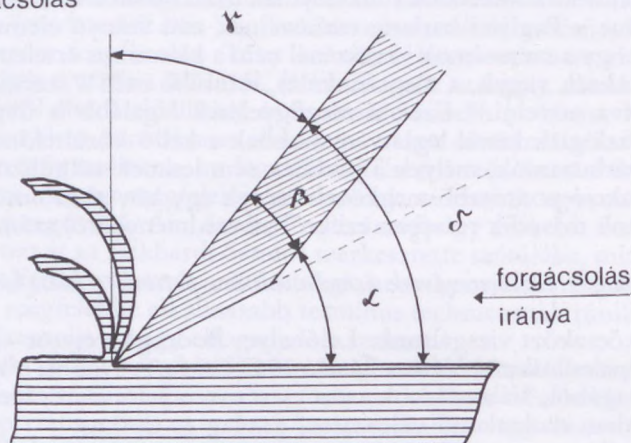
A munka eredményességének feltétele a megmunkáló szerszám helyes, a megmunkálandó anyag keménységétől függő élszögének megválasztása (1. ábra). Minél keményebb, szívósabb a megmunkálandó anyag, a forgácsoló szerszám élszöge annál meredekebb, nagyobb. A szerszámok forgácsélszöge és a vele megmunkált anyag keménysége közötti összefüggés olyan törvényszerűség, amelynek ismeretét joggal feltételezhetjük az őskőkorban is. Így ennek a törvényszerűségnek tükröződnie kell az őskőkori szerszámok munkaéleinek kialakításában is. Vizsgálódásunkban a fő hangsúlyt a paleolit eszközök alakjára és a munkaél jellegzetességeire fektettük.

¹³ Donahue, R. E. 1988 Fig. 4–5.

¹⁴ A hazai példák közül ilyen a már klasszikus ulu-analógia Gáboriné Csánk, V. 1980 50–52. A mai természeti népek életének tanulmányozása is tanulságos lehet:

Gábori, M. 1959 456–481. A paleolit tipológiára vonatkozóan megszívlelendő tapasztalat, amit F. Bordes ír egy ausztráliai népcsoport eszközei kapcsán: a megmunkálatlan pengék mindegyike különböző kissé anélkül, hogy törekedtek volna a pengék egyedi előállítására. Használatuk hasonlósága a mai paraszt-késekéhez: mindenre jó. Bármilyen szempont szerinti csoportosításuk (alak, méret, technológia) mesterséges, nem takar lényegi különbséget. Bordes, F. 1967 28.

A forgácsolás

α : hátszög

β : élszög

γ : homlokszög

δ : $\beta + \gamma$ metszőszög

1. ábra.

Abb. 1:

A forgácsoló szerszám viszonya a megmunkálandó tárgy felületéhez.

Beziehung des spanabhebenden Werkzeuges zur Fläche des zu bearbeitenden Gegenstandes

A mai hagyományos (kézi) forgácsoló szerszámok összetett munkaeszközök. A munkaéltől a nyél felerősítésére szolgáló tuskéig, nyelnyújtványig egy anyagból készültek, az élet esetenként külön edzik, keményítik. A nyél puhább, rugalmasabb anyagból készül, rendszerint fából, hogy a forgácsolásból adódó ütéseknek, rezgéseknek jobban ellenálljon.

A kőeszközök méretéből, alakjából adódóan egy részük önálló eszköz lehetett. Az egyszerű (nem összetett) kőeszközök alakja célszerű, kézbe illő. Gyakran kényelmi retusokkal biztosítják a szilárd fogást a munkát végző ember erejének minél kisebb veszteséggel történő továbbítása érdekében.

Más részük azonban, különösen azok, amelyek kis méretűek és a munkaél szögéből következtetve nagy keménységű anyag megmunkálására használhatták, csak mint kőbetétek jöhetnek számításba. Ezeket a betéteket fa, esetleg csőves-csont vagy agancs foglalatba erősítették ragasztással, gyanta, mézga vagy fehérje alapanyagú természetes ragasztókkal. Esetenként felhasználhatták a rögzítéshez a forgácsolás ellenhatásaként a nyélben jelentkező feszítő-szorító erőt.

A munkaéleket a hagyományos régészeti tipológia szerinti csoportosításban vizsgáltuk. A kőszerszámok feltételezett forgácsolási felületének élszögeit megmérve két diagramot állítottunk össze. Külön a vakarókra, külön a burinokra, grafikonként szétválasztva az obszidián- és kovanyersanyagúakat. A koordináta-rendszer függőleges tengelyén az élszögadatokat 10° -onként, a vízszintes tengelyen a megmunkálandó anyag keménységét tüntettük fel.

Az anyag keménységgel gondok voltak. Az irodalomban talált táblázatok adatait egyrészt Mohs-féle karc-keménységben adják meg, másrészt Brinnel-féle nyomás-ellenállás szerint, esetleg valami egyedi kísérleti eredményt fogadnak el etalonnak.¹⁵ A két index az anyag más-más tulajdonságát jegyzi, átszámítani nem lehet. A vízszintes tengelyen a Mohs-keménységi értéket vettük alapul, a Brinnel-értékeket viszonyítottuk, mivel az anyagnak e két mért tulajdonsága arányos. Ezért ezek közelítő értékek, az eredményt csak kevésbé befolyásolhatják. Mivel a megmunkálendő anyag keménysége és a megmunkáló szerszám munkaélének szöge egyenesen arányos, az egyenes origo-ja a legpuhább anyag és a legkisebb szögérték. (1–2 táblázat).

A két diagramon feltűnő az egyazon anyagból, de más céllal készült eszközök legalacsonyabb szögértéke. Az árvésők 20–30° között indulnak (10 db.), majd 10° szünet. A vakaróknál a 20–35° közötti indulást követi mintegy 15°-nyi szünet. Feltűnő az obszidián vakarók 30–35°-os indulása. Az obszidián törekenyebb anyag, mint a kova, erős nyomásra a vékony forgácsoló él könnyen sérül, lepattan. Ezért meredekebb, nagyobb szöget kell adni a szerszámnak.

A kőszelvények, hornyok készítésére alkalmas vakaróbetétek munkaéle fa és csont megmunkálására a legalkalmasabb, zöme a keményfa – agancs tartományba tartozik. Az obszidián nyersanyagból készült forgácsoló szerszámok él-szögének szórása szűkebb, átlagérték 70° körül.

A vésők különféle változatainak munkaéle meredekebb az élszög nagyobb, a munkaél rövidebb. A nagyobb élszög keményebb megmunkálendő anyagot feltételez: a munkaéleket friss csövescsont keménységű anyaghoz méretezték. A vésőkön belül az obszidián nagyobb élszöge ismét csak a nyersanyag ridegségével lehet összefüggésben.

A táblázaton 10°-os szögeltérés egynegyed rész keménységi értékváltozást eredményez. Ez az érték kb. az erdei fenyő és a lucfenyő keménysége közötti különbségnek felel meg.

Az élszögeknél az ideálistól $\pm 5^\circ$ -nyi eltérést írhatunk az előállítás esetlegességének vagy a nyersanyag rejtett egyenletlenségeinek a rovására.

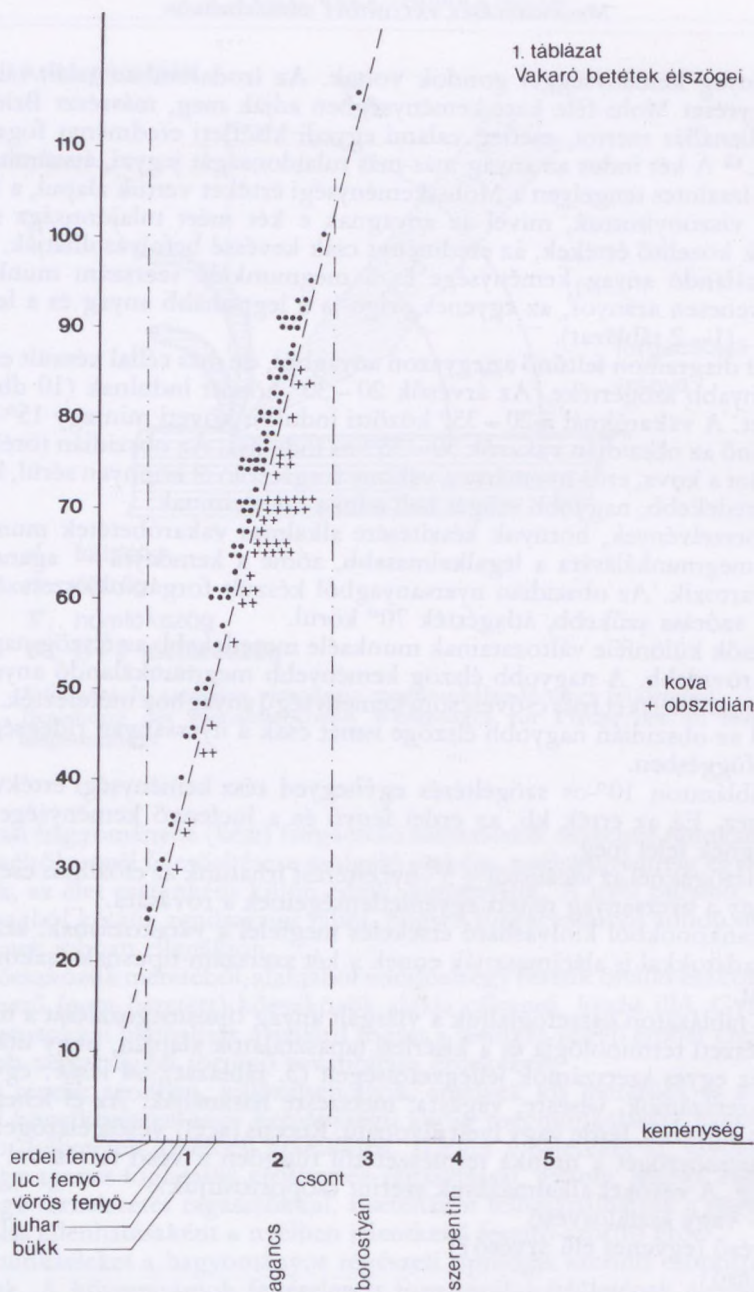
A grafikonokból kiolvasható értékelés megfelel a várakozásnak: számszerű, objektív adatokkal is alátámasztják ennek a két szerszám-típusnak eszköz-készítő funkcióját.

A 3. táblázaton összefoglaljuk a vizsgált anyag típusmegoszlását a hagyományos régészeti terminológia és a kísérleti tapasztalatok alapján, hogy utána sorra vegyük az egyes szerszámok jellegzetességeit (3. táblázat). A vésők: egyélű forgácsoló szerszámok, vésésre, vágásra, metszésre használják. Az él lehet egy- és kétszántú, egyenes, ferde vagy ívelt élvonalú. Recens (acél) vésők élszöge: 22–30.

A metszőszöget a munka természetétől függően a véső tartásával magunk adjuk meg. A vésőket alkalmazásuk szerint csoportosítjuk:

- lapos- vagy asztalosvéső
- lyukvéső (egyenes élű árvéső?)
- pántvéső

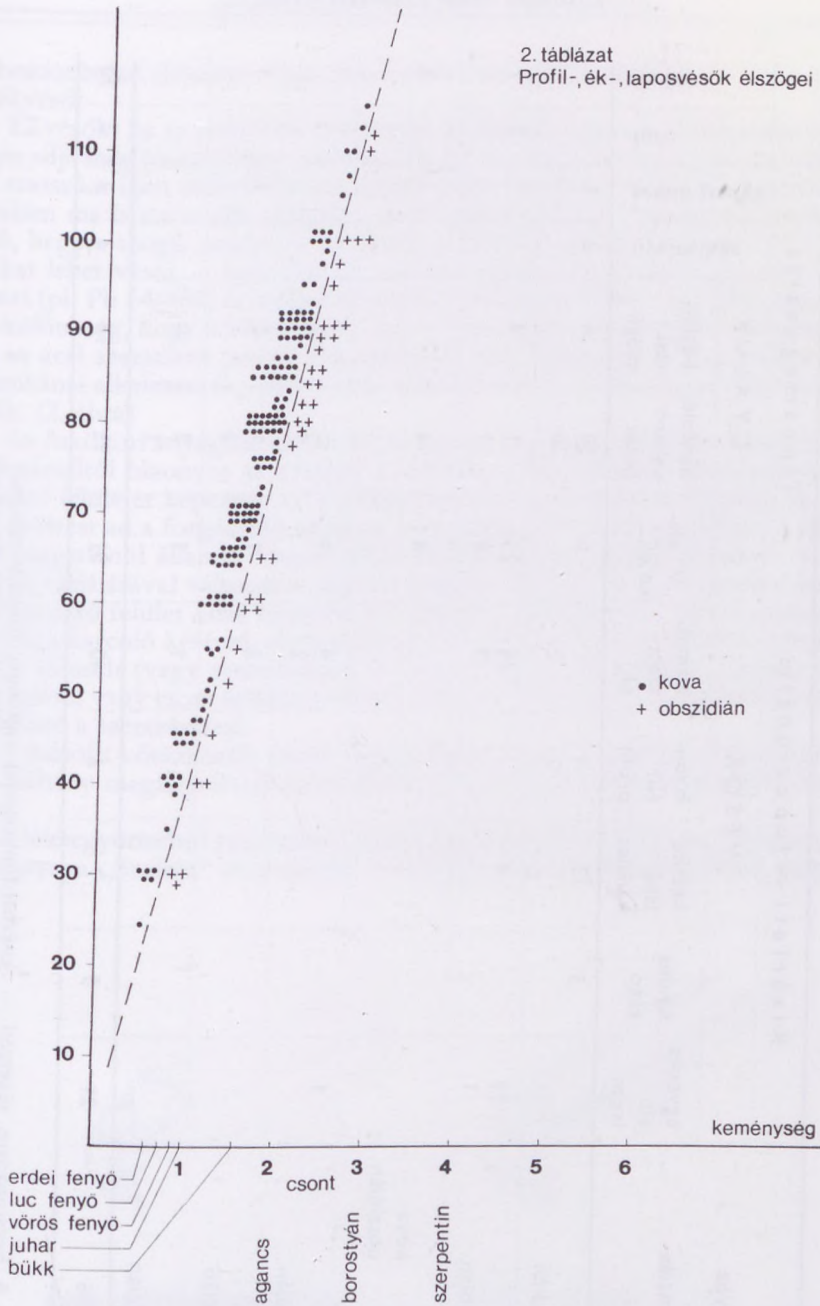
¹⁵ A csontoknak, agancsoknak nem a keménységét, hanem a hajlító szilárdságát, rugalmasságát vizsgálják általában, mert az irodalomban nem mint a munkafolyamat tárgya, hanem mint a munka eszköze vagy a munkaeszköz egy része szerepel. Kovács, Gy. 1958 26. Vétres, L. 1964 204. Obmacht, R. – Sárközi, Z. 1962.

1. táblázat. Vakaró betétek élszögének (függőleges tengely) és a megmunkálandó tárgy nyersanyagának (vízszintes tengely) kapcsolata.

Taf. 1: Wechselbeziehung zwischen dem Kantenwinkel von Kratzereinsätzen (senkrechte Achse) und dem Rohmaterial des zu bearbeitenden Gegenstandes (waagerechte Achse)

2. táblázat
 Profil-, ék-, laposvésők élszögei

2. táblázat. Vésők élszögének (függőleges tengely) és a megmunkálandó tárgy nyersanyagának (vízszintes tengely) kapcsolata.

Taf. 2: Wechselbeziehung zwischen dem Kantenwinkel von Sticheln (senkrechte Achse) und dem Rohmaterial des zu bearbeitenden Gegenstandes (waagerechte Achse)

3. táblázat

Hagyományos régészeti típus-megosztás	Kísérleti — funkcionális					Típusmegosztás					
	VÉSŐK					GYALUK		nyeles kés	szinlő penge	fűrő	fűrész
	egyeses élű lapos	nyeles vágó	kecske lábú kanalas	fazon-élű profil	alámet-szett ék	"V" alakú ék	hántoló vakaró betét	beállítási szögű			
kova obszidián		5	3	4 2	2	6	50 26	6	1		
kova obszidián	19 1		4		26 3	25 8	1 1	4		2	7
árvész vakaró, kova obszidián						4	4				2
kova obszidián	1				4 2	6	4				
kova obszidián					2	1	1	1	1		1
kova obszidián					1	1	2 1	6			
Összesen 256	21	5	7	6	40	51	93	16	3	2	10

3. táblázat. A hagyományos régészeti — kísérleti-funkcionális tipológia összehasonlítása.
Taf. 3: Vergleich der traditionellen archäologischen — experimentell-funktionellen Typologie

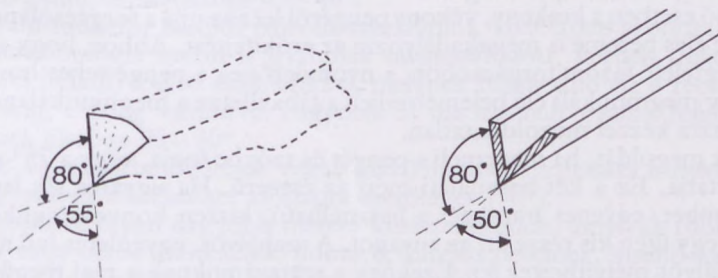
- homorúvéső (horony- vagy profilvéső: ívelt élű árvéső?)
- ékvéső.

Ékvésők: ha az eszközök fontossági sorrendjét egy-egy munkaeszköz darab-száma adja meg (mint ahogy valószínűleg így is van), akkor a ma ékvésőnek neve-zett szerszám igen előkelő helyet foglalt el az őskőkori ember készletében. Ez a szerszám ma is azt a célt szolgálja, mint paleolit elődje: háromszög keresztmet-szetű, hegyes szögű csúcsával, az ékkel, a vésendő anyagon egyenes és ívelt vo-nalakat lehet vésni – karcolni fán csonton, agancson, szarun egyaránt. Az ős-kőkori (pl. Pb 64/456) és recens ékvésőket összehasonlítva a két szerszám között az a különbség, hogy a kőszerszám, belső háromszög profilja nincs megmunkálva míg az acél szerszámé penge vékonyságúra van kiképezve. Ezt a formát csak a famunkánál alkalmazzák, mert a fém vésésénél ma is az őskőkori teleformát hasz-nálják. (2. ábra)

Az őskőkori anyagban előfordul az ékvésők egy-egy speciális fajtája (3. ábra). A forgácséltől bizonyos távolságra a szerszám munkaélének vezetésére használt támasztó felületet képezték ki. Ez lehetővé teszi a folyamatos haladást az anyag-ban, vezetést ad a forgácsoló élnek, a már megkezdett nyomvonalban, a kéz állá-sától függetlenül állandó forgácsolási szögben tartja a munkaeszközt. A forgá-csoló él variálásával változatos negatív formák alakíthatók ki. Hogyha a munkaél és a támasztó felület közé homorú ívet (fazont) alakítunk ki, akkor a szerszám a faeszterga karcoló késének elvén működik (3. ábra). Tapasztalati úton jöttünk rá, hogy a retusált (vagy retusálatlan) homorú ívvel – fazonnal – azonos sugarú faág, agancs vagy csont felületére élesen metszett, folyamatos körgyűrű véshető – karcolható a szerszámmal.

A paleolit kőeszközök másik nagy típuscsoportja a *vakaróké* változatos együt-tese. Néhány megfigyeléssel használatuk jobb megértéséhez szeretnénk hozzájá-rulni.

A leletegyüttesből részletesen megvizsgáltuk a Pb 83/582 ltsz. pengevakarót. Nyersanyaga „Szeleta” kvarcporfir. A felsőpaleolit hagyományoknak megfelelő

Ékvéső kőből/teleforma/

Ékvéső acélból

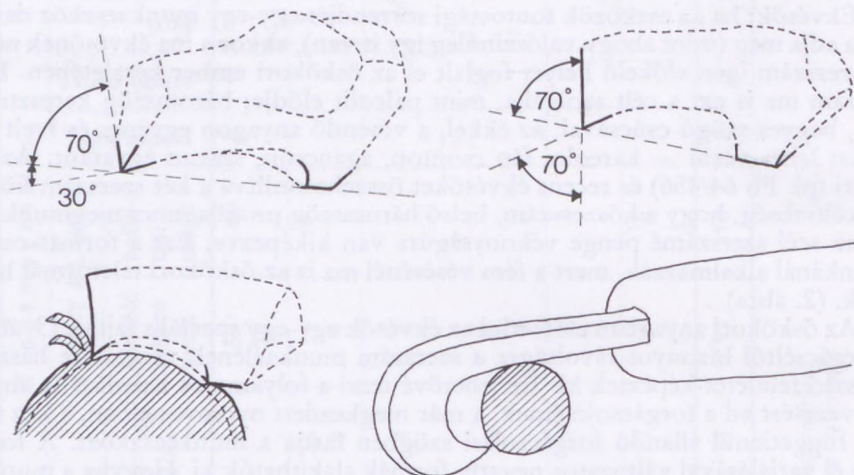
2. ábra.

Az ékvéső funkciójú kőeszközök élszögei megegyeznek az acél vésők élszög-adatai-val.

Abb. 2:

Die Kantenwinkel der als Keilstichel dienenden Steingeräte stimmen mit denen des Stahlstichels überein

Ékvésők támasztó felülettel

Ékvéső működése

Mai karcolókés/eszterga

3. ábra. Gömbfelület megmunkálásának módja kő- és acélszerszámmal.
 Abb. 3: Bearbeitungsmethode der Kugelfläche mit Stein- und Stahlwerkzeugen

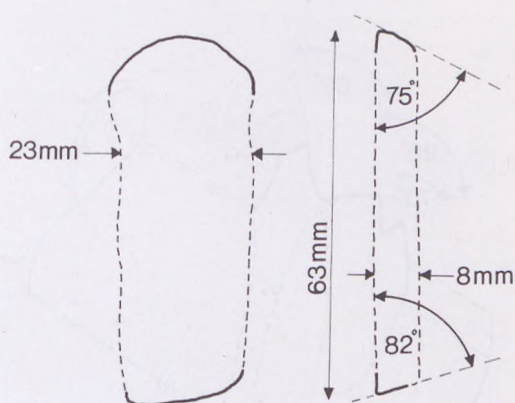
módon lehasított nyers penge trapéz keresztmetszetű, lapos. Megmunkálásával 75°-os forgácsoló, és félkörű fazonélet alakítottak ki rajta. Elsődleges munkaél a legyezőretussal, szabályos ívben kialakított vakaróél. Kétféleképpen használhatta:

1. a szerszám/penge peremét fogva a síma, lapos hátlapon (ventrális oldalon) csúsztatva,
2. a pengét a két lapján fogva a 75°-os vakaróél ívén csúsztatva.

Az első esetben a keskeny, vékony pengéről leér az ujja a forgácsolandó anyagra, a penge éles pereme is megakadályozza az erő kifejtést. Ahhoz, hogy a munkaél ívének megfelelő fazont forgácsoljon, a nyomóerőnek a penge teljes hosszára kell hatni, hogy megmunkált éle belemélyedjen a fába illetve a megmunkálandó anyagba. Ez pusztán kézzel megoldhatatlan.

Másik megoldás, ha megemeli a pengét és szögbe fogja, vagy a 75°-ra retusált élen csúsztatja. Ez a két használati mód az ésszerű. Ha ugyanis sík lapot alakít vagy egyenget, egyenes munkaél a használható, hiszen konvex munkaél esetén csak az ív egy igen kis része éri az anyagot. A szabályos, egyenletes ívű munkaéllel homorú vályút mélyíthettek ki. Ezeknek a szerszámoknak a mai megfelelőit különböző ívsugarú horonyvésőknek hívják.

Van a leletegyüttesben olyan típus, amelynél a körszelvény adja meg a szerszám formáját (félkör- és köralakú, hüvelyk-köröm vakarók). Méretük is kisebb a pengevakaróknál. Ezeket a szerszámokat szerelvényként egymás mellé illesztve, sorozatban használhatták. A szerszámot valószínűleg élével az anyagra merőlegesen használták, előre-hátra mozgatva forgácsolt és kapta meg az eszköz munkaélét.

Hántoló-vakaró betét

4. ábra. Vakaró-betét jellemző szög-adatai.

Abb. 4: Charakteristische Winkeldaten des Kratzereinsatzes

nek negatívját. Feltételezhető, hogy a műveletet részleteiben végezték, vagy a szerszámot fába, illetve csöves csontba rögzítette, s a forgácslandó anyagot a kiemelkedő munkaélen mozgatta. Az így lemélyített, kinagyított formát finomabb szerszámmal készre kaparta, tisztította.

A gyaluk sík felületek megmunkálására alkalmas szerszámok. Lehetnek:

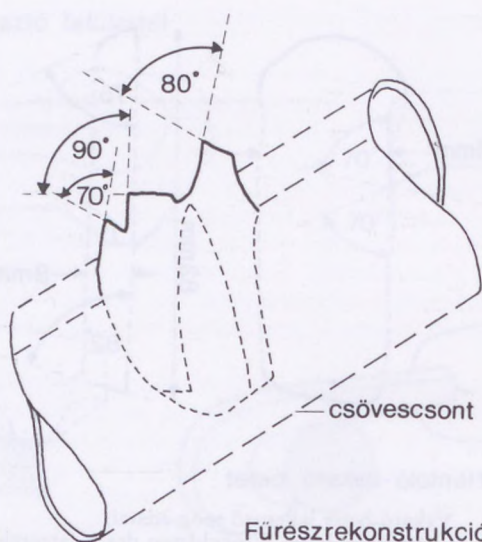
- ívelt élű, keskeny gyalu, metszőszöge 45° , homorú barázdákat vág ki a felületből,
- simító gyalu, metszőszöge: $45-48^\circ$,
- eresztő gyalu, metszőszöge $45-48^\circ$.

A gyalu funkciót betöltő paleolit szerszámok közelítően azonosak a hagyományos terminológia szerint is gyalunak meghatározott, kézben (más anyagból készült nyél nélkül) fogott eszközökkel, melynek forgácsoló éle a recens értékek körül mozog, esetleg valamivel nagyobb. A ma használt gyaluk fémbetétjének, gyalukésnek élszöge $25-30^\circ$.

A sík- és térgörbe felületek végső kialakítására, tisztítására a *színlőpengék* alkalmasak, melyeknek élszöge az alapra merőleges (90°).

A *fazonkések* olyan nagyobb méretű kéziszerszámok, amelyek több funkciójúak, ívelt vagy orros munkaélek, homorú, karéjos peremek, kisebb-nagyobb rádiusú völgyelések külön-külön alkalmasak részfeladatok megoldására. Általános jellemzőjük, hogy a talpuk sima, a forgácsszögek innen indulnak.

A *fúrók* nem tartoznak a hazai felsőpaleolitikum tipikus eszközei közé. Ha egy-egy szerszámot annak is határoztunk meg, az rendszerint kis völgyeléssel vagy pár retussal kialakított, rövid hegyű, atipikus. A közepes méretű ($3-4$ cm) megmunkálatlan szilánkok között azonban sorozatban lehet találni olyanokat, amelyeknek retusálatlan karéjos éle alkalmas erre a műveletre. A fúróhegy és a

5. ábra. Csont-vagy agancsnyélbe rögzített, fűrész élű kőszerszám (rekonstrukció)
 Abb. 5: In Knochen- oder Geweihstiel befestigtes Steingerät mit Zahnspitzenlinie (Rekonstruktion)

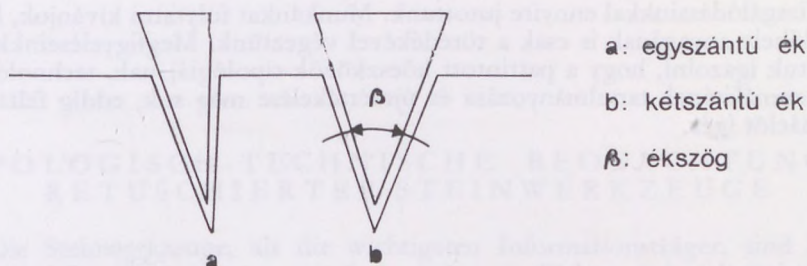
szimmetrikusan elhelyezkedő két homorú él utáni alacsonyabb hegy megakadályozza a szerszám beszorulását, s megfelelő tartással kiemeli a lyuk mellől a forgácsolót.

Annak eldöntésében, hogy azok az ívelt peremek, völgyelések, hegyek, csúcsok, amelyek nem retusáltak a nyersanyag természetes hasadási törvényszerűségeit tükrözik-e vagy éppen ennek tudatos kihasználását, csak traszológiai vizsgálatok segíthetnek.

A hagyományos módon meg nem munkált szilánkokat csak alapos bizonyítékok alapján minősíthetjük eszközöknek, akkor, ha megfelelnek egy sor követelménynek. Ilyen megfontolások alapján vezette be Vértes L. a vértesszőlősi ipar értékelésekor a „standardizálatlan eszközök” kategóriát.¹⁶ Azokra a geometrikusan hasított, retusálatlan kavicsokra alkalmazta, amelyeknek természetes hasadási éle alkalmas a munkavégzésre, sorozatban állították elő. Vértesszőlősen a standardizálatlan eszközök nagy száma egyaránt jelentheti, hogy céltudatos sorozattermékek, de azt is, hogy a kavicsfeldolgozó munkafolyamat köztes félkész-terméke.

A hazai felsőpaleolitikumból egyelőre hiányoznak a *fűrész*ek (denticulé). A feltételezhetően gazdag famegmunkáló tevékenységben ezek a szerszámok nehezen nélkülözhetők. A vizsgált anyagban 6 olyan kőbetétnek is felfogható eszközök között találtunk, amelyek alkalmasak a fa darabolására. Minden szerszámon 2–3

¹⁶ Vértes, L. 1965a 190. Vértes, L. 1965b 83.

6. ábra. Az ék fajtái.
Abb. 6. Die Keilarten

csúcsot (sarkos árvéső!) képezték ki. Ha a mai acél fűrész 2–3 fogával összehasonlítjuk ezeket a fogakat, nagy hasonlóságot fedezhetünk fel a fogak szög-kiképzésében. Döntő különbség viszont, hogy a fűrészek és a hagyományos fogazott szerszámok fogai egy síkban helyezkednek el, jelen esetben a fűrészelésre is alkalmas szerszámok hegyei viszont nem. A kőbetétekkel nem lehetett a mai értelemben vett munkafolyamatot elvégezni. A kőbetéteket egy hosszanti irányban elhasított csövescsontba illesztjük úgy, hogy csak a hegyek látszódnak ki, egy-egy betét esetén 2–3 fogú fűrész a végeredmény. Ebben az esetben nem a fűrész mozog az anyagban, hanem a megtámasztott/rögzített csonton a két kézbe fogott fűrészlendő fadarab. (5. ábra) A módszer ma is használatos. A mai hagyományos fűrészek fogszögei: lombos puhafához és fenyőhöz 60° , cserhez és akáchoz (kemény lombos fához) 75° -ra kell a fűrészfogakat reszelni.

A fűrésznek is meghatározható eszközök (48/33, Pb 64/32, Pb 83/585) fogszögei $70-90^\circ$ között vannak, megközelítőleg egyeznek a mai fűrészfogszögekkel.

Ismét hangsúlyozni kell azonban a szilánkok véletlenszerű, esetleges leválását a kőeszközökről, akár készítés, akár használat közben. A kettő nem mindig különböztethető meg. Néhány fokos szög-eltérés a tűrés határon belül a kézi, egyedi előállítás rovására írható. Általánosan elmondhatjuk, hogy a kőeszközök fogszögei inkább fölfelé térnek el a mai gyári készítmények ideális szög-értékeitől.

A forgácsolás nélküli alakítás a *hajlítás és hasítás*. A hasítás szerszáma az *ék* (6. ábra). Hatékonysága az ékszög növekedésével arányosan nő, ugyanígy nő az ék beveréséhez szükséges erő is. Az ékeket fa-, csont-, agyar- és agancs hasítására használhatták. Az ékek munkaélének ideális szöge $20-30^\circ$. Általában betétként használták. Alapkövetelmény, hogy a kőbetét szilárdan rögzüljön a foglalatban, ezért a ragasztással kombinálják a munkafolyamat közben az ékre visszaható szorítóerőt. A leletanyagból kiemelendő a Pb 85/15 és a Pb 64/127. sz. kőszerszám. Az ékkel szembeni felületen tapasztalható ütés-nyomok bizonyossága szerint ezeket a kőbetéteket úgy helyezték nyélbe, hogy a kéz biztonságos távolságra kerüljön a munkaeszköztől. Az ékkel ellentétes felszín nem fedte a foglalat, hogy az ütés erejét ne tompítsa semmilyen ütköző anyag.

Vizsgálódásainkkal ennyire jutottunk. Munkánkat folytatni kívánjuk, hiszen egy lelőhely anyagának is csak a töredékével végeztünk. Megfigyeléseinkkel azt próbáltuk igazolni, hogy a pattintott kőeszközök tipológiájának, technológiájának, használatának tanulmányozása és újraértékelése még sok, eddig feltáratlan információt ígér.

IRODALOM

- BORDES, F. 1961. *Bordes, F.*, Typologie du Paléolithique ancien et moyen (Bordeaux 1961) pp. 1–84.
- BORDES, F. 1965. *Bordes, F.*, Utilisation possible des cotés des burins. Fundberichte aus Schwaben 17 (1965) 3–4.
- BORDES, F. 1967. *Bordes, F.*, Considerations sur la Typologie et les techniques dans le Paléolithique. Quartär 18 (1967). 25–55.
- BRÉZILLON, M. 1983. *Brézillon, M.*, La dénomination des objets de pierre taillée. IVe supplément a Gallia Préhistoire (Paris 1983) pp. 1–423.
- DONAHUE, R. E. 1988. *Donahue, R. E.*, Microwear analysis and site function of Paglicci Cave, level 4A. WA 19 (1988) 358–375.
- FEUSTEL, R. 1985. *Feustel, R.* Technik der Steinzeit. (Weimar 1985)
- FILIPPOV, A. K. 1983. *Filippov, A. K.*, Problemü techniceszkovo formoobrazovanyija orugyi truda v paleolote. Technologija proizvodstva v epohu paleolita (Leningrád 1983) 3–71.
- GÁBORI, M. 1959. *Gábori, M.*, Urjanchaishe Waldjäger in der NW-Mongolei und ihre archäologischen Beziehungen. ActaArchHung. 11 (1959) 457–481.
- GÁBORINÉ CSÁNK, V. 1980. *Gáboriné, Csánk V.*, Az ősember Magyarországon. (Budapest 1980)
- GLOSSARIUM ARCHAEOLOGICUM., PWN 1962. (Editions Scientifiques de Pologne, Bonn-Warszawa 1962) Red. K. Jadzewski.
- HERMAN, O. 1887. *Herman, O.*, A magyar halászat könyve. (Budapest 1887)
- HERMAN, O. 1893. *Herman, O.*, A miskolci tűzkőszakócák. TtK, 25 (1893) 284. füzet.
- KOVÁCS, GY. 1958. *Kovács, Gy.*, Háziállatok anatómiája. Mezőgazdasági Kiadó 1958.
- LAPLACE, G. 1964. *Laplace, G.*, 1964. Essai de Typologie systematique. (Ferrara 1964).
- MINZONI-DÉROCHE, A. 1985. *Minzoni-Déroche, A.*, 1985. Lithic artefacts interpretation: an empirical approach. WA 17 (1985) 20–31.
- MOVIUS, H. L. 1966. *Movius, H. L.* L'histoire de la reconnaissance des burins en silex et de la découverte de leur fonction en tant qu'outils pendant le Paléolithique supérieur. BSPF 63 (1966) 50–65.
- MOVIUS, H. L. 1968. *Movius, H. L. – David, N. C. – Bricker, H. M. Clay, R. B.*, The analysis of certain major classes of Upper Palaeolithic tools. Peabody Museum, Harvard University Bul. 20. (1968) pp. 1–58.
- OHMACHT, R. – SÁRKÖZI, R. 1962. *Ohmacht, R. – Sárközi, Z.* 1962. Műszaki Táblázatok. (Műszaki Kiadó 1962)
- SONNEVILLE – BORDES, D. de – PERROT, J. 1954–1959. *Sonneville – Bordes, D. de – Perrot, J.* Lexique typologique du Paléolithique Supérieur. BSPF. 1954–1956.
- SONNEVILLE – BORDES, D. de 1960. *Sonneville – Bordes, D. de.*, Le paléolithique supérieur en Périgord. (Bordeaux 1960).
- SZEMJONOV, S. A. 1957. *Szemjonov, S. A.* Pervobüttnaja technika. MIA 54 (1957)
- VÉRTES, L. 1960. *Vértes, L.*, Az őskőkor és átmeneti kőkor magyar szakkifejezései. ArchÉrt 87 (1960) 68–83.
- VÉRTES, L. 1964. *Vértes, L.*, Eine prehistorische Silexgrube am Mogyorósdomb bei Sümeg. ActaArchHung 16 (1964) 178–215.
- VÉRTES, L. 1965a. *Vértes, L.*, Typology of the Buda Industry a Pebble Tool-Industry from the Hungarian Lower Palaeolithic. Quaternaria 7 (1965) 185–195.
- VÉRTES, L. 1965b. *Kretzoi, M. – Vértes, L.*, Upper Biharian (Intermindel) Pebble-industry Occupation Site in Western Hungary. CurrAnt 6 (1965) 74–87.

TYOLOGISCH-TECHNISCHE BEOBACHTUNGEN RETUSCHierter STEINWERKZEUGE

Die Steinwerkzeuge, als die wichtigsten Informationsträger, sind in der Altsteinzeitforschung stets Gegenstände einer gründlichen und vielseitigen Untersuchung. Nach vielen Experimenten hat sich bei ihrer Typologisierung und Systematisierung die von J. Perrot und vom Ehepaar Bordes, er arbeitete mathematisch-statistische Methode am besten bewährt. Diese Methode reicht aber beim Fundmaterial der einheimischen Fundorte nicht aus. Im Werkzeugbestand gibt es wesentliche Unterschiede, die die Resultate entstellen. Ein Teil der Fachleute gibt bezüglich der Verwendbarkeit dieser vergleichenden Methode seiner Skepsis Ausdruck.

Es scheint, daß zur Lösung der Gegensätze in der Nomenklatur die womöglich ganz präzise Bestimmung der Funktion einzelner Gerätetypen und Typengruppen am nächsten bringt. Im vorliegenden Aufsatz haben wir paläolithische Steinwerkzeuge (Bodrogkeresztúr – Henye, älteres Jungpaläolithikum) mit rezenten traditionellen Handwerkzeugen verglichen. Die objektiven numerischen Angaben beweisen die übrigens evidente Tatsache, daß man im Altsteinzeitalter alle Gesetzmäßigkeiten der Steinbearbeitung aufgrund praktischer Erfahrungen kennenlernte. Die Werkzeugen wurden in der meist geeigneten Weise gestaltet, um in Qualität und Härte dem zu bearbeitenden Material zu entsprechen. Von den in der archäologischen Typologie als Stichel und Kratzer bezeichneten ursteinzeitlichen Steinwerkzeugen hat sich er wiesen, daß sie für das Absplittern von Gegenständen, die die Härte des Holzes oder des Beins hatten geeignet waren. Von einer Menge von Werkzeugen kann man mit großer Wahrscheinlichkeit behaupten, daß mit ihnen weit über unsere bisherigen Vorstellungen hinaus auch solche Arbeitsgänge verrichtet werden konnten, die die Grundlage für jegliche Bearbeitung von Gegenständen aus Holz und Knochen bildeten so z. B. für die Zerstückelung.

Wir trachten, unsere Arbeit fortzusetzen, da ja die Ergebnisse unsere Kenntnisse über diese Epoche bereichern.

KORAVASKORI SÍRLELETEK AZ ALFÖLDRŐL AZ ŐSKORI GYŰJTEMÉNYBEN

KEMENCZEI Tíbor

A Nemzeti Múzeumban őrzött alföldi koravaskori sírleletek többségét Tompa Ferenc tárta fel Füzesabonyban 1933–1937 között. Itt három helyen kerültek elő temetkezések, az Öregdombnak nevezett középsőbronzkori településen, egy homokbányában, valamint a Csörszárok mellett. Az első lelőhely anyagát részben Gallus Sándor közölte.¹ Sajnos Tompa Ferenc ásatási naplója hiányosan maradt meg, rajzok pedig egyáltalán nincsenek. Az ásatás alaprajza, a napló adatai és a fényképfelvételek alapján azonban meg lehet állapítani egyes temetkezések helyét, s azt, hogy egyes leletek melyik sírhoz tartoztak.

Füzesabony – Öregdomb: a község délkeleti részén, a Laskó patak mellett fekvő bronzkori tell településbe ástott sírok közül Tompa Ferenc 15-öt talált meg. A halomról 1976-ban és 1984-ben is kerültek elő olyan bronztárgyak, amelyek feldúlt sírokhoz tartozhattak.

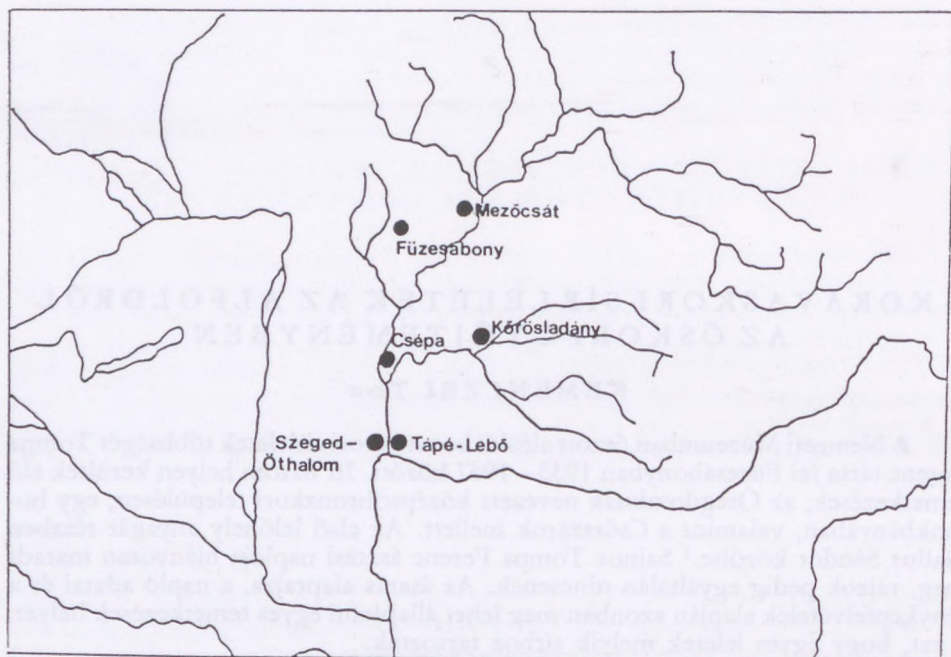
1. *a–b sírok:* helyükről nincs említés a naplóban. Az egyikből egy koponya maradt meg, amely 30 cm mélységben volt, a másodikban egy 15 év körüli gyerek hiányos csontváza feküdt.

1. *c sír:* a VII. ásatási szelvény déli falában gyerek csontváza, mellette két bronzhuzalból készített spirális kartekecs. Átm: 5,8 és 5 cm, lelt. sz.: 33. 1939.6 (3. ábra 1–2). Gallus – Horváth 1939, 3.t. 3–4.

1. *sír:* a XV. árokban. Iránya: ÉNY–DK. Baloldalt, zsugorított helyzetben fekvő csontváz. Mellékletek a koponyánál: 1. Urnaalakú edény, fekete. M: 25,5 cm, lelt. sz. 31.1950.1 (3. ábra 3); 2. Csiszolt kőbuzogány, átm: 7,1 cm (3. ábra 9); 4–8. Bronzgombok, hátlapjukon karika alakú fül van. Átm: 3,9–4,1 cm, lelt. sz.: 2.1949. 1–6. Az egyik darab a koponya alatt volt (3. ábra 4–8). Gallus – Horváth 1939, 1. t. 2–7.

2. *sír:* 7–8 éves gyerek temetkezése. A csontváz alsó végtagjai hiányoztak. Irány: ÉNY–DK. Mellékletek az állcsont alatt és a mell tájékán: 1–3. Bronzpitykegombok, elvesztek; 4–14. Tölcséralakú bronzlemez csüngők. A leltárkönyvben tíz darab szerepel. H: 2–2,3 cm, lelt. sz. 2.1949.7 (3. ábra 10); 15. Füles agyagcsésze, sötétszürke. M: 4,5 cm, lelt. sz.: 31.1950.2 (3. ábra 11). Gallus – Horváth 1939, 1. t. 8–12.

¹ Gallus – Horváth 1939, 1–5. t.

1. ábra – Abb. 1. Lelőhelytérkép. Fundortkarte

3. sír: baloldalt fekvő csontváz enyhén behajlított, felhúzott lábakkal. Irány: ÉNY–DK. Mellékletek: 1. Urnaalakú edény, fekete, M: 32,5 cm, lelt. sz: 33.1939.1 (4. ábra 1); 2–3: Brozzabla oldaltagok. H: 14,3 cm (4. ábra 2,6); 4. Háromágú bronzgomb, H: 3,4 cm (4. ábra 4); 5–8: bronzgombok, hátlapjukon karika alakú fül van. Átm: 2,5–2,6 cm (4. ábra 5,8–10), lelt. sz: 2.1949.8–14. Gallus–Horváth 1939, 2. t. 1–3.

4. sír: a XXIII. árokban egy 15–16 éves gyermek háton, nyújtott helyzetben fekvő csontváza. Irány: ÉNY–DK. A koponya mögött, az északi oldalon két edény: 1. Urnaalakú edény, fekete. M: 30,5 cm (4. ábra 7); 2. Füles csésze, fekete, belül díszített. M: 6 cm (4. ábra 3); Lelt. sz: 31.1950.3–4; 3. A medencecsont felett egy halomban apró, 2 mm átmérőjű pasztagyöngyök is voltak. Ezek elvesztek. Gallus–Horváth 1939, 3. t. 1–2.

5. sír: a XXIV. árokban egy 12–13 éves gyermek baloldalt fekvő csontváza. Irány: ÉNY–DK, mélység: 120 cm. Mellette az árok falában két edény. 1. Urna, fekete, belül barna. M: 28,2 cm, lelt. sz: 56.16.6 (5. ábra 1). 2. Bögre, elveszett.

6. sír: a XXVI. árokban nyújtott helyzetben, háton fekvő csontváz. Bal kéz a medencére hajlítva, a jobb kar kinyújtva. A koponya mögött két edény és állatcsontok. Irány: ÉNY–DK. 1. Urnaalakú, talpas edény. M: ca 22,5 cm. 1935-ben a cambridgei University Museumnak ajándékozták (5. ábra 5); 2. Füles bögre, elveszett. Gallus–Horváth 1939, 4. t. 1.

7. *sír*: a XXVIII. árok északi falában nyújtott helyzetben lévő csontváz. Mélység: 135 cm, irány: ÉNY–DK. Mellékletek: 1. bal alsó karcsont külső oldalán lapos, kerek agyaggyöngy, 2. A lábsontoknál három lapos bronzlemez gomb hátlapjukon füllel, 3. A csontváz alatt egy egyenes peremű, bütyökdiszes bögre; 4. A váztól egy méterre egy öblös, füles bögre. A leleteket 1935-ben a cambridge-i University Museumnak ajándékozták.

8. *sír*: a XXVIII. árokban felnőtt háton fekvő csontváza. Irány: ÉNY–DK. A koponyánál egy tálban egy csupor és egy csésze. 1. Tál, pereme turbántekercses díszű, fekete, hiányos. M: 11, szátm: 27 cm (5. ábra 4); 2. Füles csésze, fekete. M: 5,5, szátm: 7,3 cm (5. ábra 3). Lelt. sz: 33.1939.4,5; 3. Öblös csupor, fekete. M: 13,6 cm, lelt. sz: 31.1950.5 (5. ábra 2). Gallus–Horváth 1939, 4. t. 2, 3, 7.

9. *sír*: nyújtott helyzetben, háton fekvő gyerek csontváz. Irány: ÉNY–DK. A koponya hiányzott, a bal combcsontnál egy ovális örlőkö volt. Mellékletek: 1. A lábsontoknál három bronzlemez gomb. Átm: 4,5 cm (5. ábra 7–9); 2. Behajló peremű tál negyedrésze, szürke. M: 12,5 cm (5. ábra 6). Lelt. sz: 33.1939.2,3. Gallus–Horváth 1939, 4. t. 4–6, 8.

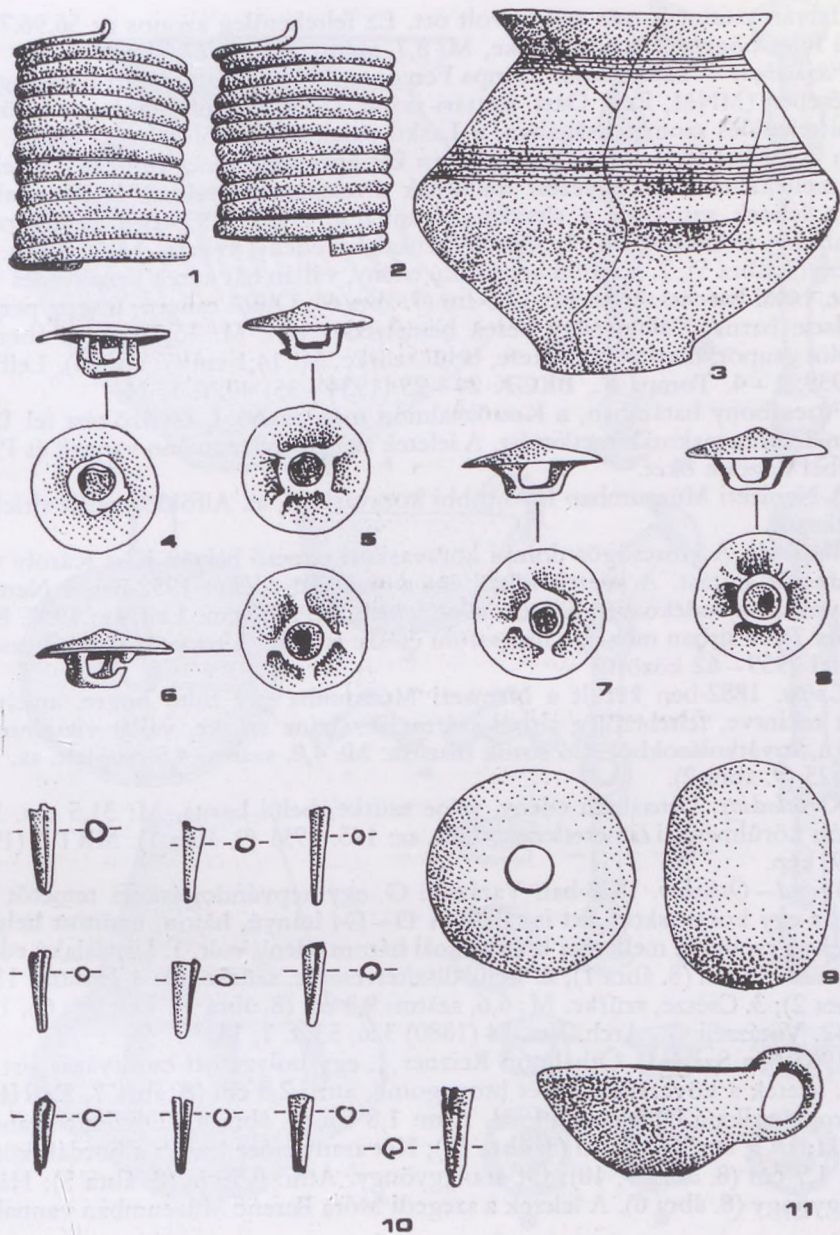
10. *sír*: a XXIX. árokban egy nyolc év körüli gyerek temetkezése. Nyújtott helyzetben, háton fekvő, bolygatott csontváz. Irány: É–NY. Mellékletek a koponya körül: 1. Urnaalakú edény, vállán két fül; 2. Mély tál; 3. Öblös csupor. A leleteket 1935-ben a cambridge-i University Museumnak ajándékozták.

11. *sír*: a XXX. árokban egy csaknem teljesen elporladt gyerekcsontrész. Baloldalt fekvő, zsugorított helyzetben volt. Irány: ÉNY–DK. Mellette két edény töredékei feküdtek. 1. Urnaalakú edény, sötétszürke, belül barna. M: 21 cm (6. ábra 1); 2. Füles csésze, szürke. Belül karcolt vonalcsoportok díszítik. Hiányos, kiegészített. M: 5,3 szátm: 9,1 cm (6. ábra 2). Lelt. sz: 56.16.4.5.

12. *sír*: az előbbi sírtól DNY-ra egy felnőtt nyújtott helyzetben, háton fekvő csontváza 45 cm mélyen. Melléklet nem volt mellette. Irány: ÉNY–DK.

Szórványleletek a Füzesabony-öregdombi temető területéről: 1. Tompa Ferenc ásatása előtt 1931-ben előkerült bronzzabla oldaltag. H: 15,3 cm, lelt. sz: 37.1931. 5. (6. ábra 3). Gallus–Horváth 1939, 5-t. 2; 2–3. A füzesabonyi községi elöljáróságon az 1930-as években volt leletek: bronzzabla oldaltag, vége hiányzik. H: 14,5 cm (6. ábra 5); Bronzgomb, átm: 4,2 cm (6. ábra 6). Gallus–Horváth 1939, 5. t. 1, 3; 4–5. Stanczik I. ásatása során begyűjtött szórványleletek a halom legmagasabb pontjáról. Bronzzabla oldaltag, H: 15,1 cm (6. ábra 4); Bronzgomb karika alakú füllel. Átm: 2,8 cm (6. ábra 7). Lelt. sz: 82.5.2208–9. Stanczik I., Fol. Arch. 29 (1978) 99, 6. kép 1, 2; 6. Szabó J. Győző 1984-ben egy füles bronzgombot talált az Öregdombon, amelyet a Nemzeti Múzeumnak adott át. Átm: 8,3 cm, lelt. sz: 86. 4.1 (6. ábra 8).

Füzesabony–Csörszárok. A Dormánd felé eső községi legelő végében, Szajlai Antal földjén, közvetlenül a Csörszárok mellett 1934-ben Tompa Ferenc próbaásatást végzett. Ennek során egy sír került elő. Baloldalt, zsugorított helyzetben fekvő 13–14 éves leánycsontváza. Mélység: 97 cm, hossza: 123 cm. Mellékletek: 1. A koponya és a felső karcsont előtt egy turbántekercses díszű tál, benne állatsontok. Sötétszürke. M: 11,9, szátm: 32,2 cm (7. ábra 2); 2. A medencecsont előtt egy urnaalakú edény. Fekete, belül barna. M: 22,3 cm (7. ábra 1). Lelt. sz: 56.16.1, 2; 3. A két előbbi edény között egy kis pohár. Ez nem lehet azonos a sírhoz tartozóként beletárolt bögre-töredékkel, mivel az középsőbronzkori, s a sírt kibontó

3. ábra — Abb. 3. Füzesabony — Öregdomb. 1–2: 1c. sir — Grab 1c; 3–8: 1. sir — Grab 1; 9–11: 2. sir — Grab 2.

Méri István szerint is más edény volt ott. Ez feltehetőleg azonos az 56.96.71-es számú füles bögrével. Színe szürke, M: 8,7, számt: 8,6 cm (7. ábra 3).

Füzesabony – homokbánya. Tompa Ferenc az 1934-es ásatásról írt összefoglaló jelentésében (MNM, Rég. Oszt. irattári szám: 77.1933) említette, hogy az öregdombi település szomszédságában, a Laskó patak fahídjától délre az érseki uradalom homokot termeltetett ki. Eközben két gyerekcsontváz kerül elő, amelyek edénymellékletei teljes egyezést mutatnak a telepen találtakkal. Nyilvánvalóan ezek a leletek azonosak a sírszám feltüntetése nélkül 1939-ben beletározott füzesabonyi sírkerámiával. 1. Öblös, urnalakú edény, fekete, belül barna. M: 26,2 cm (7. ábra 5); 2. Kétfülű urnalakú edény, vállán hat kerek bemélyedés van. Fekete, belül barnásszürke. M: 17,8 cm (7. ábra 6); Öblös csupor, fekete, pereme és belseje barna. Vállán négy kerek bemélyedés van. M: 15,7 cm (7. ábra 8); 4. Öblös csupor, díszítetlen, fekete, belül szürke. M: 14,1 cm (7. ábra 4). Lelt. sz: 34. 1939. 1–4. Tompa F., BRGK 24–25 (1934–35) 40. t. 1, 14.

Füzesabony határában, a Kettőshalmon még Szabó J. Győző tárt fel 1961, 65-ben 22 koravaskori temetkezést. A leletek az egri múzeumban vannak és Patek Erzsébet közölte őket.²

A Nemzeti Múzeumban lévő többi koravaskori, az Alföldön talált sírlelet a következő:

Mezőcsát. A Hörcsögös dombi koravaskori temető helyén Kiss Károly végzett amatőr ásatást. A leletek közül egy urnalakú edényt 1952-ben a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott. Ennek színe fekete, m: 32,2 cm. Lelt. sz: 1952. 83. 1 (7. ábra 7). A sírban még egy magasfülű csésze is volt. A temetőt Patek Erzsébet tárt fel 1959–62 között.³

Csépa. 1882-ben került a Nemzeti Múzeumba egy füles bögre, amely ép voltát tekintve, feltehetőleg sírból származik. Színe szürke, vállát vízszintes és ívalakú, rovátkolásokból álló sorok díszítik. M: 4,8, szátm: 4,5 cm, lelt. sz. 140. 1882. 25 (9. ábra 2).

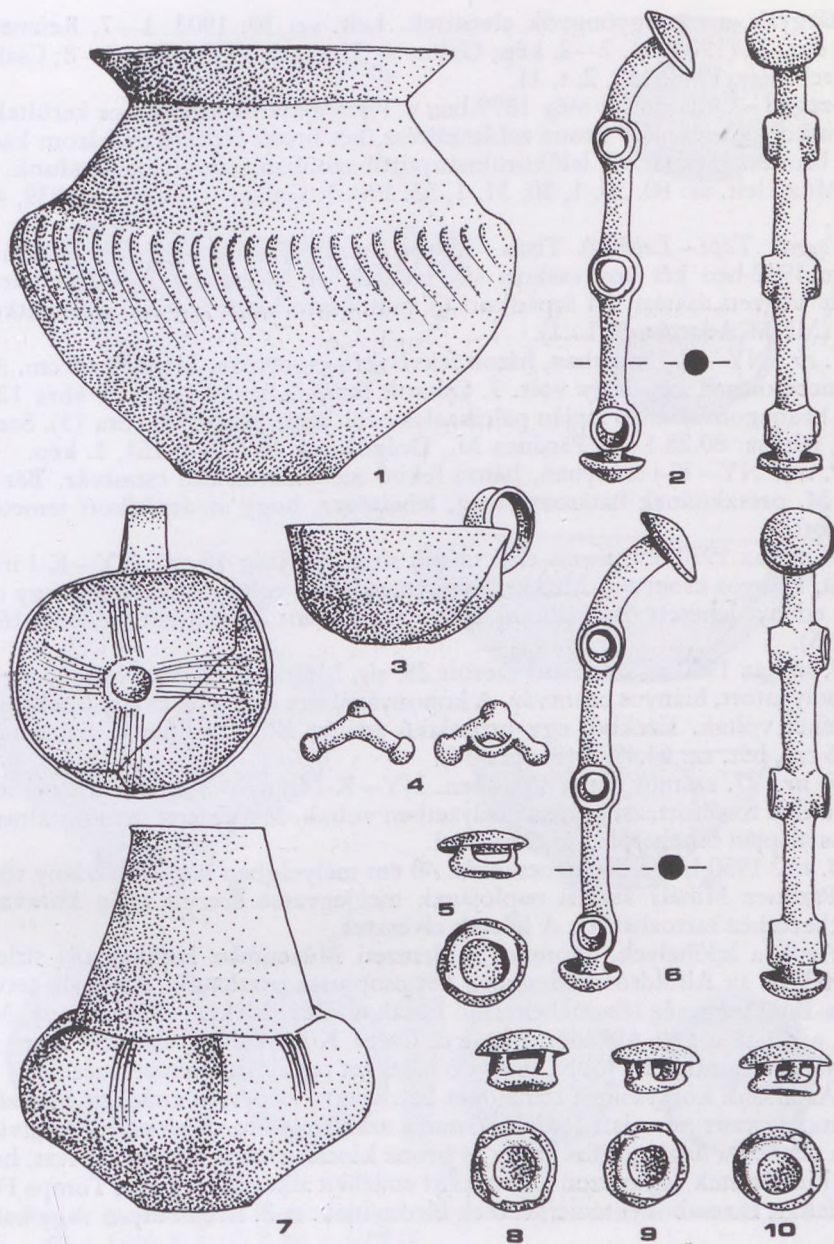
Körösladány. Urnalakú edény, színe szürke, belül barna. M: 31,5 cm. Előkerülési körülményei ismeretlenek. Lelt. sz: 145. 1951 (9. ábra 1). MRT 6 (1982) 121. 9. kép.

Szeged–Öthalom. 1878-ban Varázséji G. egy népvándorláskori temetőt tárt fel itt, s egy koravaskori sírt is talált. A D–É-i irányú, háton, nyújtott helyzetben fekvő csontváz mellett, a koponyánál három edény volt. 1. Urnalakú edény, szürke. M: 17 cm (8. ábra 1); 2. Belül díszített csésze, szürke. M: 4,7 szátm: 11 cm (8. ábra 2); 3. Csésze, szürke. M: 6,6, szátm: 9,3 cm (8. ábra 3). Lelt. sz: 66. 1879. 40–42. Varázséji G., Arch. Ért. 14 (1880) 326, 53. t. 1, 14.

1903-ban Szeged–Öthalmon Reizner J. egy bolygatott csontvázas sírt tárt fel. A leletek a következők: Két bronzgomb, átm: 2,8 cm (8. ábra 7, 8); Három kis bronzkarika a lábfejcsontoknál. Átm: 1,8 cm (8. ábra 4); Díszített agancslemez. H: 19,3, sz: 3,4–3 cm (8. ábra 11); Két aranylemez karika a bordák között. Átm: 1,7 cm (8. ábra 9, 10); Öt aranygyöngy. Átm: 0,5 cm (8. ábra 5); Három csontgyöngy (8. ábra 6). A leletek a szegedi Móra Ferenc Múzeumban vannak, az

² Patek–Szabó 1990

³ Patek 1990

4. ábra – Abb. 4. Füzesabony – Öregdomb. 1–2, 4–6, 8–10: 3. sír – Grab 3; 3,7: 4. sír – Grab 4.

aranytárgyak, a csontgyöngyök elvesztek. Lelt. sz: 30. 1903. 1–7. Reizner J., Arch. Ért. 24 (1904) 81, 2–2. kép; Gallus – Horváth 1939, 48. t. 6–8; Csallány D., Arch. Ért. 1942, 150, 2. t. 11.

Szeged – Óthalomról még 1879-ben a Tisza gátjának építésekor kerültek elő koravaskori leletek: egy bronz zablaszájrész, két bronz ívfibula és három karikaalakú bronzcsüngő. Ezek lelőkörményeiről azonban semmit sem tudunk. Szegedi Múz., lelt. sz: 80. 30. 1, 80. 31. 1, 53. 190. 1. Gallus – Horváth 1939, 48. t. 9–11.

Szeged, Tápé – Lebő. A Tisza – Maros összefolyásánál fekvő Lebőhalomtól keletre 1942-ben két koravaskori sírt találtak. A lelőhelyen 1950-ben Párducz Mihály végzett ásatást. 34 árpádkori és mindössze két koravaskori temetkezést talált (MNM Adattár, 5. L. 1).

1. *sír:* NY – K-i irányban, háton fekvő férfi csontváza. Mélység 60 cm. A bal medencecsontnál két tárgy volt. I. Csiszolt fenékö, h: 10,5 cm (8. ábra 12); 2. Füles bronzgomb, hátsó lapján pálcikaalakú fül, átm: 1,8 cm (8. ábra 13). Szegedi Múz., lelt. sz: 80.28.1 – 2. Párducz M., Dolgozatok 18 (1942) 151, 1. kép.

2. *sír:* NY – K-i irányban, háton fekvő melléklet nélküli csontváz. Bár Párducz M. prészkítának határozta meg, lehetséges, hogy az árpádkori temetőhöz tartozott.

3. *sír:* az 1950. évi ásatás első számú sírja. Mélység 10 cm. NY – K-i irányú feldúlt, hiányos csontváz. Mellette edénytöredékek voltak, amelyekből egy urnaalakú edényt lehetett összeállítani. Színe szürke, m: 27 cm, lelt. sz: 62.3.168 (8. ábra 15).

4. *sír:* az 1950-es számozás szerint 28. sír. Mélység: 20 cm. NY – K-i irányítású bolygatott, hiányos csontváz. A koponyánál egy nagyobb és egy kisebb edény töredékei voltak. Ezekből egy urnaalakú edényt állítottak össze. Színe fekete. M: 26 cm, lelt. sz: 64.49.1. (8. ábra 14).

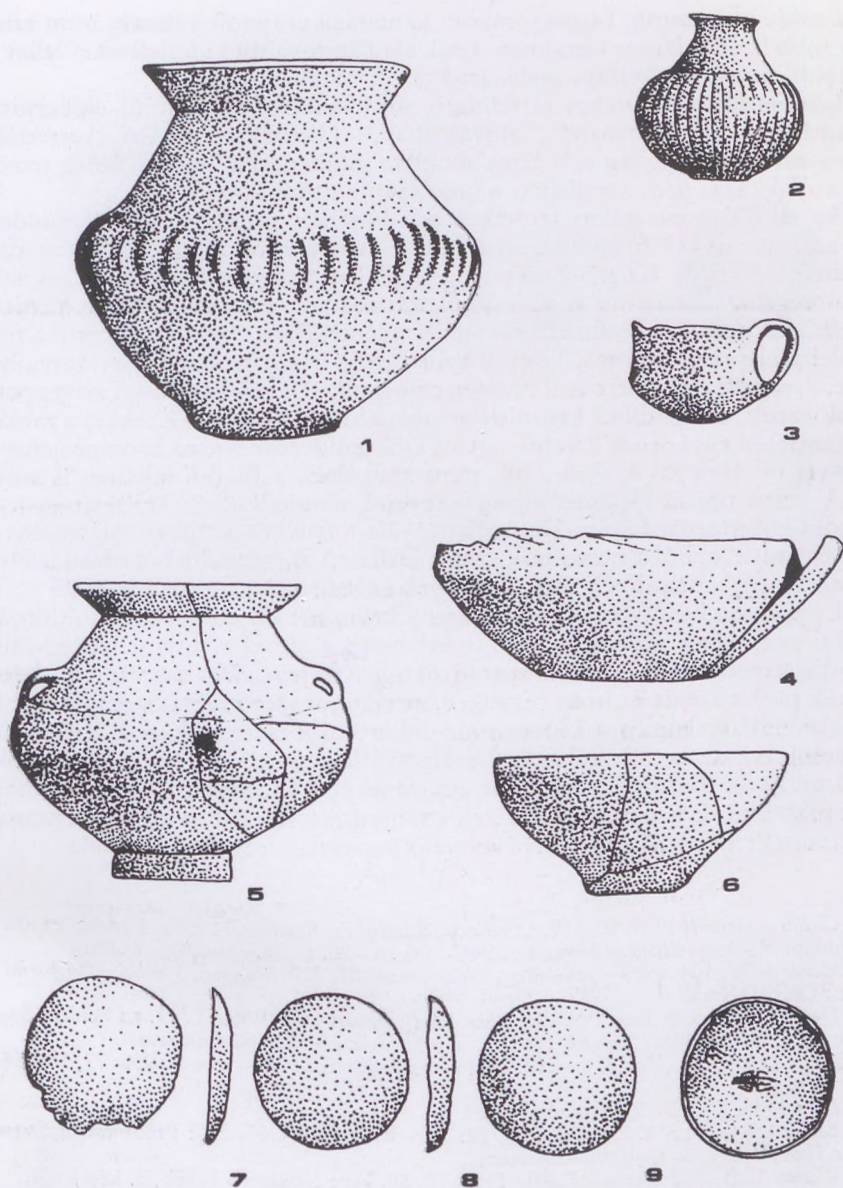
5. *sír:* 27. számot kapta 1950-ben. NY – K-i irányú csontváz. Háton fekvő, lábai oldalt fordított, zsugorított helyzetben voltak. Mellékletet nem tartalmazott, a rítus alapján feltehetőleg koravaskori.

6. *sír:* 1950-ben a 30. temetkezés. 40 cm mélységben nagyobb edény töredékei. Párducz Mihály ásatási naplójának megjegyzése szerint talán koravaskori temetkezéshez tartozhatott. A leletek elvesztek.

Azok a lelőhelyek, ahonnan a Nemzeti Múzeumba koravaskori sírleletek kerültek be az Alföldről földrajzilag két csoportra oszthatók. Az egyik terület a Mátra-Bükk hegység lábainál elterülő Észak-alföldi vidéken, (Füzesabony, Mezőcsát), a másik a Dél-Alföldön (Szeged, Csépa Körösladány) fekszik. Ezen a két tájegységen tárták fel a többi, hasonló leleteket tartalmazó temetkezést is.⁴

Az alföldi koravaskori temetőket hátrahagyó népesség emlékeit a mezőcsáti kultúra, csoport név alatt foglalta össze a szakirodalom. A sírleleteken kívül ennek a népnek a hagyatékába arany és bronz kincsleletek is tartoznak. Azt, hogy a sír és kincsleletek ugyanazon népcsoport emlékeit alkotják, éppen a Tompa Ferenc által feltárt füzesabonyi temetkezések bizonyítják. A 3. sírban olyan vagy hasonló

⁴ *Patek* 1988: Mezőcsát; *Patek – Szabó* 1990: Füzesabony – Kettőshalom, Maklár, Sirok, Tarnaörs, Dormánd, Boconád; *Párducz* 1944–45, 47. t. 3–14: Csongrád – Vendelhalom; *Trogmayer* 1983, 96: Szeged – Algyő.

5. ábra — Abb. 5. Füzesabony-Öregdomb. 1: 5. sír — Grab 5; 5: 6. sír — Grab 6; 2-4: 8. sír — Grab 8; 6-9: 9. sír — Grab 9.

bronz zabla oldaltagok, bronzgombok, kantárszj elosztók vannak, mint amilyeneket több bronzkincs is tartalmaz. Ezek alapján további kincsleleteket lehet még az alföldi mezőcsáti kultúra emlékéanyagának meghatározni.⁵

Lószerszámszat részeket tartalmazó sírok az Alföldön kívül előkerültek a Dunántúlon, Szlavóniában,⁶ Szlovákiában,⁷ Olténiában,⁸ Alsó-Ausztriában,⁹ Morva- és Csehországban is.¹⁰ Ezek azonban mindenütt a helyi népesség temetkezései voltak, azaz nem sorolhatók a mezőcsáti kultúra körébe.

Az alföldi koravaskori temetkezések korának meghatározására mindenekelőtt a bronztárgyak nyújtanak adatokat. A füzesabonyi zabla oldaltagok párhuzamainak többsége Közép-Európában a Hallstatt B₃ periódus emlékei között fordulnak elő, azaz az i. e. 8. századból származnak. Az olténiai Balta Verdei sírleletek, a csehországi Předměřiceben feltárt temetkezés tárgyai, valamint a függődi kincslelet alapján feltehető, hogy e zablaforma használatának kora átnyúlhatott az i. e. 7. század első felére is.¹¹ Szintén ez a kora a Dél-oroszországi sztyeppevidéken előkerült, a függődihez hasonló vaszabla oldaltagoknak.¹² Ezekkel a zablákkal természetesen egykorúak a velük együtt előkerült olyan bronz kantárszjelosztók, díszek is (4. ábra 2–4, 6, 8–10), mint amilyenek a függődi leletben is vannak.

A keleti típusú lószerszámszat, fegyverek elterjedésének kezdetét az i. e. 9. századra is keltezték Közép-Európában.¹³ Ez a feltevés azonban aligha állja meg a helyét, mivel ebből a századból, azaz a Hallstatt B₂ periódusból olyan leletek ismertek innen, amelyekben még nincsenek keleti típusú bronztárgyak.¹⁴

Új jelenség hosszú évszázadok, a későbronzkor eleje után az Alföldön, hogy a korai vaskorban aranytárgyakat is helyeztek a sírokba. Így a Szeged-öthalmi második temetkezés leletei között aranygyöngyök, lemezkarikák vannak. A lemezkarikák párhuzamait a síroki temető 8. sírjából, a szerémségi Šarengrádon talált bronzleletből, valamint a Gomolaván feltárt többes temetkezésből ismerjük.¹⁵ A gomolavai, az i. e. 8. századból származó leletek között olyan bronz tölcseralakú csüngők fordulnak elő, mint amilyeneket a Csongrád–Vendelhalmon kiásott prészkita sír is tartalmaz.¹⁶ Ezek a tárgytipusok tehát az alföldi népességnek a szerémségi Bosut csoport népével való kapcsolatairól tanúskodnak.

⁵ Gallus – Horváth 1939, 10–19. t.: Szanda, Biharugra; Kemenczei 1988b: Fügöd; Tompa 1928, 54: Budapest – Angyalföld; Harmatta, 1946–48, 16–20. t.: Besenyszög – Fokoru

⁶ Maráz 1978, 164: Pécs – Jakabhegy; Mészáros 1961, 210: Kakasd, Vinski – Gasparini 1973, 119. t.: Dálj (Dálya).

⁷ Dušek 1961, 65, 4. kép: Posadka (Poszátka); Nevizánsky 1985, 717, 1. t.: Senica (Szenice); Dušek 1979, 407: Senica; Benadić 1962, 2. kép 5: Velka Maňa (Nagymánya)

⁸ Berciu 1939, 167–168, 211–212. kép: Gura Padinei; Berciu – Comsa 1956: 77, 54–56. kép: Balta Verde

⁹ Kaus 1984, 24–27, 9, 37. t.: Stillfried

¹⁰ Říhly 1894, 51. t. 1. 2. 11, 13, 23, 27: Zaboří; Werner 1961, 385: Předměřice; Stegmann – Rajtar 1986, 2. t. 6, 3. t.: Brno – Obrány.

¹¹ Werner 1961, 385; Berciu – Comsa 1956, 77, 56. kép; Kemenczei 1988b, 8. kép 1–4.

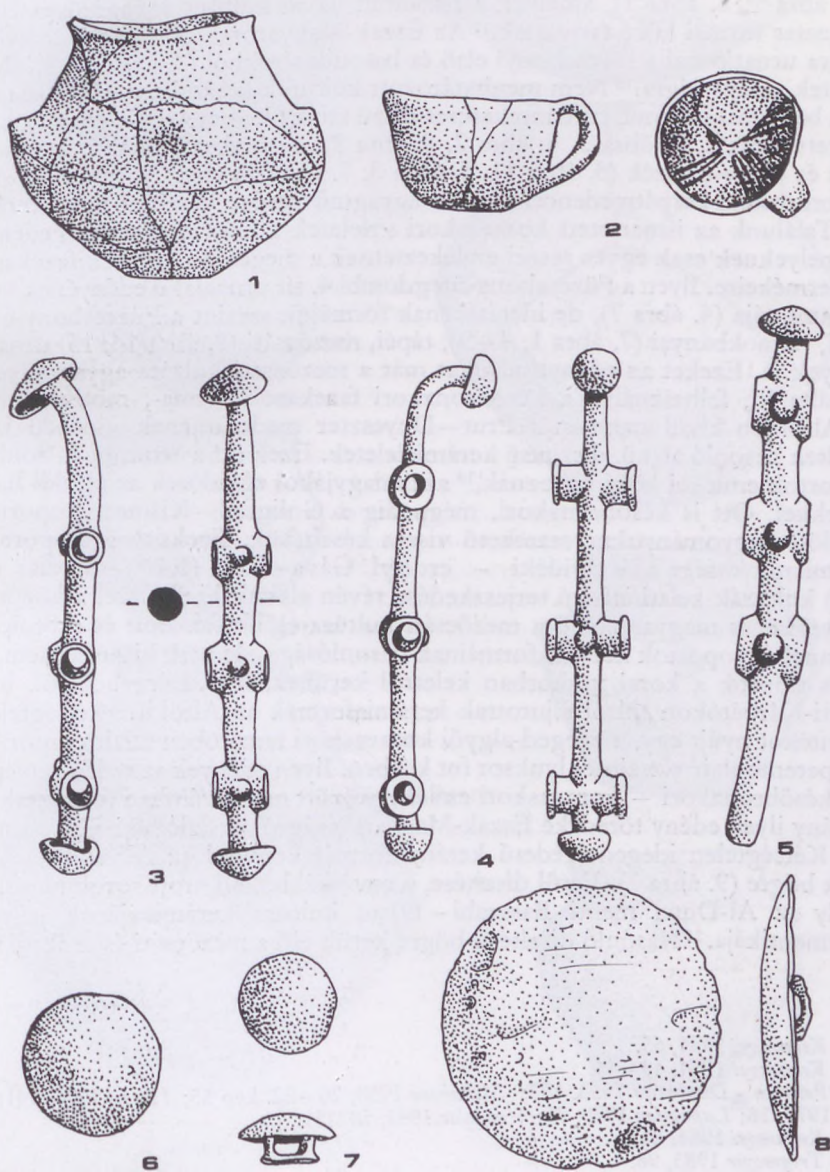
¹² Galanina 1985, 160, 4. kép 4, 5.

¹³ Kossack 1980, 140; Kossack 1986, 126.

¹⁴ Németh – Torma 1965, 59: Románd; Mozsolics 1973–74, 81: Sághegy; Novotná 1984, 31: Počuvadlo – Sitno; Kemenczei 1984, 123. t.: Bükkszentlászló; Hampel 1886, 90–91. t.: Podhering (Podgorjany); Petrescu – Dimbovița 1977, 348, 350. t. 11–13: Mezőszilvás (Silivasu de Cimpie)

¹⁵ Pátek – Szabó 1990, 23. t. 5; Tasić 1972, 29; Vinski – Gasparini. 1973, 131. t. 2, 5, 8.

¹⁶ Párducz – Csallány 1944–45, 47. t. 11, 12.

6. ábra – Abb. 6. Fűzesabony – Öregdomb. 1–2: 11. sír – Grab 11; 3–8: szórványos leletek – Einzelfunde

A tárgyalt sírokból előkerült kerámialeletek eredetük szerint két csoportra választhatók szét. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek a helyi alföldi későbronzkori fazekasság formai-, díszítőelemeinek továbbélését tükrözik. Ilyenek a füzesabonyi 3, 5. és a Szeged-öthalmi első sírban talált urnalakú edények (4. ábra 1, 5. ábra 1, 8. ábra 1), amelyek a tiszántúli gávai kultúra agyagművességének jellegzetes formái közé tartoznak.¹⁷ Az Észak-Magyarországon elterjedt kyjaticei kultúra urnatípusai a füzesabonyi első és hatodik sírokból (3. ábra 3, 5. ábra 5) kerültek a napvilágra.¹⁸ Nem meghatározott kultúrák kerámiaformái közé tartoznak a behúzott peremű, turbántekercses díszű tálak (5. ábra 4, 6, 7. ábra 2), a belül díszített csészék (4. ábra 3, 6. ábra 2, 8. ábra 2), a gömbszeletalakú, csonkakúpalakú és öblös csészék (3. ábra 11, 5. ábra 3, 7. ábra, 8. ábra 3), mivel az összes későbronzkori kárpátmedencei kultúra agyagművessége készített ilyen kerámiát.

Találunk az ismertetett koravaskori sírleletek között olyan agyagedényeket is, amelyeknek csak egyes részei emlékeztetnek a megelőző korszak fazekasságának termékeire. Ilyen a Füzesabony-öregdombi 4. sír urnalakú edényének vonal-, bordamintája (4. ábra 7), de idetartoznak formájuk szerint a Füzesabony-csörszáróki, homokbányai (7. ábra 1, 4–9), tápéi, mezőcsáti (8. ábra 14, 15) urnalakú edények is. Ezeket az edénytípusokat már a mezőcsáti kultúra agyagművessége formálta ki, felhasználva a későbronzkori fazekasok forma-, motívumkincsét. Az Alföldön kívül azonban a Prut–Dnyeszter medencéjének vidékén is előkerültek hasonló alakú, díszítésű kerámialeletek. Ezek ott a Stoicani és Šoldanešti csoportok emlékei közé tartoznak,¹⁹ azaz nagyjából egyidősek az alföldi hasonló leletekkel. Ott is későbronzkori, mégpedig a Goligrad–Kišinev csoportokból öröklött hagyományokra vezethető vissza készítésük. Ezeknek a csoportoknak kerámiaművessége a tiszavidéki – erdélyi Gáva–Reci (Réty)–Mediaș (Medgyes) kultúrák keleti irányú terjeszkedése révén alakult ki.²⁰ Ezzel a közös előzményekkel is magyarázható a mezőcsáti kultúra előbb felsorolt és a Stoicani és Šoldanešti csoportok kerámiaformáinak hasonlósága, de nem kizárt az sem, hogy egyes típusok a korai vaskorban keletről kerültek az Alföldre. Arról, hogy a Keleti-Kárpátokon túlról eljutottak kerámiaformák az Alföldre, kétségtelen bizonyítékot nyújt egy, a Szeged-algyői koravaskori temetőben talált csupor.²¹ Ennek pereme alatt vízszintes lyuksor fut körben. Ilyen edények az erdős-sztyeppevidék későbronzkori – koravaskori emlékei között nagy számban fordulnak elő.²² Néhány ilyen edény töredéke Észak-Magyarországról és Szlovákiából is ismert.²³

Kétségtelen idegen eredetű kerámiaformát képvisel az Alföldön a Csépan talált bögre (9. ábra 2). Erről díszítése, a rovátkákból alkotott sorok tanúskodik, amely az Al-Duna menti Basarabi–Bosut kultúra keramikájának jellegzetes ornamentikája.²⁴ Hasonló díszítésű bögre került elő a mezőcsáti és ároktői temet-

¹⁷ Kemenczei 1984, 65.

¹⁸ Kemenczei 1984, 43–44.

¹⁹ Petrescu – Dimbovița 1953, 157; Meljukova 1958, 20–22. kép 55; Hänsel 1976, 141; Meljukova 1979, 18; Lapušnjan 1979, 76; Vangučov 1982, 50–51.

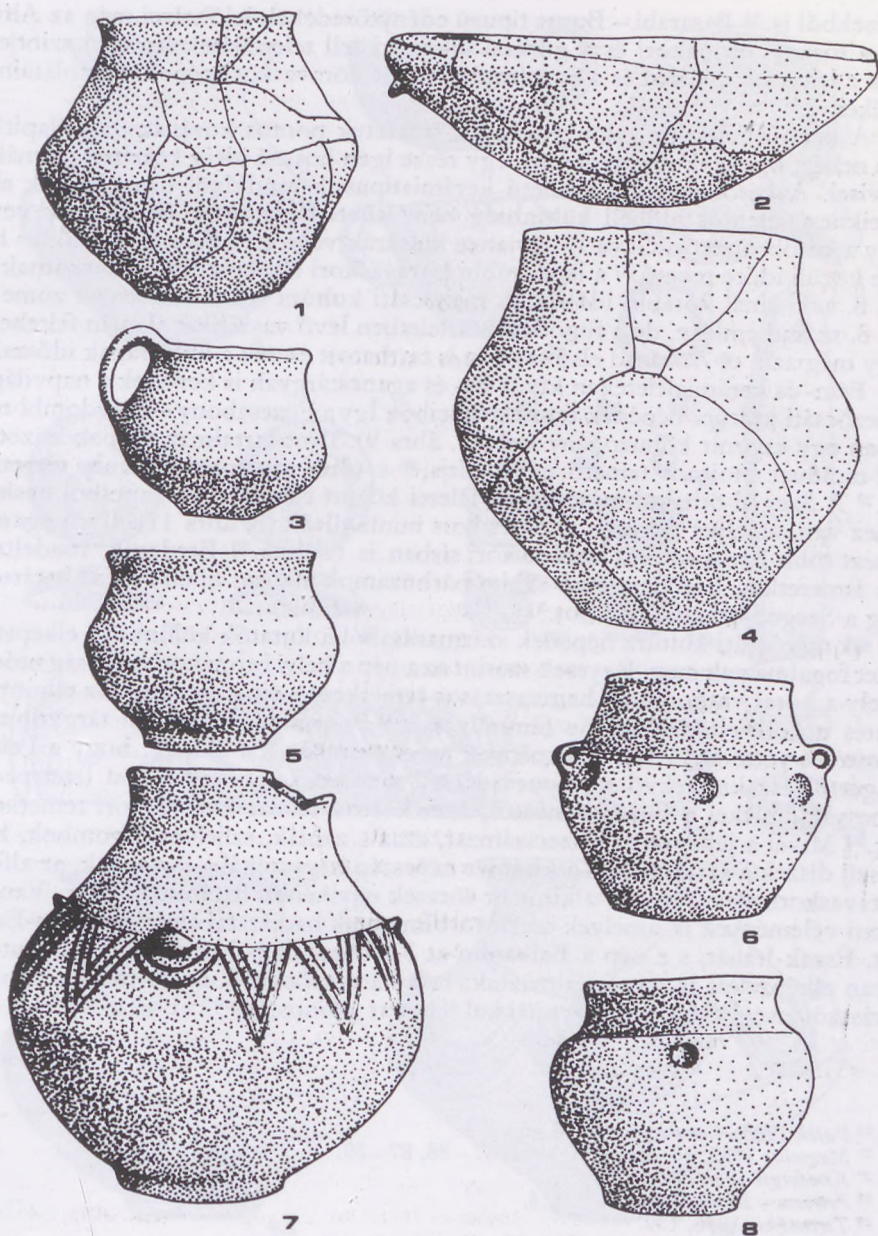
²⁰ Kemenczei 1984, 86.

²¹ Trogmayer 1983, 96.

²² Terenožkin 1961, 44.

²³ Kemenczei 1988, 5. kép 7; Studeniková 1986, 204.

²⁴ Vulpe 1965, 113; Medović 1978, 66. t. 3–6; Popović 1981, 19. t. 1.

7. ábra – Abb. 7. Füzesabony–Csörszárok: 1–3; Füzesabony-homokbánya: 4–8; Mezőcsát – Hörcsögös: 7.

kezésekből is.²⁵ Basarabi – Bosut típusú edénytöredékek lelőhelyei még az Alföldön a tószegi bronzkori és a gorzsai újkőkori tell települések legfelső szintje.²⁶ Ezek a leletek az Alföld és a Szerémség, Bánát koravaskori népei kapcsolatainak emlékei.

A kerámialeletek alapján a tárgyalta sírleletek pontos korának megállapítása igen nehéz, mivel az agyagedények egy része igen hosszú ideig készített formákat képvisel. A későbronzkori eredetű kerámiatípusok rendkívül hasonlítanak előképeikhez, jelentős időbeli különbség nem lehetett közöttük. Figyelembe véve, hogy a későbronzkori Gáva – Kyjatice kultúrák vége a Hallstatt B periódus közepe körüli időre tehető,²⁷ a legkorábbi koravaskori sírok nem származhatnak az i. e. 8. századnál korábbi időből. A mezőcsáti kultúra temetkezéseinek zöme az i. e. 8. század emléke, de a fűgödi raktárleletben lévő vaszablák alapján feltehető, hogy még az i. e. 7. század első felében is tarthatott ennek a kultúrának időszaka.

Fém- és kerámialeleteken kívül kő- és agancstárgyak is kerültek a napvilágra a mezőcsáti kultúra népének temetkezéseiből. Így a Füzesabony – öregdombi első sírban egy csiszolt kőbuzogány volt (3. ábra 9). Ilyet tartalmaz többek között a Dél-moldvai Stoicani temető egyik sírja,²⁸ s több sztyepei kimmer temetkezés.²⁹ A Szeged-öthalmi második sír leletei között egy szarvasagancsból hasított lemez van, amelyet bevéssett geometrikus minta díszít (8. ábra 11). Ilyen agancslemezt több Észak-alföldi koravaskori sírban is találtak.³⁰ Eredetük, rendeltetésük ismeretlen, bár Černenko szkíta párhuzamok alapján íjlemezként határozta meg a Szeged-öthalmi darabot.³¹

A mezőcsáti kultúra népének származásából a kutatók különböző elképzeléseket fogalmaztak meg. Egyesek szerint ez a nép a helyi bronzkori lakosság utódja, amely a korai vaskorban a hamvasztásos temetkezési rítusból áttért az elhunytak égetés nélküli eltemetésére, s fémművessége Pontus – kaukázusi tárgytypusok készítését vette át.³² Más vélemények ezzel szemben azt állítják, hogy a Fekete tengertől északra fekvő sztyeppevidékről származó, s az Alföldön letelepedett népesség emlékei a Füzesabonyban, Mezőcsáton feltárt koravaskori temetkezések.³³ Mivel a jellegzetes lószerszámzat, azaz a zablák, szíjelosztó gombok, kantárszj díszek a sztyeppéken a kimmer népesség hagyatékába tartoznak, az alföldi koravaskori népességet is a kimmer törzsek egyikének határozták meg. Vannak olyan vélemények is, amelyek szerint a kimmerek hadjáratai elérték Közép-Európát, Észak-Itáliát, s e nép a Balkánon át Kis-Ázsiába is benyomult.³⁴ Legutóbb olyan elképzelést is megfogalmaztak, hogy a mezőcsáti kultúra népe a kimmer törzsszövetségbe tartozó sigynnákkal lehetett azonos.³⁵

²⁵ Patek 1988; Kemenczei 1988, 4 kép 3, 5.

²⁶ Mozsolics 1952, 38, 2. t. 4; Szabó 1987–88, 87–89.

²⁷ Kemenczei 1984, 94.

²⁸ Petrescu – Dimbovița 1953, 9. t. 4.

²⁹ Terenožkin 1976, 139.

³⁰ Patek 1988; Patek – Szabó 1990, 28–29. t.

³¹ Černenko 1981, 11, 13.

³² Patek – Szabó; 1990. *Gazdapusztai* 1966, 307; Mozsolics 1984, 48.

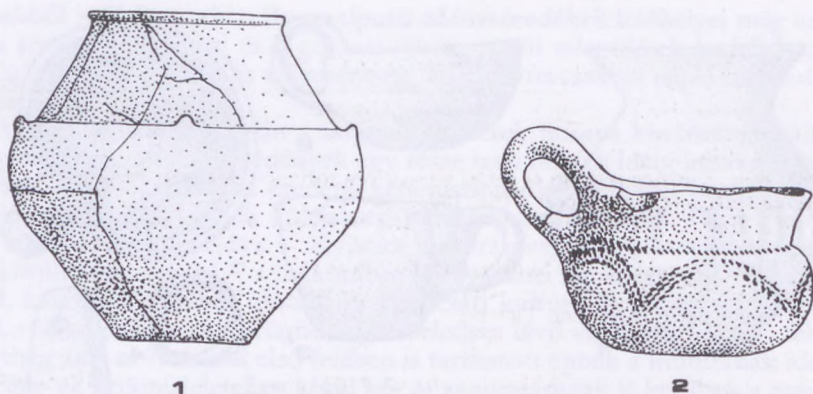
³³ Harmatta 1946–48, 131; Bóna 1985, 170–171; Kemenczei 1986, 15.

³⁴ Foltiny 1962, 112; Kothe 1963, 5; Bouzek 1983, 227; Kromer 1986, 40.

³⁵ Chochorowski 1987, 216.

8. ábra – Abb. 8. Szeged – Öthalom. 1–3: 1. sír – Grab 1; 4–11: 2. sír – Grab 2; Szeged – Tápió Lebő 12–13: 1. sír – Grab 1; 14: 4. sír – Grab 4; 15: 3. sír – Grab 3.

9. ábra – Abb. 9. Körösladány: 1; Csépa: 2.

A sigynnák Kárpát-medencei letelepedésének lehetőségére Herodotos adatai alapján J. Wiesner és Harmatta J. hívta fel a figyelmet.³⁶ Más kutatók is megkísérelték e nép településterületét, régészeti kultúráját meghatározni.³⁷ A legjobban bizonyított álláspont Harmatta J. véleménye, amely szerint a sigynnák a szkíta-kori Szentés-vekerzugi csoport népével voltak azonosak. Azzal, hogy a Dél-dunántúli Szentlőrincen feltárt temető egyes kerámialeletein venét feliratokat sikerült felfedeznie, megfejtene, igazolta Herodotosnak azt az állítását, hogy a sigynnák a venétekkel határos területen éltek.³⁸ Ez alapján elvetendő a mezőcsáti kultúra népét a sigynnákkal azonosító elmélet.

Az alföldi koravaskori népesség keleti eredete a temetkezési rítus, a keleti típusú lószerszámzat, fegyverzet alapján feltehető. Ennek a népességnek az eredeti településterületét az Észak-pontusi sztyeppevidéken feltárt prészkita temetkezések határozzák meg. Leletanyagukban olyan tárgyak – bronz zablák, szíjelosztó gombok, csiszolt kőbuzogányok, fenőkövek, Kabardino-Pjatigorsk típusú török, átlukasztott pengéjű vas lándzsahegyek – vannak, amelyekhez hasonlóak az Alföldön is előkerültek. A kerámialeletek között viszont a későbronzkori eredetű formák vannak többségben. Ez azt mutatja, hogy az Alföldön a helyi fazekasok készítették az agyagedényeket a bevándorolt sztyeppe népcsoport számára.

Összefoglalva az ismertett sírleletekről levonható következtetéseket, az állapítható meg, hogy ezek az emlékek olyan népcsoport hagyatékába tartoznak, amely a sztyeppe kimmer kultúrkör területéről származott. A magyar Alföldön való letelepedése az i. e. 8. században történhetett. Az Alföldön ez a népesség a helyi lakossággal összeolvadva sajátos, egyéni kultúrát, agyag-fémművességet teremtett meg. Történetének időszaka egészen az i. e. 7. század közepéig tartott, amikor is a szkíta kultúra vált uralkodóvá területén.

³⁶ Wiesner 1963, 86; Harmatta 1968, 153; Wiesner 1968, 31.

³⁷ Trogmayer 1982, 126; Todorović 1981, 245–251.

³⁸ Harmatta 1985–86, 188.

IRODALOM

- BENADIK 1962. *Benadik, B.* Chorologické vzťahy keltických pohrebisk na Slovensku. S1A 10 (1962) 341–396.
- BERCIU 1939. *Berciu, D.* Arheologia preistorică a Olteniei. Craiova
- BERCIU – COMȘA 1956. *Berciu, D. – Comșa, E.* Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu. MCA 2 (1956) 7–241.
- BÓNA 1985. *Bóna, I.* A nemzetiségi és törzsi társadalom története Magyarországon. In: Magyarország története I. Budapest. 166–180.
- BOUZEK 1983. *Bouzek, J.* Caucasus and Europe and the Cimmerian Problem. SbNM 37 (1983) 177–231.
- ČERNENKO 1981. *Černenko, E. V.* Skifskie lučniki. Moskva
- CHOCHOROWSKI 1987. *Chochorowski, J.* Herodotes Sigynnen im kulturellen Milieu der Früheisenzeit auf der ungarischen Tiefebene. PrZA 34 (1987) 161–218.
- DUŠEK 1961. *Dušek, M.* Kotázkam prevekého vývoja juhozápadného Slovenska. StZ. 6 (1961) 59–82.
- DUŠEK 1979. *Dušek, M.* Zlatný diadém z doby halštatskej zo Senice. AR 31 (1979) 404–408.
- FOLTINY 1962. *Foltiny, S.* Zum Problem der Kulturbeziehungen zwischen den mittel und südosteuropäischen Reitervölkern und der Bevölkerung Norditaliens am Beginn der Früheisenzeit. MAG 92 (1962) 112–120.
- GALANINA 1985. *Galanina, L. K.* K probleme vzaimootnošenij Skifov s Meotami. SA 1985–3, 156–165.
- GALLUS – HORVÁTH 1939. *Gallus, S. – Horváth, T.* Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Budapest
- GAZDAPUSZTAI 1966. *Gazdapusztai, Gy.* Caucasian relations of the Danubian Basin in the Early Iron Age ActaArchHung 19 (1966) 307–344.
- HAMPEL 1886. *Hampel, J.* A bronzkor emlékei Magyarhonban II. Budapest
- HÄNSEL 1976. *Hänsel, B.* Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Bonn
- HARMATTA 1946–48. *Harmatta, J.* Le problème cimmérien ArchÉrt 1946–48, 79–132.
- HARMATTA 1968. *Harmatta, J.* Früheisenzeitliche Beziehungen zwischen der Karpatenbecken-, Oberitalien und Griechenland. ActaArchHung 20 (1968) 153–157.
- HARMATTA 1985–86. *Harmatta, J.* Venetica I. An Tan 32, 1985–86, 188–201.
- KAUS 1984. *Kaus, M.* Das Gräberfeld der jüngeren Urnenfelderzeit vom Stillfried an der March. Ia: Forschungen in Stillfried 6 (1984)
- KEMENCZEI 1984. *Kemenczei, T.* Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest
- KEMENCZEI 1988. *Kemenczei, T.* Koravaskori leletek Dél-Borsodban. HOMÉ 25–26 (1988) 91–105.
- KEMENCZEI 1988b. *Kemenczei, T.* Der Pferdegeschirrfund von Fügöd. ActaArchHung 40 (1988) 65–81.
- KEMENCZEI 1986. *Kemenczei, T.* Zur Problematik der früheisenzeitlichen Geschichte Ostungarns. VPM 20 (1986) 11–19.
- KOSSACK 1980. *Kossack, G.* „Kimmerische“ Bronzen. Bemerkungen zur Zeitstellung im Ost- und Mitteleuropa. Situla 20–21 (1980) 109–141.
- KOSSACK 1986. *Kossack, G.* Zaumzeug aus Kelermes. In: Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. 125–140.
- KOTHE 1963. *Kothe, H.* Die Herkunft der kimmerischen Reiter. Klio 41 (1963) 5–33.
- KRÖMER 1986. *Krömer, K.* Das östliche Mitteleuropa in der frühen Eisenzeit (7–5. Jh. v. Chr.). JRZG 33 (1986) 3–93.
- LAPUŠNĀN 1979. *Lapušan, V. L.* Rannie frakijcū X – načala IV v. do n. e. v lesostepnoj Moldavii. Kišinev
- MARÁZ 1978. *Maráz, B.* Zur Frühhallstattzeit in Süd-Pannonia. JPMÉ 23 (1978) 145–164.
- MEĐOVIĆ 1978. *Medović, P.* Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju. Beograd
- MELJUKOVA 1958. *Meljukova, A. I.* Pamjatniki skifskogo vremeni lesostepnogo srednego Podnestrovia. MIA 64 (1958) 57–62.
- MELJUKOVA 1979. *Meljukova, A. I.* Skifija i frakiskij mir. Moskva
- MÉSZÁROS 1961. *Mészáros, Gy.* Prézskita lándzsahüvely Kakasdról. ArchÉrt 88 (1961) 210–218.
- MOZSOLICS 1952. *Mozsolics, A.* Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahre 1948. ActaArchHung (1952) 35–69.

- MOZSOLICS 1973–74. *Mozsolics, A.* Die Bronzefunde von Ság-Berg bei Celldömölk. Savaria 7–8 (1974–74) 81–112.
- MOZSOLICS 1984. *Mozsolics, A.* Ein Beitrag zum Metallhandwerk der ungarischen Bronzezeit. BRGK 65 (1984) 20–72.
- NÉMETH – TORMA 1965. *Németh, P. – Torma, I.* A románi későbronzkori raktárlelet. VMMK 4 (1965) 59–90.
- NEVIZÁNSKY 1985. *Nevizánsky, G.* Bronzový depot tzv. tracko-kimmerského horizontu zo Santovky. AR 38 (1985) 601–604.
- NOVOTNÁ 1984. *Novotná, M.* Halsringe und Diademe in der Slowakei. PBF XI-4, München
- PÁRDUCZ – CSALLÁNY 1944–45. *Párducz, M. – Csallány, G.* Szkitakori leletek a szentesi múzeumban. ArchÉrt 1944–45, 81–117.
- PATEK 1988. *Patek, E.* A Hallstatt kultúra kialakulásának előzményei [kézirat].
- PATEK – SZABÓ 1990. *Patek, E. – Szabó, J. GY.* A Füzesabony – Mezőcsát típusú temetkezések újabb emlékei Heves megyében. EMÉ (nyomdában)
- PETERESCU-DIMBOVIȚA 1953. *Petrescu-Dimbovița, M.* Cimitirul hallstattien dela Stoicani. MAIV 1 (1953) 157–211.
- PETERESCU-DIMBOVIȚA 1977. *Petrescu-Dimbovița, M.* Depozitul de bronzuri din România. București
- POPOVIĆ 1981. *Popović, D.* Keramika starijeg gvozdenog doba u Sremu. Beograd
- RICHLY 1894. *Richly, H.* Bronzezeit in Böhmen, Wien
- STEGMANN-RAJTA 1986. *Stegmann-Rajta, S.* Neuerkenntnisse zum Grab 169 von Brno – Obrany (Mähren). In: Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984, 211–220.
- STUDENIKOVÁ 1986. *Studeniková, E.* Ostkarpatische Einflüsse im Material hallstattzeitlicher Siedlungen in der Südwestslowakei. In: Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei. Nitra. 201–208.
- SZABÓ 1987–88. *Szabó, G.* Koravaskori kerámialeletek Hódmezővásárhely Gorzsa – Cukormajor lelőhelyen. ArchÉrt 114–115. (1987–88) 86–99.
- TASIĆ 1972. *Tasić, N.* An Early Iron Age collective tomb at Gomolava. AI 13 (1972) 29–37.
- TERENOŽKIN 1961. *Terenožkin, A. I.* Predskifskij period na dneprovskom Pravobereže. Kiev
- TERENOŽKIN 1976. *Terenožkin, A. I.* Kimmerijcy. Kiev
- TODOROVIĆ 1981. *Todorović, J.* Steppenstämme des Mitteldonaubegebietes in protohistorischer Zeit. Materijali, Novi Sad 19 (1981) 245–251.
- TOMPA 1928. *Tompa, F.* Az angyalöldi kincslelet. ArchÉrt 42 (1928) 54–62.
- TROGMAYER 1982. *Trogmayer, O.* Die ethnischen Fragen der Früheisenzeit im Süden der Grossen Ungarischen Tiefebene. Savaria 16 (1982) 125–127.
- TROGMAYER 1983. *Trogmayer, O.* A vaskor kezdete. In: Szeged története I, 95–97. Szeged
- VANČUGOV 1982. *Vančugov, V. P.* O pojavlenni korčag v pamjatnikah epohi pozdnej bronzü severo-zapadnogo Pričernomorja. In: Arheologičeskie pamjatniki severo-zapadnogo Pričernomorja, 44–52. Kiev
- VINSKI-GASPARINI 1973. *Vinski-Gasparini, K.* Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zadar
- VULPE 1965. *Vulpe, A.* Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi Kultur). Dacia 9 (1965) 105–132.
- WERNER 1961. *Werner, J.* Bronzenes Pferdekopfszepter der Hallstattzeit aus Předměřice bei Hradec Kralove, PA 52 (1961) 384–389.
- WIESNER 1963. *Wiesner, J.* Die Thraker. Stuttgart
- WIESNER 1968. *Wiesner, J.* Die Kulturen der frühen Reitervölker. Frankfurt am Main

GRABFUNDE DER FRÜHEISENZEIT VON DER TIEFEBENE IN DER PRÄHISTORISCHEN SAMMLUNG

Das Nationalmuseum bewahrt Grabfunde der Tiefebene von den folgenden Fundorten:

Füzesabony – *Öregdomb*: F. Tompa hatte hier zwischen 1933–1937 insgesamt 15 Bestattungen freigelegt. Vom selbigen Ort stammen auch Streufunde (Abb. 2–6)¹.

Füzesabony – *Csörszárók*: hier wurde ein Grab von Ferenc Tompa freigelegt (Abb. 7, 1–3).

Füzesabony – *Homokbánya*: hier wurden 1934 zwei Gräber entdeckt (Abb. 7, 4–6, 8).

Mezőcsát – *Hörszögös*: vor den Ausgrabungen von E. Patek³ im Jahre 1952 kam aus einem Grab des dortigen: aus der frühen Eisenzeit stammenden Gräberfeldes, eine Urne zum Vorschein (Abb. 7, 7).

Csépa: 1882 wurde hier ein Becher gefunden (Abb. 9, 2).

Körösladány: von hier stammt ein urnenförmiges Gefäß (Abb. 9, 1);

Szeged – *Óthalom*: 1878 und 1903 wurde hier je ein Grab freigelegt (Abb. 8, 1–3; und Abb. 8, 4–11).

Szeged – *Tápé Lebő*: 1942 wurden hier zwei, 1950 6 Gräber freigelegt (Abb. 8, 12–13 und Abb. 8, 14, 15).

Im nördlichen und südlichen Teil der Tiefebene wurden deren Fundorten mit den oben angeführten Bestattungen gleichaltrige Gräber freigelegt,^{2,4} deren Funde in den Museen von Eger, Miskolc und Szeged bewahrt werden.

Die Fachliteratur gibt dem Nachlaß jener Bevölkerung, die in den früheisenzeitlichen Gräberfeldern der Tiefebene beigesetzt wurden die Bezeichnung: *Mezőcsáti Kultur*. Nebst der Grabfunde enthält der Nachlaß dieser Population auch Gold- und Bronzefunde.⁵

Gräber mit ähnlichem Pferdegeschirr, wie die Funde aus *Füzesabony*, kamen außer der Tiefebene auch in Slavonien, in Transdanubien⁶, in der Slowakei⁸ in Niederösterreich⁹, in Mähren und in Böhmen¹⁰ zum Vorschein. Sie waren aber überall Grabstätte der Lokall-Bevölkerung, können also nicht in die *Mezőcsáti Kultur* eingereiht werden.

Die Merzahl der mitteleuropäischen bronzenen Pferdegeschirrfunde kam unter der Funden der Hallstatt B₃ Periode ans Tageslicht, das heißt sie stammen aus dem 8. Jh. v. Ch. Auf Grund einiger solcher Funde (*Předměřice*, *Balta Verde Fügöd*) besteht die Möglichkeit, daß ihr Gebrauch auch bis in die erste Hälfte des 7. Jh. v. Ch. hinüberreicht¹¹. Aus derselben Zeit stammen auch solche eiserne-Trensenknebel aus dem Steppengebiet, wie die der Fund von *Fügöd* enthält.¹²

Die Anfänge der Verbreitung des Pferdegeschirrs östlicher Art in Mitteleuropa wird öfteren auf das 9. Jh. gesetzt.¹³ Es sind aber aus diesem Jahrhundert auch solche Depotfunde bekannt, in denen sich keine Bronzegegenstände östlichen Typs befinden,¹⁴ demzufolge können die Pferdegeschirrfunde nicht früher als aus dem 8. Jahrhundert stammen.

Im zweiten Grab in *Szeged* – *Óthalom* kamen goldene Blechringe zum Vorschein (Abb. 8, 9, 10). Ähnliche lagen in einem Grab von *Sírok* und unter den Funden von *Sárengrad* und *Gomolava* vor¹⁵. In dem Grabe von *Gomolava* gab es solche trichterförmige Anhänger wie man auch in dem präskythischen Körpergrab von *Csongrád* – *Vendelhalom* gefunden hat¹⁶.

Die Keramikfunde der betreffenden Gräber können ihrer Herkunft nach in drei Gruppen geteilt werden. Der ersten Gruppe gehören die Urnentypen der Kulturen der späten Bronzezeit wie Gáva (Abb. 4, 1, Abb. 5, 1, Abb. 8, 1) und Kyjatice (Abb. 3, 3, Abb. 5,.) an.^{17, 18} Zu den selben Keramikformen der späten Bronzezeit können auch die Schalen und Schüsseln hinzugezählt werden. Zur zweiten Gruppe gehört die typische Keramik der Mezöcsáti Kultur (Abb. 4, 7, Abb. 1, 1, 4–9, Abb. 8, 14, 15). Ähnliche Keramik wurde nicht nur in der Tiefebene, sondern auch im Prut–Dnjestrgebiet aus dem Nachlaß der Gruppen Stoicani und Söldaneşti gefunden.¹⁹ Die Töpferkunst der letzteren hatte viel aus dem Formen- und Motivenschatz der Töpferei der Theißgegend bzw. Siebenbürgens; der Kulturen Gáva–Réty (Reci)–Medgyes (Medias) entnommen.²⁰ Die Ähnlichkeit mit den Keramikformen der Mezöcsáti Kultur könnte auch damit erklärt werden. Der Becher, der in Szeged–Algyó im Gräberfeld der Früheisenzeit gefunden wurde, und der unter dem Rand mit einer Lochreihe geziert ist, beweist, daß in die Tiefebene auch Keramiktypen fremden Ursprungs gelangten.²¹ Das ist die typische Keramikform der Waldsteppengegend.²² Einige Fragmente eines Gefäß dieser Art sind auch aus Oberungarn und der Slowakei bekannt.²³ Fremden Ursprungs ist noch der Becher der in Csépa gefunden wurde (Abb. 9, 2), und der dem Keramiktyp der Basarabi–Bosut–Gruppe am Unterlauf des Donau angehört.²⁴ In der Tiefebene wurden außerdem noch in Tószeg und Gorzsa Gefäßfragmente ähnlichen Typs gefunden.²⁶ Ähnliche Tassen sind auch in dem Gräberfeld von Mezöcsát und Ároktő zum Vorschein gekommen.²⁵ Die Töpferkunst der Mezöcsáti Kultur entstand wahrscheinlich nach dem Ende der Kulturen Gáva–Kyjatice der Spätbronzezeit, d. h. etwa um die Mitte der Ha B Periode, im 8. Jh. v. Ch.²⁷

Ein Steingegenstand, eine geschliffene Keule wurde in einem Grab in Füzesabony–Öregdomb gefunden (Abb. 3, 9). Unter anderem befanden sich solche Gegenstände auch in einem Grab des Gräberfeldes in Stoicani²⁸ und in mehreren präskythischen Gräbern der Steppe.²⁹ Im zweiten Grab von Szeged–Óthalom wurde eine aus Hirschgeweih gespaltene Platte gefunden (Abb. 8, 11). Solche Hirschgeweihplatten enthalten mehrere Gräber der frühen Eisenzeit aus dem Norden der Tiefebene.³⁰ Ihr Ursprung und ihre Funktion sind unbekannt, obwohl Černenko das Stück aus Szeged–Óthalom auf Grund skythischer Analogien als Bogenplatten bestimmte.³¹

Über den Ursprung der Population der Mezöcsáti Kultur entfalteten sich zwei Auffassungen. Nach der einen wäre dieses Volk ein Nachkommen eines hier ansässigen Volkes der späten Bronzezeit,³² andere meinen, daß es aus dem Osten, aus der Steppengegend stammt.³³ Es gibt aber auch Meinungen, nach denen dieses Volk den Kimmerier angehörte, die nach Mitteleuropa, Norditalien und auch auf die Balkanhalbinsel eingedrungen sind.³⁴ Das Volk der Mezöcsáti-Kultur wurde auch mit den Sigynnas identifiziert.³⁵

Die Möglichkeit, daß sich die Sigynnas im Karpathenbecken niedergelassen haben, wurde von mehreren Forschern behauptet.^{36, 37} Am besten ist die Feststellung von J. Harmatta begründet, der die Sigynnen mit dem Volk der skythenzeitlichen Szentes–Verkerzug Gruppe in Verbindung brachte.³⁸

Der östliche Ursprung der früheisenzeitlichen Population der ungarischen Tiefebene gilt – auf Grund der Bestattungssitte, des Pferdegeschirrs und der Waffen östlicher Art – als wahrscheinlich. Ihre Ansiedlung in der Tiefebene konnte sich im 8. Jahrhundert v. Ch. vollzogen haben. Die Zeitspanne ihrer Geschichte reichte bis zur ersten Hälfte des 7. Jahrhunderts, als nämlich die skythische Kultur im östlichen Teil des Karpatenbeckens die Vorherrschaft übernommen hat.

In memoriam FÜLEP F.

CAMPONA – NAGYTÉTÉNY RÓMAI TÁBOR ÁLLATCSONTMARADVÁNYAI

VÖRÖS István

1. Bevezetés

Campona római katonai tábor Aquincumtól D-re cca 15 km-re, az albertfalvai és a Matrica (Százhalombatta–Dunafüred) castellum és vicus-ok közötti limes út mentén épült fel. A tábor az egykori Tétény (= Nagytétény) ma Budapest XXII. ker. középső területén fekszik. Campona (= Nagytétény) egyértelmű lokalizálása és azonosítása JÁRDÁNYI-PAULOVICS István nevéhez fűződik.¹

A Campona castellum kutatását a Műemlékek Országos Bizottságának megbízásából 1935 nyarán JÁRDÁNYI-PAULOVICS I. kezdte el. Feltárta a táborfal több részletét, így az ÉÉNY-i belső tornyot, az ÉK-i és a DK-i saroktornyokat, a porta praetoriát². A több éven keresztül folytatott ásatás teljes leletanyaga a II. világháborúban megsemmisült³.

A castellumban az ásatásokat 1949, 1952 és 1954–1957, majd 1960-ban FÜLEP Ferenc folytatta⁴.

Campona auxiliaris táborának 4. sz-i alaprajzát az 1. ábra mutatja be.

Campona Castelluma Pannonia Inferiorban, az eraviszkusz bennszülött törzs területén húzódó limes mentén, a Duna jobb partján épült fel. A legkorábbi palánktábor az Aquincumból ide vezényelt germán ala I Tungrorum Frontoniana építette a 2. sz. elején. A markomann háború pusztításai után a kőerődöt a 2–3. sz.

¹ Járdányi–Paulovics 1957.

² Járdányi–Paulovics 1957; Fülep 1957; Fülep 1962, 643. A tábor kutatástörténetét és irodalmát lásd Járdányi–Paulovics 1957; és Fülep 1968, 357–358.

³ Fülep 1957, 8.

⁴ Fülep 1955; Fülep 1957; Fülep 1958; Fülep 1962; Fülep 1968. F. Fülep a nagyszabású pécsi munkálatainak befejezésével újult erővel fordult a camponai római katonai tábor monográfiájának végleges befejezéséhez. Az évtizedek alatt folyamatosan készült tárgyleírások, dokumentációk és történeti értékelésből több száz oldalnyi kézirat készült el. A tábor komplex feldolgozására törekvő ásató régész figyelmét nem kerülte el, hogy az állatcsontmaradványok vizsgálatából levonható archaеozoológiai adatok régészetileg is felhasználhatók és értékelhetők. Ezért Fülep F. 1985 őszén felkért, hogy a camponai monográfiája részére készítsem el a tábor állatcsontmaradványainak a feldolgozását. Vizsgálataim eredményeiről 1986 áprilisában számoltam be. Fülep F. váratlan halála akadályozta meg abban, hogy a camponai monográfiáját nyomdakész állapotba készíthesse el.

ban itt tartozkodó trák ala I Thracum veterana sagittariorum c. R. új helyőrség építi fel. A tábor téglalap alakú, méretei: 178×200 m. A 4. sz.-ban a tábor helyőrsége a dalmát equites Dalamtae. A 333-ban bekövetkezett súlyos szarmata pusztítás után a tábor helyreállításakor jelentős átépítéseket és védelmi megerősítéseket hajtottak végre⁵.

2. Vizsgálati anyag

Az újkori Nagytétény házsorai a római táborra is ráépültek, aminek következtében a tábor cca $\frac{3}{4}$ része beépült. Ez a körülmény meghatározta a lehetséges ásatások helyét, mértékét, és egyben jelzi annak korlátait is. A tábor ÉK-i negyedében 1949–1960 között végzett ásatások során kevés állatcsontmaradvány került elő.

Az állatcsontanyag egy részének meghatározását először BÖKÖNYI Sándor publikálta⁶. A Római Gyűjteményben elhelyezett 1949-es ásatás állatcsontanyagával kiegészített faunalistát az 1. táblázat tartalmazza.

A háziállatok közül hét faj, a *szarvasmarha* (*Bos taurus* L.), a *juh* (*Ovis aries* L.), a *kecske* (*Capra hircus* L.), a *sertés* (*Sus scrofa domestica* Gray), a *ló* (*Equus caballus* L.), a *szamár* (*Asinus asinus* L.) és a *kutya* (*Canis familiaris* L.); a vadászott állatok közül csupán két faj az *üstulok* (*Bos primigenius* Boj.) és a *gímszarvas* (*Cervus elaphus* L.) maradványai kerültek elő a tábor területéről. (1. táblázat).

Az állatcsontanyag – az agancsmegmunkáló műhely nyersanyaga és a kutya kivételével – másodlagos helyen felhalmozódott konyhahulladék.

3. Az állatcsontanyag topográfiai megoszlása (1. ábra, 1. táblázat)

1. K-i kaputorony (porta principalis sin.) 1952/9., 16., 18. blokk

Szarvasmarha – 7 db: jobb oldali szarvcsap, frontale fr. dext., os zygomaticum fr. sin., corpus and ramus mandibulae dext., costa fr., tibia dist. sin.

Juh – 1 db: jobb oldali szarvcsap (oldalt hátra hajlik, lateralis oldala domború).

Keceke – 1 db: bal oldali frontale a szarvcsap darabbal (befelé csavarodik, vastag).

Ló – 3 db: praemaxilla fr (hím), os phalangis I. post., os phalangis III. ant.

Gímszarvas – 1 db: agancság fr.

2. Belső ÉÉK-i torony (a K-i kaputorony és az ÉK-i saroktorony között) 1955/16. árok; 1955/25. blokk.

Szarvasmarha – 10 db: 2 frontale fr., frontale-temporale sin. and dext. fr., squama occipitale and basioccipitale sin. fr., epistropheus cranial fr., vert. cervicalis fr. (juv.), 2 vert. cervicales fr., metatarsus sin. prox. (égett).

Keceke – 1 db: maxilla dext. oral fr.

⁵ Fülep 1957; Fülep 1962; Fülep 1968. A „Tétényi” kocsi- és lovassír (Gaul 1890) Érdligeten került elő (MRT 7. 1986, 9/29 lelőhely, p. 104).

⁶ Bökönyi 1974, 385.

1. Táblázat

CAMPONA – NAGYTÉTÉNY CASTELLUM ÁLLATCSONT LELETEI (db)

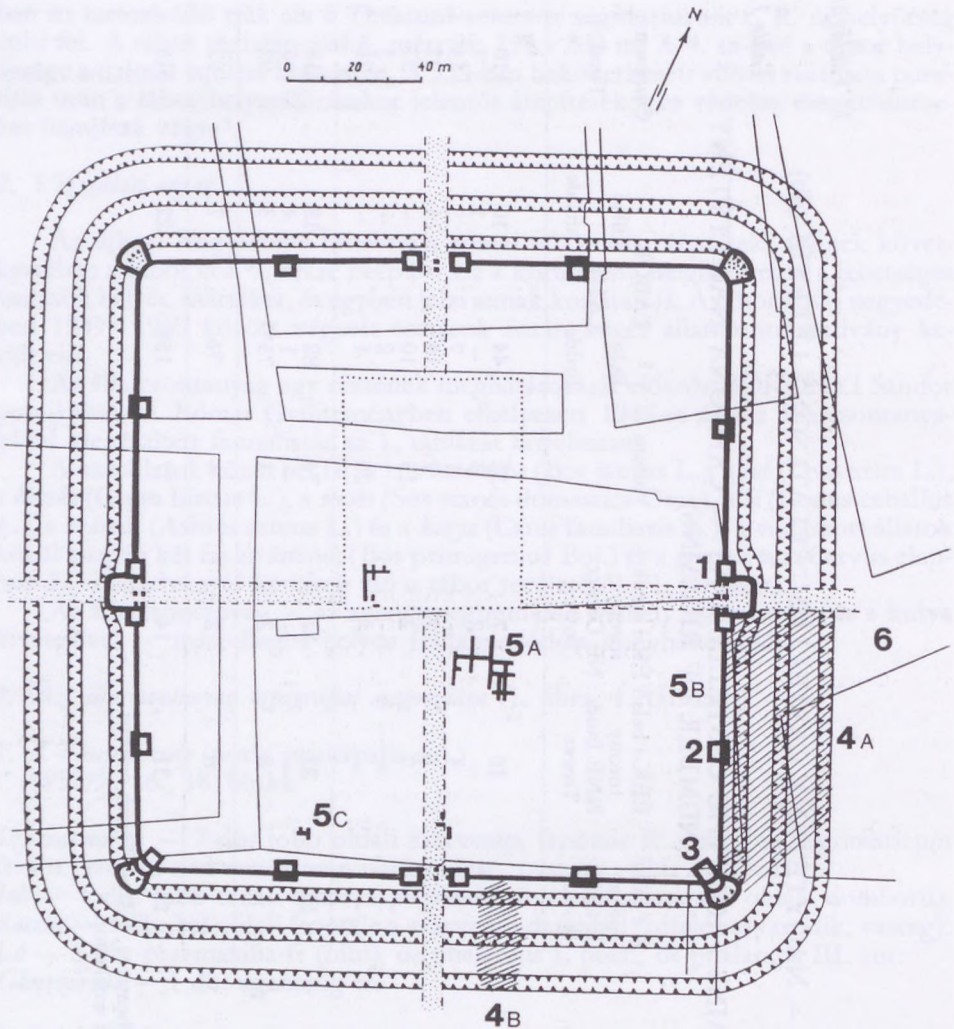
Table 1.

ANIMAL REMAINS FROM THE CASTELLUM AT – CAMPONA NAGYTÉTÉNY
(NUMBER OF REMAINS)

	K-i kapu torony E Gate Tower	ÉÉK-i belső torony NNE Inner Tower	ÉÉK-i sarok torony NE Corner Tower	Vallum	TÁBOR Belső Inside Külső Outside	Összesen Total
Szarvasmarha Cattle	7	10	7	32	44	110
Juh Sheep	1	–	2	3	–	7
Kecske Goat	1	1	–	1	7	13
Sertés Pig	–	5	1	2	18	27
Ló Horse	3	7	2	15	10	37
Szamar Ass	–	–	–	1	2	3
Kutya Dog	–	–	–	20	1	21
Őstulok Aurochs	12	23	12	74	82	218
Gímszarvas Red deer	1	–	–	–	1	5
		8	2	3	75*	92
Összesen Total	1	8	2	3	76	97
	13	31	14	77	158	315

E – Eastern, NNE North-Northeastern, NE – North-eastern

* = antlers from an antlerworker's workshop

1. kép

Compona – Nagytétény római tábor alaprajza (Fülep, F. nyomán 1968. 362.). Az állatsontmaradványok előkerülési helyei: 1. K-i kaputorony (porta principalis sin.), 2. Belső ÉÉK-i torony, 3. ÉK-i saroktorony, 4/a – b Vallum, 5/a – b – c Táboron belül, 6. Táboron kívül.

Fig. 1.

Camp plan of Campona – Nagytétény (after F. FÜLEP 1968, 362). Excavation places where animal remains have been found: 1. E Gate Tower (porta principalis sin.), 2. NEE inner Tower, 3. NE corner Tower, 4/a – b Vallum, 5/a – b – c Inside of Camp, 6. Outside of Camp.

Sértés — 5 db: agykoponya bal oldali fele, maxilla-praemaxilla sin. fr. (inf.), maxilla dext. aboral fr., tibia dext. dist. diaph. (inf.), astragalus sin.

Ló — 7 db: jobb oldali tibia dist. (3. kép 5), astragalus, tarsale₁₊₃, os phalangis I — II (3. kép 8) — III.

Gímszarvas — 8 db: jobb oldali vetett agancs, 2 agancság, 5 koronaág db.

3. ÉK-i saroktorony

1952/6. blokk; 1954/12. árok

Szarvasmarha — 7 db: P³ sin., scapula sin. fr., 2 scapula fr., humerus sin. dist. fr., os phalangis I., os phalangis I prox. (infant. felületén rágcsálótól eredő rágásnyomok).

Juh — 2 db: corpus mandibulae sin. (infant.), calcaneus dext.

Sértés — 1 db: caninus inf. dext. (hím).

Ló — 2 db: angulus mandibulae sin., os phalangis I. dext. ant. (3. kép 7).

Gímszarvas — 2 db: vert. cervicalis fr., calcaneus sin. fr.

4. Vallum

4/a — a K-i kaputorony és az ÉK-i saroktorony közötti részből: 1949/A árok; 1954/12., 15. árok; 1955/20., 27., 28. árok.

Szarvasmarha — 26 db: jobb oldali szarvcsap, 2 frontale sin. a szarcsappal, M sup., corpus mandibulae sin. (juv.), angulus mandibulae fr., 4. vert. cervicales (juv.), costa fr., scapula sin. and dext. fr., humerus sin. and dext. fr., 3 dext. and 2 sin. radius prox. fr., pelvis dext. fr., femur sin. dist. fr., tibia dext. dist. fr., metatarsus sin. dist. fr., 2 os phalangis I.

Juh — 3 db: bal oldali frontale a szarvcsaptő darabbal (a szarvcsap vastag, caudo-lateralis éllel, csigás. Kos szarvcsaptőredéke, 2. kép 2.), jobb oldali pödrött szarvcsap! (2. kép 1a–b.), femur dext. prox. fr.

Kecske — 1 db: metatarsus dext. prox. fr.

Sértés — 2 db: caninus dext. inf. (hím), costa fr.

Ló — 13 db: M_{1/2}, epistropheus fr. (juv.), 2 costae fr., humerus dext. dist. fr., metacarpus dext. (prox. epiph. levágva, 3. kép 4.), metacarpus dext. dist. fr., os phalangis dext. I. and III. post (3. kép 6 és 9.), pelvis dext. fr., femur (prox. letört), tibia dext. (3. kép 3.), astragalus sin.

Szamár — 1 db: metatarsus dext. (4. kép 1.)

Kutya — 14 db: agykoponya Nr 1. (5. kép 1a–b Táblázat), humerus dext. (prox. epiph. sérült), pelvis sin. fr., femur sin. (dist. epiph. letört), femur dext. (pathológus, a fracturált diaphysisek egymás elé csúsztak; a csontok végei záródtak, egymással csontlécek segítségével rögzültek. 4. kép 3.), tibia sin.; scapula sin. fr., humerus dext. (prox. epiph. sérült), radius dext. (juv.), femur sin. fr., femur dext. (juv.); 2 sin. and 1 dext. mandibula

Gímszarvas — 2 db: agancság darab, metacarpus sin. prox. fr.

4/b — a porta praetoriától K-re

1954/14. árok

2. kép

Fig. 2.

1a/b. pödrött szarvú juh szarvcsapja

2. rézjuh szarvcsap töredéke

3. „aegagrus típusú” kecske szarvcsapja

1a/b cork-screw form horn-core of sheep,

2. horn-core fragm. of copper sheep,

3. - 4. - 5. „aegagrus type” horn-core of goat

3. kép

Szarvasmarha 1. metatarsus sin.; Ló 2. metatarsus sin., 3. tibia dext., 4. metacarpus dext., 5. tibia dext. dist., 6. os ph. I. ant. dext., 7. os ph. ant. sin., 8. os ph. II. post. dext. 9. os ph. III. ant. dext., 10. os ph. III. post. dext.

Fig. 3.

1. metatarsus left of cattle, 2. metatarsus left, 3. tibia right, 4. metacarpus right, 5. tibia dist. right, 6. os ph. I. ant. right, 7. os ph. I. ant. left, 8. os ph. II. post. right, 9. os ph. III. ant. right, 10. os ph. III. post. right. 2-10. remains of horse.

Szarvasmarha – 6 db: M_3 dext. fr., 2 vert. cervicales fr., scapula dext. fr., ulna dext. fr. metatarsus dext. prox.,

Ló – 2 db: astragalus dext., os phalangis I. dext. post (?).

Kutya – 6 db: agykoponya Nr. 2. (5. kép 2a–b; 3. Tablázat) mandibula sin. et dext., atlas, epistropheus, scapula dext. fr.

Gímszarvas – 1db: lapos koronaág.

5. Táboron belül

5/a – a principiával szemben, a via praetoria K-i oldalán levő épületek terazzo-padlóí, hypocaustumai.

1949/II/C, és D felület; 1954/22 blokk; 1955/23., 26 blokk.

Szarvasmarha – 35 db: agykoponya fr., frontale sin. fr., maxilla sin. fr., M sup., 1 sin. and 5 dext. corpus mandibulae fr., 2 vert. thoracales fr. (juv.), 10 costae fr., scapula dext. fr., scapula sin. dist. fr. (juv.), radius dext. prox. fr., magnum (C_3) sin., scaphoideum (C_r) sin., metacarpus sin. prox. fr., 2 sin. astragalus, metatarsus sin. (3. kép 1.), metatarsus dext. fr., os phalangis I. – II., os phalangis I. fr.

Kecske – 5 db: jobb oldali frontale (2. kép 4.), szarvcsap sin. (juv.), corpus mandibulae sin. (juv.), radius sin. diaph., metacarpus dext. (infant.).

Sertés – 12 db: os temporale sin. (juv.), maxilla dext. oral fr., maxilla sin. fr., 1 sin. and 2 dext. corpus mandibulae (2 nőtény – 1 hím), angulus mandibulae fr., Incisivus sup. and inf., scapula dext. fr. (juv.), humerus dext. diaph. (juv.), pelvis sin. fr.

Ló – 3 db: Caninus sin. sup. (lat. oldala csiszolódott), corpus mandibulae dext., Incisivus sin. fr. sup.

Kutya – 1 db: Caninus dext. sup.

Gímszarvas – 52 db: 3 vetett agancstő (1 pár juv., 1 dext. adult.), 3 sin. and 1 dext. agancstő, 3 szár fr. (1 pathológikus), 4 szárkortex fr., 1 középág, 5 koronaélágazás, 9 koronaág, 10 agancság, 13 agancs „lemez”. (6. kép 3., 5–8., 10–16.).

Östulok – 1db: epistropheus fr. (juv.)

5/b – ÉK-i táborfal mellett, „úttest feletti törmelék” 1949/I/C árok; 1955/20 árok „falon belüli része”

Szarvasmarha – 6 db: bal oldali szarvcsap csúcs fr., maxilla dext. fr., costa fr., tibia sin. prox. fr., 2 os phalangis I.

Kecske – 1 db: jobb oldali frontale (2. kép 3.).

Sertés – 5 db: os parietale fr. sin., Caninus sup. (hím), corpus mandibulae dext. (juv.), humerus sin. diaph. fr., tibia sin. dist. (juv.).

Ló – 7 db: metatarsus + lateral cuneiforme (T_3) – naviculare (T_c) – cuboideum (T_{4+5}) – cuneiforme (T_{1+2}) sin. (pathológikus, a 4 tarsalis csont összezsugorodott a metatarsus prox. epiphysisével 3. kép. 2.), metatarsus diaph. fr. (faragott), os phalangis III. dext. post./3. kép. 10.)

Szamár – 2 db: metacarpus sin. (4. kép 2.), metacarpus II (mc_2) sin.

Gímszarvas – 23 db: 2 bal oldali vetett agancstő, középág fr., jégág fr., koronaélágazás, 5 koronaág fr., 7 agancság fr., 6 agancs „lemez” (6. kép 1., 2., 4., 9.).

5/c — DK-i táborfal mellett
1952/11. blokk

Szarvasmarha — 3 db: 3 costae fr.

Kecske — 1 db: radius sin. diaph. fr.

Sertés — 1 db: scapula dext. fr.

6. Táboron kívül

a Kastély előtt (Kastélymúzeum út); 1952/15., 19 blokk

Szarvasmarha — 10 db: jobb oldali frontale a szarvcsappal, os frontale dext. fr., M_3 dext., 2 costae fr., metacarpus dext. prox., metacarpus dext. diaph. (juv.), tibia dext. diaph. fr., metatarsus dext. dist. fr., os phalangis I.

Juh — 1 db: humerus dext. dist. fr.

4. kép

Fig. 4.

Számár 1. metatarsus dext., 2. metacarpus sin.; Kutya 3. aberránsan gyógyult femur dext.

1. metatarsus right of ass, 2. metacarpus left of ass, 3. fractured femur right of dog.

6*

5. kép

1a/b 1. sz kutyakoponya

2a/b 2. sz kutyakoponya

Fig. 5.

1a/b. incomplete dog skull No 1.

2a/b. incomplete dog skull No 2.

6. kép

Agancsmegmunkáló műhelyből származó gímszarvas agancstörödékek. 1-2-3-4. vetett agancstő, 5-6. agancstő, 7. ágvég, 8-9. hosszában vágott ág, 10-16. kis-méretű agancslemez

Fig. 6.

Worked antler parts of red deer from the antlerworker's workshop. 1.-2.-3.-4. cast antler base with burr, 5.-6. antler base, 7. top of tine, 8.-9. halved tine, 10.-16. small cut of antler (10. slab, 11.-12. unsquared, 13.-16. squared)

Kecske — 3 db: agykoponya fr., jobb oldali szarvcsap (2. kép 5.), corpus mandibulae dext. fr.

Sertés — 1 db: scapula sin. fr.

Óstulok — 4 db: 3 costae sin. fr., scapula sin. fr.

Gimsszarvas — 3 db: 2 agancság fr., pelvis sin. fr.

Az állatcsontok méreteit az 5. táblázat tartalmazza.

4. Az állatok rövid zoológiai jellemzése

4.1. Háziállatok

Szarvasmarha

A szarvasmarha maradványok anatómiai megoszlását a 2. táblázat mutatja be. Az állatok jellemzésére 34 csont méretadata használható fel (5. táblázat). Három frontale töredék alapján megállapítható, hogy ezen állatok homloka hosszú (A–N: 220 mm), keskeny volt (fél fejél szélesség: 80, 83 mm); legkisebb frontale szélesség (fs–fs): 175 mm; egy esetben a legkisebb frontale szélességének a fele 90 mm; a for. supraorbiták közötti távolság (Sp–Sp): 120 mm.

A homlok domború vagy kissé homorú; a fejél egyenes vagy 1 csúcsos. A szarvcsapok eltérő méretűek, oldalt előre-felfelé hajlanak. A szarvcsaptöredékek hossza 140–210 mm n-3; a szarvcsapbázis legnagyobb átmérője 42–63 mm; legkisebb átm. 38–49 mm; báziskörméret 127–180 mm n-4. Az alsó M_{1-3} hossza 79–90 mm n-2; az M- hossza 34,5–40 mm n-4. A mellső végtag esetében a scapula maradványok a meso, a radius a meso és macro, a humerus és a metacarpus a macro méretkategóriákba⁷ tartoznak. A hátulsó végtagnál a femur és a tibia maradványok a micro, a metatarsus a meso és a macro, az astragalus a macro méretkategóriába tartoznak. Az os phalangis I mediansagittalis hossza 47–59, a prox. epiph. sz. 25–32 mm, n-6.

A macro méretkategóriába tartozó postcraniális csontok egy erős, nagytestű ún. magas (130–139 cm) testmagasságú fajtához tartoznak. A tábor egyetlen ép szarvasmarha hosszúcsontja egy tehén metatarsusa (Táborbelső 5/a-ból 1. kép; 3. kép 1.) hosszúság méretéből MATOLCSI módszerrel⁸ számított marmagassága 119,7 cm, közepes testmagasságú.

Kiskérődző

A tábor feltárt területéről 7 juh és 13 kecske maradványa került elő. A juh szarvcsapok között az oldalra hajló, rövid „kecskeszarv szerű” tőzegjuh típusú, a pödrött szarvú, és a hosszú vastag háromszög keresztmetszetű csigás rézjuh típusú (2. kép 2.) szarvcsap fordult elő.

A jobb oldali pödrött szarvcsap (2. kép 1a–b.) a castellum vallumából (4/a 1. kép) került elő. A szarvcsap kör keresztmetszetű, csak a bázis lateralis oldalán

⁷ Vörös 1982, 133.

⁸ Matolcsi 1970.

⁹ Teichert 1969.

laposodik el éllé (2. kép 1/a). A V-alakban álló befelé csavarodó szarvcsap orbito frontalis felülete széles, tövében nagy és mély lyuk található (2. kép 1/b). Ilyen valódi pödrött szarvú juh szarvcsapja ezidáig Magyarországon csak Vác város török-kori (16–17. sz.) rétegeiből ismert.

A kecske szarvcsapok között megtalálható a „szablya-alakú” aegagrus típusú (2. kép 3–5.) és a befelé csavarodó „prisca típusú szarvcsap maradványok.

A néhány postcraniális csont közepes méretű. A kiskérődző maradványok anatómiai megoszlását a 2., a méreteket az 5. táblázat tartalmazza.

Sertés

A kevés sertésmaradvány mérete viszonylag egységes. Egy M^3 hossza 30, szélessége 18 mm. Két nőstény sertés alsó fogsor méretei (in mm): P_{1-4} 47–51; M_{1-3} 63; M_2 33–34; C alveolus hossza 10. Egy astragalus hosszúság méretéből; számított- marmagassága 716 mm.

Ló

A castellum lócsont leletei különböző méretű és típusú lovaktól származnak. Egy mandibula kicsi, karcsú, microdont fogazattal. Zápogsor hossz (P–M) 177 mm, P_{2-4} hossz 90 mm, M_{1-3} hossz 82 mm. A corpus mandibulae magassága M_3 mögött 115 mm.

Fogméretek (in mm)

	P_2	P_3	P_4	M_1	M_2	M_3
korona hossz	32	29,0	28,5	27,0	26,0	28
szélesség	17	18,2	19,0	17,5	15,5	13

Egy adult ló praemaxilla méretei (in mm): I–I szélesség 70; C–C szélesség 64; C alv. hossz 13.

Az alacsony ló marmagassága¹⁰ 128,8 cm (tibia), magas ló marmagassága 148,3 cm (metatarsus).

Szamar

A castellum belsejéből egy mc (1. kép 5/b; 4. kép 2.) a vallumból egy mt (1. kép 4/a; 4. kép 1.) került elő. A samárcsontok kicsik, hosszmeretükből számított marmagasságuk¹¹ 107,6 cm (mt) és 112,8 cm (mc), alacsony típusú.

Kutya

A castellum vallumának két helyéről került elő kutyamaradvány. Az 4/a-részről (20. árok 285–305 cm, 1. kép) a No 1 koponya rész valamint egy részleges csontváz került elő. A No 1., koponya (5. kép 1a–b.) interparietalis cristaja magas, erős; az agykoponya széles, magas; a frontale középen mélyen homorú,

¹⁰ Vitt 1952.

¹¹ Koudelka 1886, 133.

a homlokvonal a stop-nál erősen megtörik. A belső agykoponya hosszából számított¹² marmagassága 60,2 cm. A koponya méreteit a 3. táblázat tartalmazza.

A postcranialis csontok nem ehhez a koponyához tartoznak. A nem kezelt és ápolat, és ezért aberránsan gyógyult jobb oldali fracturált femur (4. kép 3.) cca. 30 mm-rel rövidebb volt az ép bal oldali párjánál. A részleges csontvázú egyed marmagassága¹³ 54,0 cm.

Az 5/b részből előkerült No2. agykoponya széles, az agyüreg boltozatos. Az interparietalis crista gyengén kiemelkedő. A belső agykoponya hosszából számított¹⁴ marmagassága 57,0 cm. A koponya méreteit a 3. táblázat tartalmazza.

A vallum 4/a részén a 15. árokból 3 db mandibula került elő; az alsó fogsor méretadatai (in mm):

	P-M	P ₁₋₄	M ₁₋₃	M ₁	
dext.	76	39	36	21,5	
sin.	77	39	37	21,5	
sin.	—	—	37	—	(a No 2. agykoponyához tartozik)
sin.	74	39	36	22,5	

4.2. Vadászott állatok

Az őstulok és a gimszarvas csontmaradványok megegyeznek a hasonló korzból származó csontok méreteivel.

5. Vizsgálati eredmény

CAMPONA-Nagytétény castellum ÉK-i negyedében feltárt területről, illetve a vallumból származó állatcsontok kis mennyisége nem teszi lehetővé azok statisztikai, mennyiségi értékelését, és nem hasonlíthatók össze egyéb jó reprezentációjú római lelőhelyekkel. Viszont az állatcsontleletanyag összetétele kiválóan alkalmas az állatok minőségi jellemzésére, illetve a táborban működő agancsmegmunkáló műhely lokalizálására.

A castellum területén a háziállat maradványok dominánsan másodlagos helyen előkerült „étkezési” hulladékok; kisebb részben eltérő állatok összefüggő végtagjai amelyek bontási maradékok lehetnek. Az említett típusú maradványokon kívül a vallumba dobták a kutya tetemeket is, melyek közül két részleges csontváz került elő.

Az állatmaradványok 69,2 %-a háziállattól, 30,8 %-a pedig két vadállattól származik. A háziállat csontanyag fajok szerinti %-os megoszlása a következő: szarvasmarha 50,46 %, ló 16,97 %, sertés 12,38 %, kutya 9,64 %, kiskérődzők 9,18 % és a szamár 1,37 %.

A vadászott állatok maradványainak 30,8 %-os előfordulása abból adódik,

¹² Wyrost — Kucharczyk 1967.

¹³ Koudelka 1886, 151.

¹⁴ Wyrost — Kucharczyk 1967.

2. Táblázat

CAMPONA – NAGYTÉTÉNY AZ ÁLLATCSONTANYAG
ANATÓMIAI MEGOSZLÁSA (db)

Table 2.

THE DISTRIBUTION OF THE OSTEOLOGICAL
MATERIAL BY ANATOMICAL REGIONS IN
CAMPONA – NAGYTÉTÉNY (NUMBER OF REMAINS)

	Szarvasmarha Cattle	Ló Horse	Sertés Pig	Kecske Goat	Juh Sheep
szarvcsap horn-core	3	—	—	2	2
frontale + szarvcsap frontale with horncore	3	—	—	3	1
frontale	7	—	—	—	—
neurocranium	2	—	3	1	—
maxilla	3	1	4	1	—
mandibula	10	2	5	2	1
fogak teeth	5	3	5	—	—
	33	6	17	9	4
vertebrae	12	1	—	—	—
costae	18	2	1	—	—
	30	3	1	—	—
scapula	8	—	3	—	—
humerus	3	1	2	—	1
radius	6	—	—	2	—
ulna	1	—	—	—	—
carpale	2	—	—	—	—
metacarpus	3	2	—	1	—
	23	3	5	3	1
pelvis	1	1	1	—	—
femur	1	1	—	—	1
tibia	4	2	2	—	—
astragalus	2	3	1	—	—
calcaneus	—	—	—	—	1
tarsale	—	4	—	—	—
matatarsus	6	4	—	1	—
	14	15	4	1	2
ph. I.	9	5	—	—	—
ph. II.	1	1	—	—	—
ph. III.	—	4	—	—	—
	10	10	—	—	—
Összesen Total	110	37	27	13	7

hogyan a castellumból összesen 88 db agancsrész került elő. Az agancsok egy agancsmegmunkáló műhely nyersanyaga, illetve gyártási töredékek hulladéka. Ha a „vadászott állatmaradványok” mennyiségéből leszámítjuk az agancs darabokat, akkor a két vadállat (1. táblázat) 8 vázcsontja alapján számított gyakorisági érték csak 4 %! és ez az érték már megegyezik más magyarországi római lelőhelyeken tapasztaltakkal. (4. táblázat)

Campona castellumban hasznosított *szarvasmarhák* minimum két típushoz (fajtához), egy közepes (1100–1190 mm Mm) és egy magas (1300–1390 mm Mm) testméretkategóriájúhoz tartoztak¹⁵. Pannoniában a polgári telepeken (vicus, villa, város) a hasznosítástól függően többféle típusú (fajtájú) szarvasmarhákat tartottak. Így ezeken a helyeken – a katonai táborokból, őrtoronyokból ismerteken kívül – kisebb és a 2. sz-tól nagyobb, ritkán gigantikus méretű szarvasmarhák is előfordulnak¹⁶. Ezek a nagyon nagy szarvasmarha csontok méretei az őstulok maradványok latero-medialis mérettartományába esnek, de ezen csontok struktúrája, súlya és különösen a csontok anterior-posterior (vastagság, mélység) méretei kisebbek az őstulokénál! Ezért a római kori őstulok maradványokat újra meg kell vizsgálni, és ha kell revideálni kell a meghatározásukat.

A castellum szarvasmarha maradványai 30 egyedhez tartoznak, melyek közül 5 juvenilis, 1 subadultus és 24 adultus életkorú.

A 20 *kisérődző* maradvány közül 8 szarvcsap (2. táblázat). A castellumban a juhoknak három típusa, a kecskének két típusa volt. A V-alakban álló, befelé csavarodó pödrött szarvú (2. kép 1a–b.) római kori import juh származása ma még nem ismert. Valószínűleg a Közel-Keleten és/vagy É-Afrikában kell keresni az eredetüket. A korábban közölt „pödrött szarvú” szarvcsapok formája¹⁷ jelentősen eltér a valódi pödrött szarvú alaktól. A valódi pödrött szarvú szarvcsap forgási tengelye a szarvcsap hosszában középen halad keresztül; az eddig ismert „pödrött szarvú” szarvcsap esetében pedig a forgási tengely a szarvcsapon kívül, mellette halad. Más szóval a valódi pödrött szarv önmagában csavarodik, a másikat esetében pedig az egész szarvcsap hajlik, tekeredik egy külső tengely körül.

A *sértés*maradványok száma nagyon kevés. A 14 egyed közül 8 nőstény, 3 hím; 1 infantilis, 3. juvenilis és 10 adultus életkorú.

A 11 *ló* egyed egy alacsony és egy magas fajtához tartozott. Pannoniában a polgári telepeken nagyobb csontméretű lovak is előfordulnak¹⁸.

Az újabb ásatások állatcsontanyagának vizsgálatai során jelentősen emelkedett a római kori *bázi szamarak* maradványainak a száma. Campona–Nagytétényen kívül a következő Pannoniai lelőhelyekről ismert számár maradvány: Tác–Gorsium¹⁹, Ságvár, Alsóhetény, Szakály–Réti földek²⁰, Kővágószőlős²¹, Pécs, Nagyarsány; a Barbaricumból: Ártánd²², Derecske, Tiszaföldvár, Tázlár. Pannoniában a bennszülött kelta telepeken (Szakály–Réti földek, Pilismarót)

¹⁵ Vörös 1982, 133.

¹⁶ Bökönyi 1974; Bökönyi 1984; Matolcsi 1984; Vörös 1982; Vörös 1987.

¹⁷ Bökönyi 1974, 183–; Bökönyi 1984, 83.

¹⁸ Bökönyi 1974; Bökönyi 1984; Matolcsi 1984.

¹⁹ Bökönyi 1984, 64.

²⁰ Vörös 1982, 137.

²¹ Vörös 1987, 246.

²² Bökönyi 1985, 257–

nagyobb méretű házi szamarak voltak²³, mint a késő császárkori lelőhelyeken²⁴. Ez a méretbeli eltérés nemcsak időbeli, hanem eltérő származásbeli helyet is jelez.

A castellum vallumából ismert kutyák egy típusba tartoznak, amely leginkább a kopókra emlékeztet (5. kép 1.–2.).

A gondos ápolást nélkülöző törött lábú, és ezért aberránsan gyógyult kutya femur-jához (4. kép 3.) hasonló fracturált kutya femurok ismertek a Rajna-menti Colonia Ulpia Traiana római városból is²⁵. A fracturált femur gondos ápolás következtében megfelelően gyógyulhat, amire példa a Szakály–Réti Földek bennszülött kelta telepen talált kutya²⁶.

Az őstulok maradványok egy juvenilis és egy adultus egyedtől származnak.

A 92 db gímszarvas maradvány közül csak 4 db a postcramiális elem, 88 db agancs maradvány. Szórványosan agancs maradvány az egész negyed tábor területén előkerült, de a táborbelsőből 75 db ismert (1. táblázat). A feltárt tábor belső területén két helyen halmozódott fel agancs maradvány:

1., a principia-val szemben álló épületből (II. munkahely, C₄₋₅ és D₂₋₃₋₄ felületek; 5/a hely 1. Fig.) 52 db; és 2., az ÉK-i táborfal mellett az úttest feletti tornelékben (I. szelvény C árok; 5/b hely 1. Fig.) 23 db. Az utóbbi helyen kész termék, egy csiszolt és vésett agancs tárgy is előkerült.

A gímszarvas agancs maradványok megoszlása:

		db		
koronaág	20	26	szárkortex	10
koronaelágazás	6		vékony lemez	13
ág	23			23
középág	2	26		
jégág	1			
szár		3		
agancstő	4	10		
vetett agancstő	6			
		65		

Az agancsmaradványok kivétel nélkül egy agancsmegmunkáló műhelyből származó félkész termékek, illetve gyártási hulladékok. A camponai táborban csak vetett agancsot, tehát gyűjtött és nem vadászat során elejtett gímszarvas trófeát (mint pl. Tokod erőd esetében) használtak fel. A feldolgozás során az agancsot a felhasználandó rész alkalmazásától függően szét darabolták:

először az agancsszárról levágták az ágakat (szem-, jég-, középág) és a koronát; majd a koronát tovább darabolták ágakra,

másodszor az agancsszárat és az ágakat különböző hosszúságúra vágták fel. Az agancsszár legalsó része az agancstő, amely rózsával (6. kép 1–4.), vagy rózsá nélkül (6. kép 5–6.) ismert a táborból,

harmadszor a szárdarabokat és az ágakat hosszában úgy vágták fel, hogy

²³ Vörös 1982, 137; Vörös 1986, Table 2.

²⁴ Bökényi 1984, 201; Vörös 1987, 246.

²⁵ Waldmann 1967, 64, Taf. 6. 5–6.

²⁶ Vörös 1982, 138–139, Fig. 5. a.

minél szélesebb radialis szeleteket kaphassanak. Mivel az agancsnak csak a külső ún. kortex-része használható fel további megmunkálásra, ezért a feldaraboláskor az a cél, hogy minél több kortextet, pontosabban minél nagyobb kortex felületet tudjanak nyerni az agancsokból. Ezért a radialis szelet kortex részét vékony lemezekre vágják: így nyerték a legkülső még gyöngyözött kérges szeletet (6. kép 10.), és az alatta levő szeleteket (6. kép 11–12. 13–16.). Az agancs darabokat keskeny nyomú éles fűrészszel darabolták, és véső vagy vonókéssel faragták meg. A fémeszközök okozta vágási faragási nyomokból jól rekonstruálható a vágások iránya, és az agancs darabolási technika. Hasonló megmunkált agancs darabok ismertek Intercisa castellum agancsmegmunkáló műhelyéből is.²⁷

A camponai tábor területéről már korábban is került elő „bőrkikészítésre használható” agancsdarab²⁸.

Aquincum és Campona közötti limes szakaszon a castellumok és vicusok állatcsontmaradványai eltérő képet mutatnak (4. táblázat). A budatétényi²⁹ és az albertfalvai³⁰ vicusokban igen magas a lovak, és relatíve alacsony a juhok maradványainak a száma. A házimadarak száma is erősen változó, két helyen elő sem fordul (4. táblázat). A római lelőhelyeken a házimadár előfordulása a lelőhely jellegétől és feltártsági fokától függően erősen változó³¹. A vadászott állatok csontmaradványainak kis számú előfordulása, vagy hiánya a megváltozott vadászati szokások következménye³².

* approximate measurements

²⁷ Vörös 1977; Salamon 1977, Vízny 1977, 26.

²⁸ Járdányi – Paulovics 1957, 35.

²⁹ Matolsi 1984.

³⁰ Bökönyi 1974, 351.

³¹ Thesing 1977, 20 –

³² Vörös 1988a.

IRODALOM

- BÖKÖNYI 1974. *Bökönyi, S.* History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Akad. K. Budapest pp. 597.
- BÖKÖNYI 1984. *Bökönyi, S.* Animal Husbandry and Hunting in TÁC-Gorsium. The Vertebrate fauna of a Roman Town in Pannonia. StudArch. 8. Akad. K. Budapest pp. 238.
- BÖKÖNYI 1985. *Bökönyi, S.* Szarmata állatcsontleletek Biharkeresztes – Ártánd – Nagy- és Kisfarkasdombról. DMÉ 1982. (1985) Debrecen 251 – 265.
- FÜLEP 1955. *Fülep, F.* Les fouilles du camp romain de Nagytétény. Programme et Discours des Chercheurs Hongrois a la Conférence Archéologique de L'Académie Hongroise des Sciences. Budapest 3 – 6. Octobre 1955. Budapest 213 – 221.
- FÜLEP 1957. *Fülep, F.* A nagytétényi római tábor. In.: *Cserey, É. – Fülep, F.*: Nagytétény műemlékei. Budapest (1957) 5 – 18.
- FÜLEP 1958. *Fülep, F.* Les fouilles du camp romain de Nagytétény. (Die Ausgrabung des römischen Lagers von Nagytétény) Programme et Discours a la Conférence archéologique. Budapest 1955. 213 – 221. BCO 2 (1958) Berlin 119 – 122.
- FÜLEP 1962. *Fülep, F.* Nagytétény. Római tábor maradványai. In.: Horler, M. et al.: Budapest Műemlékei II. Akadémiai Kiadó Budapest (1962) 643 – 652.
- FÜLEP 1968. *Fülep, F.* Campona. PWRE Suppl. 11 (1968) 357 – 368.
- GAUL 1980. *Gaul, K.* Ókori kocsik helyreállítása. ArchÉrt 10 (1890) 97 – 126.
- JÁRDÁNYI-PAULOVICS 1957. *Járdányi-Paulovics, I.* Nagytétényi kutatások. RégFüz. Ser. I. 3. (1957) pp. 48.
- KOUDELKA 1886. *Koudelka, F.* Das Verhältniss der Ossa longa zur Skelethöhe bei den Säugethieren. Verh. d. Naturforschenden Vereines in Brünn 24, 1 (1885) 127 – 153.
- MATOLCSI 1970. *Matolcsi, J.* Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. Z. Tierzüchtg. u. Züchtungsbiol. 87, 2 87, 2. (1970) 89 – 137.
- MATOLCSI 1984. *Matolcsi, J.* A budatétényi római kori állatcsontleletek. BudRég. 26 (1984) 183 – 201.
- MRT 7. = Magyarország Régészeti Topográfiája 7. *Dinnyés, I.* et al.: Pest-megye régészeti topográfiája. A Budai és Szentendrei járás (XIII/I). Akadémiai Kiadó, Budapest (1986).
- SALAMON 1977. *Salamon, A.* Archäologische Angaben zur spätrömischen Geschichte des panonischen Limes – Geweihmanufaktur in Intercisa. MittArchInst 6, 1976 (1977) 47 – 54.
- TEICHERT 1969. *Teichert, M.* Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichem Schwein. Kühn-Archiv 83, 3. (1969) 237 – 292.
- THESING 1977. *Thesing, R.* Die Grössenentwicklung des Haushuhns in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Diss München (1977) pp. 50.
- VISY 1977. *Visy, Zs.* Intercisa. A római kori Dunaújváros. Corvina Kiadó Budapest pp. 45. (1977)
- VITT 1952. *Vitt, V. O.* Losadi pazyrykskich kurgano. (The horses of the kurgans of Pazyryk). SA. 16 (1952) 163 – 205. (in Russian).
- VÖRÖS 1977. *Vörös, I.* Beschreibung der Bearbeiteten Geweihbruchstücke aus Intercisa. MittArchInst 6 1976 (1977) 55 – 56.
- VÖRÖS 1982. *Vörös, I.* The animal bones from the La Tene- and Roman settlement of Szakály – Réti földek. In.: *Gabler, D. – Patek, E. – Vörös, I.*: Studies in the Iron Age of Hungary. BAR Internat. Ser. 144 (1982) 129 – 179.
- VÖRÖS 1986. *Vörös, I.* A ritual red deer burial from the Celtic-Roman settlement at Szakály in Transdanubia. ActaArchHung 38 (1986) 31 – 40.
- VÖRÖS 1987. *Vörös, I.* The animal remains from the Roman Imperial Period of Kővágószőlős. Jan Pann Múz Évk. 30 – 31. (1985 – 86) 1987 243 – 247.
- VÖRÖS 1988a. *Vörös, I.* Comments on the paper titled "Animal bones as indicators of continuity at Roman Provincial sites" by L. Bartosiewicz. (in press)
- VÖRÖS 1988b. *Vörös, I.* Az aquincumi légióostábor Mithreumának állatcsontleletei. Előzetes jelentés. (in press).
- WALDMANN 1967. *Waldmann, K.* Die Knochenfunde aus der Colonia Ulpia Traiana einer römischen Stadt bei Xanten am Niederrhein. Archäophysika 3, Bj – Bh. Bd 24 (1967) 1 – 79.
- WYROST – KUCHARCZYK 1967. *Wyrost, P. – Kucharczyk, J.* Versuch der Bestimmung der Widerristhöhe des Hundes mittels der inneren Hirnhöhlenlänge. Acta Theriologica 12, 4 – 12. 9 (1967) 105 – 110.

ANIMAL REMAINS FROM THE ROMAN CASTELLUM AT CAMPONA – NAGYTÉTÉNY

The Roman military camp at Campona (today Nagytétény, the XXIInd district of Budapest) was built cca 15 km to the South of Aquincum beside the limes road between the castellum and vicus sites at Albertfalva and Matrica (Százhalombatta – Dunafüred).

The excavations in the military camp were started in 1935^{1-2,3} directed by István JÁRDÁNYI–PAULOVICS; later they were continued in 1949, 1952, 1954–57 and 1960 by Ferenc FÜLEP.^{4,5}

The 1949–60 excavations yielded few animal bones from the NE quarter of the camp. The determination of part of this bone material was published by Sándor BÖKÖNYI.⁶ The fauna list completed by those animal remains which had come to light from the 1949 excavations and were stored in the Roman Collection is in Table 1.

Domestic animals are represented in the excavated area of the camp by the remains of seven species; *cattle*, *sheep*, *goat*, *pig*, *horse*, *ass* and *dog* while game animals are represented only by two species, *aurochs* and *red deer*.

The topographical distribution of the animal bone material (Fig. 1. Table 1.): 1. Eastern gate tower of the camp (*porta principalis sin.*); 2. Inner NNE tower (between the E. gate tower and the NE corner tower); 3. NE corner tower; 4. vallum; 5. Within the camp; 6. Outside the camp.

In the territory of the castellum domestic animal remains were dominanty “kitchen garbage” being in a secondary position; while the minor part of the remains consists of the joint extremities of different animals which were most probably the rest of chopping up. In addition to these remains among the dog carcasses thrown into the vallum two partially preserved skeletons were found.

69,2 per cent of the animal bones belongs to *domesticated animals* and 30,8 per cent of them belongs to two wild animals. The specific distribution of the domesticated animal bones is the following: *cattle*: 50,48 per cent, *horse*: 16,97 per cent, *pig*: 12,38 per cent, *dog*: 9,64 per cent, *small ruminants*: 9,18 per cent, *ass*: 1,37 per cent. The 30,8 per cent presence of game animals in the castellum is due to those 88 antler pieces which constitute the *raw material source* for an *antlerworker's workshop* and also the *waste of manufacture*.

The cattle raised in Campona castellum belong to at least two types (species); to a medium size (1100–1190 mm Wh) and to a high (1300–1390 mm Wh) body measurement category.¹⁵ At the Roman settlements of civilians (*vicus*, *villa*, *town*) in Pannonia more than one types of cattle depending on their use were kept. Therefore in these sites – apart from those known from military camps, watch-towers – also small stature and from the 2nd century A. D. on rarely even cattle of gigantic stature occur.¹⁶

Sheep are represented in Campona castellum by three types (species) while

the goats belong to two types (species). Horn cores of sheep are represented by the short "goat-like" *palustris* type, by a cork-screw type and by the long thick spiral one with triangular cross-section which belongs to the *Copper sheep* type (Fig. 2. 2.) are present. Among goat horn-cores also the „scimitar-shaped” *aegagrus* type (Fig. 2. 3–5) and the inwards turning *prisca* type remains occur. The origin of the sheep with a *V-shape, inwards turning cork-screw form horn core* (Fig. 2. 1. a–b) which during Roman times was an imported type is still unknown at present. We have to look for its origin most probably in the Near East and/or in Northern Africa. The form and turn of "cork-screw" horn cores published earlier¹⁷ are considerably differ from those of the true (real) cork-screw forms.

The quantity of *pig* remains is very small. The 11 horse individuals belong to a low and a high stature type. During the studies made on the animal bone materials of recent excavations the quantity of the remains of Roman Age *domestic donkeys* had considerably increased. Apart from Campona the following Roman sites in Pannnonia yielded ass finds: TÁC–Gorsium¹⁹, SÁGVÁR, Alsóhetény, Szakály–Réti földek²⁰, Kővágószőlős,²¹ Sopianae–Pécs, Nagyarsány; from the Barbaricum: Ártánd,²² Derecske, Tiszaföldvár, Tázlár. At the native Celtic sites of Pannonia (Szakály–Rétiföldek, Pilismarót) asses of bigger stature²³ were found than at the Late Roman Empire Period sites.²⁴

The dog finds which came to light from the vallum of the castellum belong to the same type which reminds more of the foxhound (Fig. 5. 1–2).

Antler remains had accumulated at two places in the excavated part of the camp; in the building in front of the principia and in the debris over the road beside the NE camp wall. The distribution of the red deer antler remains is the following:

		pieces
crown tine	20	
crown base	6	26
tine	23	
royal or trez tine	2	26
bez tine	1	
beam		3
beam base	4	
		10
cast beam	6	
		65
beam cortex		10
thin split		13
		23

Without exception those antler remains are halfproducts or waste from the *antlerworker's workshop*. During their processing the antlers were cut into pieces according to the future function of their parts intended for use. At first the tines (the brow, the bez and the royal of the antlers) and the crown were removed

from the stalk, then the crown was cut into tines. For the second time the beam and the tines were cut into pieces of different length. The lowermost part of the stalk is the beam which is known from the camp either with the rose (Fig. 6. 1–4) or without it (Fig. 6. 5–6). For the third time the beam fragments and the tines were cut longitudinally to get “*radially splits*” as broad as possible. Because it is only the outer, the so-called cortical part of the antler which is suitable for further processing, cutting was made with the aim of getting as many cortex as possible, or rather to get as large cortical surfaces from the antler as possible. Therefore the cortical part of the radially split was cut into thin splits the outermost (outside) still granular (“pearled”) split is the *slab* (Fig. 6. 10), the slices under it are the *unsquared* (Fig. 6. 11–12) and the *squared* (Fig. 15–16). pieces. The antlers were cut with a sharp saw, leaving a narrow way and the were carved by chisel or drawing knife.

The animal bone materials of the castellum and vicus settlements in the limes section between Aquincum and Campona show a different picture (Table 4.). In the vicus at Budatétény²⁹ and in the vicus of Albertfalva³⁰ the quantity of horse remains is very high while that of the sheep os relatively small. At the Roman sites the quantity of domesticated donkey remains is highly variable depending on the character and the extension of the excavated area of the locality.³¹ The limited occurrence or even the lack of game animals is the result of changes in hunting practice.³²

MÉRETEK RÖVIDÍTÉSEI (MEASUREMENT CODES)

Aná	(Gba)	angulus articularis legnagyobb szélessége (greatest breadth of angulus mandibulae)
Bk	(Bc)	báziskörméret (Basis circumference)
Cka	(Lbc)	collum legkisebb szélessége (last breadth of collum)
Dkm	(Sdd)	diaphysis legkisebb mélysége (smallest diameter of diaph.)
Dksz	(Sbd)	diaphysis legkisebb szélessége (smallest breadth of diaph.)
Dm	(Dd)	distalis epiph. mélysége (diameter of dist. epiph.)
Dsz	(Bd)	distalis epiph. szélessége (breadth of dist. epiph.)
Fm	(Df)	fac. articularis mélysége (diameter of fac. artic.)
Fsz	(Bf)	fac. articularis szélesség (breadth of fac. artic.)
H	(Gl)	hosszúság (greatest length)
Ká	(Ld)	kis átmérő (last diameter)
Ná	(Gd)	nagy átmérő (greatest diameter)
M	(H/h)	magasság (height)
Mm	(Wh)	marmagasság (withers height)
Pm	(Dp)	prox. epiphysis mélység (diameter of prox. epiph.)
Psz	(Bp)	prox. epiphysis szélesség (breadth of prox. epiph.)
1/2		mértérték fele (half of measurement)

3. Táblázat

KUTYAKOPONYA MÉRETADATAI (mm):

No.	1.	2.
1. Parietalis hossz (Op – Br)	57	54
2. Os interparietale hossz (Op – L)	37	—
3. Os perietale hossz (L – Br)	24	—
4. Os frontale hossz (Br – N)	56	—
5. Agykoponya hossz (Op – N)	110	100
6. Aboralis koponya hossz (Op – Ect. lin.)	98	93
7. Dorsalis intermaxilla hossz (P – Ni)	—	54
8. Lateralis intermaxilla hossz (P – Mo)	—	22
9. P – If távolság	—	57
10. Koponya magasság (B – Op)	51	47,5
11. Os occipitale magasság (O – Op)	31	30,5
12. Basalis agykoponya hossz (B – ho)	70	67,5
13. Szájpadlás hossz (P – St)	—	95
14. Os palatinum hossz (Po – St)	—	34
15. Fogisor hossz (P – Pd)	—	96
16. Diastema hossz (Ic – Pm)	—	17
17. Zápfgisor hossz (Pm – Pd)	—	68,5
18. Pl-4 hossz	—	54
19. P ⁴ hossz	—	19
20. Ml-2 hossz	—	17
21. Agykoponya szélesség I. (ot – ot)	71	66
22. Agykoponya szélesség II. (eu – eu)	65	59
23. Legnagyobb koponya szélesség (Zy – Zy)	$\frac{1}{2}$ 56	98*
24. Legkisebb frontalis koponya szélesség (fs – fs)	33,5	35
25. Legnagyobb homlok szélesség (Ect – Ect)	53	$\frac{1}{2}$ 26
26. Belső szemzugok közötti távolság (Ent – Ent)	37	—
27. If – If távolság	—	41
28. Külső hallójáratok közötti távolság (po – po)	65	—
29. Fossa mandibularis szélesség	28	24
30. Legkisebb arc szélesség (Pm – nél)	—	33
31. Legnagyobb arc szélesség (Mol-nál)	—	59
32. Foramen magnum szélesség	19	18,5
33. Foramen magnum magasság (B – O)	19	17
34. Condylus occipitalisok szélessége (c – c)	39	37,5
35. Occipitalis régió szélessége (As – As)	40	30
36. Külső agykoponya hossz (B – Br)	70	66
37. Belső agykoponya hossz (B – f. ethmoidalis)	90	85

Table 3.

MEASUREMENTS OF DOG SKULLS (in mm)

No.	1.	2.
1. Parietal length (Op – Br)	57	54
2. Interparietal length (Op – L)	37	—
3. Os parietale length (L – Br)	24	—
4. Os frontale length (Br – N)	56	—
5. Neurocranium length (Op – N)	110	100
6. Upper neurocranial length (Op – Ect lin.)	98	93
7. Dorsal length of the intermaxilla (P – Ni)	—	54
8. Lateral length of the intermaxilla (P – Mo)	—	22
9. Distance between the P and If	—	57
10. Height of the regio occipitale (B – Op)	51	47.5
11. Height of the occipitale (O – Op)	31	30.5
12. Basal neurocranium length (B – ho)	70	67.5
13. Greatest palatal length (P – St)	—	95
14. Palatal length (Po – St)	—	34
15. Greatest length of the tooth row (P – Pd)	—	96
16. Length of the diastems (Ic – Pm)	—	17
17. Length of the cheektooth row (Pm – Pd)	—	68.5
18. Premolar length	—	54
19. Length of the P ⁴	—	19
20. Molar length	—	17
21. Greatest mastoid breadth (ot – ot)	71	66
22. Greatest breadth of the brain case (eu – eu)	65	69
23. Greatest breadth of cranial (Zy – Zy)	¹ / ₂ 56	98*
24. Smallest breadth of the frontal skull (fs – fs)	33.5	36
25. Greatest breadth of frontal (Ect – Ect)	53	¹ / ₂ 26
26. Smallest breadth between the orbits (Ent – Ent)	37	—
27. Distance between the If – If	—	41
28. Distance between the porions (po – po)	65	—
29. Breadth of the fossa mandibulae	28	24
30. Smallest palatal breadth (at Pm)	—	33
31. Greatest palatal breadth (at Mol)	—	59
32. Breadth of the foramen magnum	19	18.5
33. Height of the foramen magnum (B – O)	19	17
34. Greatest breadth of the occipital condyles (c – c)	39	37.5
35. Distance between the As – As	40	30
36. Outside brain case length (B – Br)	70	66
37. Inside brain case length	90	85

4. Táblázat

AZ ÁLLATCSONTMARADVÁNYOK MEGOSZLÁSA AZ
AQUINCUMTÓL D-RE ESŐ LIMESÉN

Table 4.

DISTRIBUTION OF THE ANIMAL REMAINS IN THE
DIFFERENT ROMAN LIMES SITES FROM SOUTH OF
AQUINCUM (NUMBER OF REMAINS)

	CAMPONA- NAGYTÉTÉNY	BUDATÉ- TÉNY ^a	ALBERTFAL- VA ^b	AQUINCUM ^c
	Castellum	Vicus	Castellum + Vicus	castra
Szarvasmarha Cattle	110	652	668	149
Kiskérődző Small ruminant	20	146	267	40
Sertés Pig	27	17	489	344
Ló Horse	37	498	323	4
Szamár Ass	3			
Kutya Dog	21	14	39	—
Macska Cat	—	—	14	—
	218	1327	1800	537
Baromfiak Domestic birds	—	—	39	368
Östulok Aurochs	5	7	28	1
Gímszarvas Red deer	92*	1	8	2
Őz Roe deer	—	—	6	1
Mezei nyúl Brown hare	—	—	—	1
	97	8	42	5
Vadmadarak Wild birds	—	2	2	—
Teknősök Tortoise	—	—	1	—
Halak Fish	—	—	4	—
	—	2	7	—
Összesen Total	315	1337	1888	910

a — MATOLCSI 1984, b — BÖKÖNYI 1974, c — house of tribunus laticlavus VÖRÖS 1988b.,

* — antlerworker shop tribunus laticlavus ház agancsmegmunkáló műhely

5. Táblázat

ÁLLATCSONTOK MÉRETADATAI (mm)

Table 5.

MEASUREMENTS OF ANIMAL REMAINS (in mm)

<i>SZARVCSAP</i>	H	Ná	Ká	Bk				
Horn-Core	<i>Gl</i>	<i>Gd</i>	<i>Ld</i>	<i>Bc</i>				
Szarvasmarha Cattle	168*	42	38	127				
	—	54	40	150				
	210*	60	43	166				
Juh Sheep	140*	63	49	180				
	94	33	20	80				
	85	28	19	77				
Kecske Goat	115	30	20	82				
	165	29	20	82				
	130	30	18	80				
	220	34	30	91				
	120*	42	28	110				
					screw-horns	pödrött szarv		
* horn-core fragment length! szarvacsaptörődék hossza!								
<i>SCAPULA</i>	Cká	Aná	Fsz	Fm				
	<i>Lbc</i>	<i>Gba</i>	<i>Bf</i>	<i>Df</i>				
Szarvasmarha Cattle	47	69	58	44				
	52	68	58	51				
	54	61	53	48				
Sertés Pig	23	35	32	24				
Kutya Dog	23	28	25	17,5				
	—	—	33	23				
<i>HUMERUS</i>	H	Psz	Dksz	Dsz	Pm	Dkm	Dm	
	<i>Gl</i>	<i>Bp</i>	<i>Sbd</i>	<i>Bd</i>	<i>Dp</i>	<i>Sdd</i>	<i>Bd</i>	
Szarvasmarha Cattle	—	—	—	83	—	—	68	
Ló Horse	—	—	—	78	—	—	—	
Kutya Dog	—	28,5	13,5	33,5	41	14	27	
	—	32	14	33,5	—	14	26	(juv.) (juv.)
<i>RADIUS</i>								
Szarvasmarha CATTLE	—	75*	—	—	41	—	—	
	—	90*	—	—	46	—	—	
	—	90*	—	—	50	—	—	
	—	—	—	43,5	—	—	—	
<i>METACARPUS</i>								
Szarvasmarha CATTLE	—	62	33	—	36	23	—	
	—	66	—	—	38	—	—	(juv.)
Kecske Goat	—	—	—	28	—	—	15	(juv.)
Ló Horse	—	—	—	47	—	19	35	
Szamár Ass	178	35	23	33	24,5	16	24,5	
Gímszarvas Red Deer	—	41,5	25	—	30	—	—	
<i>FEMUR</i>								
Szarvasmarha Cattle	—	—	—	110	—	—	—	
Ló Horse	—	—	33	—	—	41	110	patologikus csont
Kutya Dog	151	40	—	—	18,5	—	—	(pathological bone)
	—	41	14	—	19	13,5	—	
	—	40	12	—	20,5	13	—	(juv.)
	—	47	15	—	22	15	—	

TIBIA

Szarvasmarha Cattle	—	—	—	55	—	—	40	(subad.)
	—	—	—	60	—	—	43	
	—	—	31	—	—	21	—	
Ló Horse	327	79	35,5	60	68*	24	40	
	—	—	—	78	—	—	50	
Kutya Dog	185	34	13	23,5	36,5	12	17	

METATARSUS

Szarvasmarha Cattle	—	44	—	—	42	—	—	
	213	46	24	51	42	22	30	
	—	—	—	—	—	25	33,5	
	—	—	—	56,5	—	25	34	
	—	51	30	—	51	30	—	
	—	53	—	—	49	—	—	
Kecske Goat	—	19	13	—	18	10	—	patologikus csont
Ló Horse	283	—	31,5	47	—	26	37	(pathological bone)
Szamár Ass	216,5	35	24	33,5	31	19	26	

OS PHALANGIS I

Szarvasmarha Cattle	—	25	—	—	30	—	—	(infant)
	47	26,5	21	25	30	17	20	
	47	28	23	28	30	16	20	
	—	—	23	27	—	20	22	(juv.)
	48	30	25	26,5	31	17,5	20	
	53	32	26,5	29,5	32	18,5	21,5	
	57*	—	29	—	38	20	—	
	60*	—	—	—	—	—	—	

Ló Horse

post.	80	56	34,5	47	38,5	20	26
ant.	85	54	36	48	36	18	24,5
post.?	86	55	34,5	47	37	20	25
ant.	89	57,5	36	49	35	19,5	24
post.	88	60	37	50,5	42	21	26,5

OS PHALANGIS II.

Szarvasmarha Cattle	38	36,5	30	33	37	27,5	34
Ló Horse	46	57	45	51	33,5	23	28,5

ASTRAGALUS

	H	Sz	Na/M
	<i>Gl</i>	<i>Gb</i>	<i>Gd/b</i>
Szarvasmarha Cattle	73,5	50	43
Sertés Pig	40	26	24
Ló Horse	—	60	—
	—	67	—
	70	70	66

CALCANEUS

Kecske Goat	—	20	25
-------------	---	----	----

OS PHALANGIS III.

Ló Horse			
ant.	68	78	40
ant.	—	86	44
post.	68	74	42
post.	75*	80	44

LITUUS VAGY BACULUS VAGY ... ?

G Á S P Á R Dorottya

Brigetióban (Szőny, Komárom m.) a tábor és a katona város között, de mind a kettőtől elkülönítve egy kis temető került elő, amely összesen hat sírból állt.¹ A 2. és az 5. sír kettős temetkezés volt, a 4. sír hármás, a 6. sírban pedig két felnőtt és öt gyermek csontváza feküdt. A sírok leletanyaga gazdag. Barkóczi L. szerint az eltemetettek egy zárt közösséghez tartoztak.² A szarkofágok és a sírok megépítésére használt reliefek másodlagosak. Az 1. sír férfisír. Leletei a következők: Egy aranyozott ezüst bot, aranyozott ezüst hagymafejes fibula nielló díszítéssel és bronz berakással. A hagymafejek bronzból vannak. Bronz kancsó lóhere alakú szájjal. Vas korsó. Üveg palack, üveg flaska, vésett üvegtál és textil maradványok, amelyek részben vászonból, részben pedig gyapjúsövetből származnak.³ Megjegyzendő, hogy a 2. sírban selyemmaradványok voltak.⁴ Antropológiai véleményt az 1. sír halottjáról Nemeskéri János mondott, aki szerint a csontváz mediterrán területre utal.⁵

Az 1. sír legfontosabb lelete egy aranyberakásos ezüst bot. Egyik vége spirálvonalban másik vége gúlában végződik. Keresztmetszete a spirálisnál téglalap, a gúlánál négyzet — $1,5 \times 0,3$ cm és $0,6 \times 0,6$ cm. Hossza 33,1 cm. A téglalap keresztmetszetű résznél a tárgy mindkét oldala díszített. Ez a díszítés a spirálisnál tönkre ment. Díszítése technikailag niello, véset és aranyberakás. Formáját tekintve pedig virág — illetve levélfűzér, amelyet négylevelű minta tagol (1. kép a: egyik oldala, b: másik oldala)

Technikai szempontból Barkóczi L. analógiaként említi az I. és II. szalacsikai, az aquincumi (Budaújlak), a sacraui leletet.⁶ A különböző leletek közlői a kísérő pénzek és egyéb, még a leletekkel együtt előkerült tárgyak alapján igyekeztek keltezni, a 3. század végét és a 4. század elejét jelölve meg. Barkóczi L. ezt a keltezést a temető és így a bot datálásának elfogadva írja: „On the basis of all these we can date the time of the cemetery already now roughly between 260 and 320.”⁷

¹ Barkóczi 1965, 215–257. A temető elhelyezkedését az 1. kép mutatja. Maga a temető térkép a 2. kép.

² Barkóczi 1965, 249.

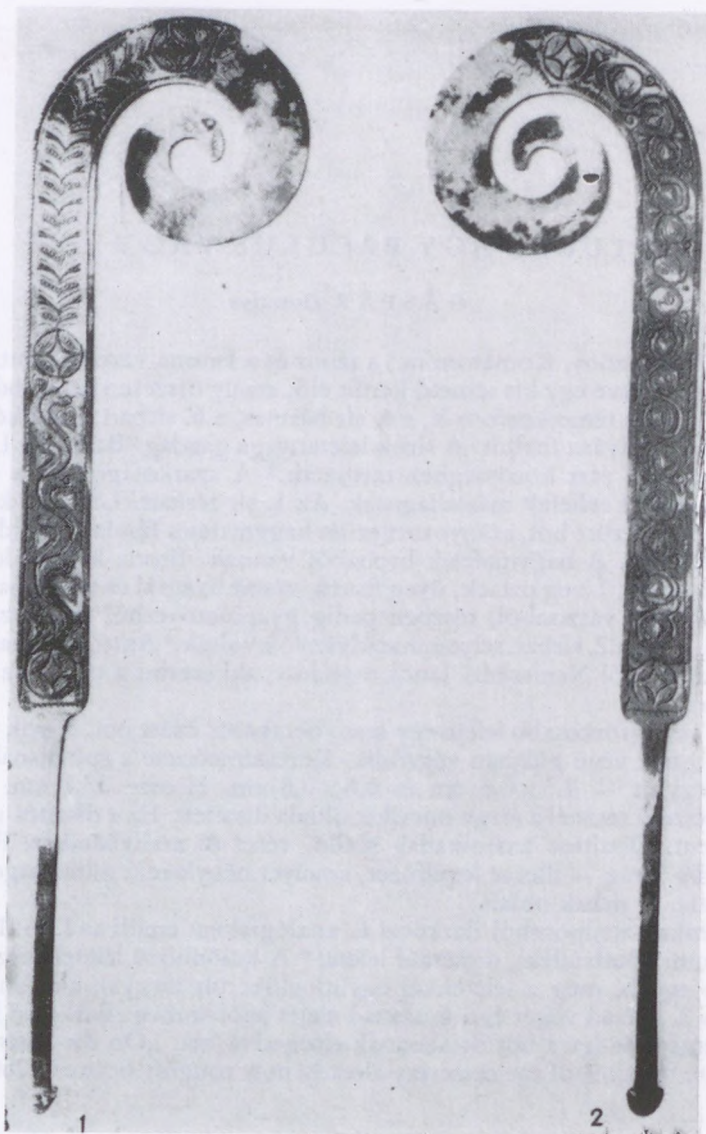
³ Barkóczi 1965, 251.

⁴ Barkóczi 1965, 251.

⁵ Barkóczi 1965, 252.

⁶ Barkóczi 1965, 238–239; 15, 16, 17 jegyzetek

⁷ Barkóczi 1965, 250.

1. kép.
Fig. 1.
2. kép
Fig. 2.

Az ezüst bot egyik oldala
One side of the silver staff
Az ezüst bot másik oldala
Other side of the silver staff

Tárgyi analógiaként Barkóczi L. egy bronz botot említ (Etruscan Museum, Rome), amely szintén sírlelet.⁸

A botot Barkóczi L. — a már sokat idézett művében — augur botnak határozta meg. Utóbb azonban Thomas E. felvetette annak lehetőségét, hogy püspökbott volt.⁹ Így egyrészt meg kell vizsgálni a püspökbott kialakulásának körülményeit, a vele szemben támasztott formai és jogi követelményeket, másrészt pedig sorra kell venni az augur bottal kapcsolatos problémákat.

Tudunk-e Pannoniában augurokról? A Historia Augustában a Spetimus Severus¹⁰, a Clodius Albinus¹¹ és Alexander Severus¹² életrajzában olvashatunk augurokról, akik közül a Severusok életrajzában említettek pannoniaiak. Alföldy G. a SHA említéseit és az epigráfiai adatokat megvizsgálva megállapítja, hogy vannak pannoniai augurok.¹³ Véleménye röviden összefoglalva a következő: A SHA-ban a jósvokat általában *haruspex*, *mathematicus*, *vates*, olykor *Chaldaeus*, *magus* szavak jelölik. Az augur a SHA-ban „kein Funktionär der Magie und kein Gestalt der Aretalogie, sondern der Vertreter des offiziellen staatlichen Kults ist” (p. 152). A „pannoniai” jelző értelmezését egy oltárfelirat teszi lehetővé.¹⁴ Itt ugyanis a civitas Eraviscorum augurjáról van szó. „Als solcher ist er im Gegensatz zu den Auguren der pannonischen Munizipien kein Italiker oder Nachkommen von Italikern, sondern ein romanisierter Eingeborener” (p. 156). Egy másik oltárt Diis Auguralibus állítottak.¹⁵ A Dii Augurales értelmezhető „als romanisierte lokale Gottheiten” (p. 158), akiknek papjaira éppúgy vonatkozhatta pannoniai augur kifejezés mint a Gellérthegy augurjára. A két felirat keltak lakta területről származik, így a SHA *Pannoniciani* ill. *Pannoniorum augures* kifejezései mögött a pannoniai kelták Orakelpriester-jeit kereshetjük (p. 160). Ezek ismeretében újra értékeli Alföldy G. azt a Lyon-i feliratot,¹⁶ amelynek hátterében Septimius Severus 197. február 19-én Lugdunum mellett vívott csatája áll. Itt és ekkor győzte le ellenlábását, Clodius Albinust. Ez volt az a csata, amelynek sikerét a pannoniai

⁸ Barkóczi 1965, 254.

⁹ Thomas 1974, 144; Thomas 1982a, 56–75; Thomas 1982b, 265 Abb. 62, b, c.

¹⁰ SHA X, 10, 7 (*Ch. Samberger, W. Seyfarth*, Lipsiae 1965): tunc sollicitus cum consuleret, a Pannonicianis auguribus comperit se victorem futurum, adversarium vero nec in potestatem venturum neque evasurum, sed iuxta aquam esse periturum.

¹¹ SHA XII, 9, 2: denique cum sollicitus augures consuleret, responsum illi est, ut dicit Marius Maximus, venturum quidem in potestatem eius Albinum, sed non vivum nec mortuum.

¹² SHA XVIII, 27, 6: haruspinae quoque pertissimus fuit, orneoscopus magnus, ut et Vascones Hispanorum et Pannoniorum augures vicerit.

¹³ Alföldy 1960, 145–164.

¹⁴ CIL III 10418 Budapest, Gellérthegy. G. Alföldy átírásában (Alföldy 1960, 156): J(ovi) O(ptimo) M(aximo) T(...) pro salute adq(ue) incolumitate [imp(eratoris) d(omini) n(ostri) M Jul(ii) Philippi] p(ii) f(elicius) Invict(i) Aug(usti) totiusq(ue) dominus div(a)e eius et civit(at)is Eravis (corum) T Fl(avius) Tit(i)anus augur et M Aur(elius) [...]. A T kiegészítéséről lásd Nagy 1961, 142: Teutano.

¹⁵ G. Alföldy olvasata szerint (Alföldy 1960, 157): Diis Auguralibus item Silvano et Apolloni et Mercu[ri]o it(em) Bell(eno Augu[st]o [...]. A felirat közölve Steindenkmäler Nr. 44. Abb. 34. Lelőhelye Szombathely.

¹⁶ CIL XII 1766. További irodalom Alföldy 1960, 62. jegyzet. Pro salute dom[ini] n(ostri) imp(eratoris) L. Sept(imi) Severi Aug(usti) totius(que) domus eius Aufanis Matronis et Matribus Pannoniorum et Dalmatarum Ti Claudius Pompeianus trib(unus) mil(itum) leg(ionis) I Min(ervae) loco exulto cum discubitione et tabula v(otum) s(olvit).

augurok – a SHA elbeszélése szerint – előre megjósolták. „Gleichzeitig damit nahm die Bedeutung der lokalen pannonischen Kulte in der offiziellen Staatsreligiosität unter Severus sprunghaft zu, vor allem im Lagerkult” (p. 162).

Pannoniában tehát voltak augurok, a kérdés most már csak az, hogy kapcsolható-e ezek a kelta augurok az augur bottal, ha a kérdéses tárgy egyáltalán augur bot. Nézzük meg először, hogy augur vagy püspökbott-e.

A lituus első látásra könnyen emlékeztethetne bárkit a püspökbotra, hiszen ma a nyugati kereszténységben a püspök botnak a lituuséhoz hasonló görbülete van. A szakirodalomban is megtaláljuk ezt a gondolatot, amelyről bírálatot H. Leclercq mondott kifejtve közben saját véleményét, hogy ti. a lituus és a püspök bot között nincs kapcsolat.¹⁷

A püspökbotra használt kifejezéseket – *baculus*, *cambuta*, *sambuca*, *virga pastoralis*, *crocia*, Crosse, *pedum*, *ferula*, Krummstab¹⁸ – számba véve láthatjuk, hogy a *cambuta*, *pedum* és a modern Krummstab egyértelműen utalnak a bot görbületére. A *pedum* eredetét tekintve tényleges és nem szimbolikus pásztorbot.¹⁹ A püspökbotra már átvitt értelemben használták, amiért aztán kaphatta a *virga pastoralis*, vagy a magyar pásztorbot elnevezéseket is. A *cambuta* (-tta, -ca) keresztény szövegekben fordul elő.²⁰ A szó – L. Gougaud szerint – a kelta *camba*-ból származik, ami görbületet jelent.²¹ Ugyancsak Gougaud cikkéből tudjuk meg, hogy a *cambuta* szót elsősorban Galliában használták, ott hívták a *baculus*-t így.²² A szó története a kelta kereszténységhez vezet, ahol a botnak szimbolikus jelentésén túl gyakorlati használata is van, ugyanis a püspökök és apátok e botokat magukkal vitték zárandoklataikra. Így a főpapok úti botja és a pásztorbot a 9–10. századig egy és ugyanaz. Ezek a botok egyszerűek és általában fából készültek. Ábrázolásaik mind középkoriak.²³ A Mahr szerint a gazdagon díszített fém Pilgerstäbe (crosiers) leginkább a 11. századhoz tartoznak.²⁴ A *crocia* és a modern crosse szintén az alakra, méghozzá a T végződésű püspökbottokéra vonatkozik.²⁵ A *baculus*, *ferula*, *sambucus* a klasszikus latinban még nem, csupán a középkoriban jelentenek püspök botot.²⁶ Wilpert gyűjtésében a püspök bot ábrázolása a 11/12. század fordulójára datált Szent Kelemen bazilikában tűnik fel először a szent ereklyéinek átvitelét ábrázoló képen,²⁷ ahol a nyugati egyházakban ma is használatos begörbített formáját látjuk. Az elnevezések késői adaptálása összhangban van Leclercq véleményével, hogy ti. a pásztorbot az 5. századtól volt használatos és hogy alakja a 13. századig nem fix.²⁸ Sauer szerint a püspökbott

¹⁷ Leclercq 1914, 3144–3148.

¹⁸ Sauer 1931, 378.

¹⁹ Rich, Müller 1862, 453.

²⁰ Blaise 1954, *cambute* = bâton pastoral – Sacramentum Gregorianum c. 155 B; 153 A.

²¹ Gougaud 1914, 3148.

²² Gougaud 1914, 3148.

²³ Gougaud 1914, 3149–3150.

²⁴ Mahr 1932, 38.

²⁵ Sauer 1931, 379. Abb. 10–12.

²⁶ Blaise 1975, *baculus* = 2. crosse épiscopale; *ferula* = 1. bâton pastoral; *sambuca* = 1. c. *cambuca*. A *ferula* pásztorbot jelentésben a VI. században már előfordul: Blaise 1954, *ferula* (Caesarius Arelatensis használja így, aki 543-ban hal meg.)

²⁷ Wilpert 1916, 239, 2.

²⁸ Leclercq 1914, 3145.

az első évezredben jogaralakú, fent gömbzáródással, liturgikus használata pedig a 11. századnál nem korábbi.²⁹ Minthogy egyházi rendeltetése középkori eredetű, elsőként azt kell kutatni, hogy az episzkopátus³⁰ mikor válik olyan hivatallá, amely a világi életben is szerepet játszik, így hivatali jelvénnel való megkülönböztetése indokolt. Az *episcopus* elnevezéssel járó „főség” az egyházon belül elfoglalt helyükre vonatkozik, a bot azonban a *iurisdictio* jelvénye,³¹ amelyre magyarázatot Nagy Constantinnak egy rendeletéből kapunk. E rendelettel megbízza a püspököket, hogy polgári perekben legfelső hatóságként döntsenek.³² Ezért a püspökök ettől kezdve államilag is magasrangú személyek, jelvényeik kialakulása tehát itt veszi kezdetét.

A püspökbót eredetének kutatása közben J. Braun összefüggést fedezett fel a püspöki jelvények és a későrómai állami hivatalnokok rangjelvényei között.³³ E helyes felismerésből azonban helytelen következtetéseket vont le, amelyeket Th. Klauser bírált: „da ihm (Braun), dem Antiquar und Systematiker, die Weite des historischen Blickes fehlte, die ihm gestattet hätte, die beobachtete Parallelität aus der geschichtlichen Gesamtentwicklung zu deuten, ...”³⁴ Klauser a továbbiakban a püspöki jelvények (bot, pallium, cipő, gyűrű, mitra, camelaucum, manipulus) és kiváltságok keletkezésével foglalkozik. Fejtegetésének lényege, hogy a püspökök állami méltóságba kerültek, amelynek kifejezői a császártól kapott jelvények. A püspökbót a *silentarii* botjával hozza összefüggésbe.³⁵ A *silentarii* a késő császárkorban emelkednek a meglehetősen alacsony rangból magasra.³⁶ Számuk 30, szerepük fontos.³⁷ Igen valószínű tehát, hogy a *silentarius* jelvénye az a tárgy, amely előképe volt a püspök botnak, legalábbis annak a püspökbotnak, amely még nem liturgikus használatú és amelyek alakja jogarszerű. Legfeljebb azt a kérdést vethetjük fel, hogy e korai püspök bot jogelődje-e a 11. században alakjában és használatában is megváltozott püspökbotnak?³⁸ Vagy a középkori püspökbót külön bírja a maga történetét mind alakjában mind jelentésében?³⁹

Ha eltekintünk attól az általános véleményről, hogy a püspökbót az 5. századnál korábban nem jelenik meg⁴⁰ és feltételezzük, hogy az első püspökbót pannóniai püspöké volt már a 4. században, akkor azt nem Brigetióban és nem

²⁹ Sauer 1931, 378, cf. Labhart 1963, 72. 44. jegyzet

³⁰ Krieger 1931, 370–371.

³¹ Piniel 1935, 39.

³² Részletesen foglalkozik vele Steinwenter 1950, 915–917: Cod. Theod. I, 27 és Nov. Val 35. elemzése. Cuncik 1983, 137–140: a keresztény klerus felemelkedése a pogány papsággal szemben.

³³ Theodor Klauser bírálata J. Braun, Die liturgische Gewandung im Occident und Orient noch Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik (Freiburg 1907) című könyvéről: Klauser 1949, 8–9. oldalakon 2, 3, 4. jegyzet.

³⁴ Klauser 1949, 8.

³⁵ Klauser 1949, 22. A 47. jegyzetben bő fejtegetéssel és irodalommal.

³⁶ Seeck 1929, 57.

³⁷ Rich, Müller 1862, 569: Lécivain 1908, 1337.

³⁸ Megjegyzendő, hogy a keleti egyházban a püspökbót változatlan.

³⁹ Cf. Labhart 1963, 73–75: baculus – virga = Kreuzstab – Kugelstab jelentései.

⁴⁰ Cf. 28. jegyzet.

sírban kellene megtalálnunk, hanem inkább Ursacius vagy Valens, a II. Constantius számára oly kedves pannoniai püspökök működési területén.⁴¹

Így a kérdéses tárgy sem alakja, sem kora, sem lelőhelye miatt nem lehet püspök bot, legfeljebb augur bot, amennyiben megfelel az augur bottal kapcsolatos követelményeknek. Nézzük tehát ezt!

Latin neve *lituus*. Nevét – alakja miatt – a *lituus* nevű fúvós hangszertől kapta.⁴² Az auguri *lituus* eredete a homályba vész. Mindenesetre Róma alapításánál már szerepel.⁴³ Fr. Dick leír egy korai *lituust*: „Dieser L. aus Bronzeblech (die Stärke beträgt 0,8 bis 1 cm) hat eine Länge von 36,5 cm und wird an den Anfang des 6. Jh. v. Chr. datiert. Er ist gleichmässig breit und endet in einer Spirale, an deren Ende drei kleine Nägel angebracht sind. Das andere Ende wird von einer Rosette in kreisförmigen Feld verziert.”⁴⁴ Numa Pompilius királlyá választásakor a jóslatkérő jobbában tartja a lituust, amelynek tömör jellemzése: *augur . . . dextra manu baculum sine nodo aduncum tenens, quem lituum appellarunt . . .*⁴⁵ Alakja Gellius szerint: *quippe cum lituus sit virga brevis, in parte qua robustior est incurva, qua augures utuntur*.⁴⁶ Formájának változását Latte az ábrázolások alapján határozta meg, hogy ti. a korábbiaknál a vége éppen csak begömbült és egy kiszélesedésbe futott végig, míg a későbbieknél spirálban végződik.⁴⁷ Ugyancsak Latte írja, hogy a *lituus* mint *virga ritualis*, jelképe a szent cselekményt végző flameneknek is és egyáltalán az áldozatbemutatásnál nemcsak Italia területén fordul elő.⁴⁸

Ha ezeket a leírásokat összehasonlítjuk a brigetói lelettel, megállapíthatunk egyezéseket és különbségeket. Mérete megközelíti a Fr. Dick által leírt *lituus* méreteit. Megvan egyik végén a spirál vonal, de a másik végén van nodusa, ami viszont ellentétben áll a *lituus*-szal szemben támasztott követelményeknek. Az áb-

⁴¹ Erre vonatkozóan megemlítendő a Vita Constantini egyik passzusa és a vele kapcsolatos magyarázat: Euseb. IV. 24. (J. A. Heikel: Eusebius Werke Bd I 1902 Leipzig p. 126, 9):

ἀλλ' ὁμοῖον μὲν τῶν εἶσω τῆς ἐκκλησίας ὡς δὲ τῶν ἐκτὸς τοῦ καθ' ὁμοειδοῦς ἐπιζήτητος ἂν εἶη. Így szólt, ti bizony azokban a dolgokban vagytok püspökök, amelyek az egyházon belül vannak, én viszont – Istentől kijelölve – azokban, amelyek kívül. E mondat interpretációjával W. Seston foglalkozott (1947, 127–131). Constantinus azt nyilatkoztatja ki, hogy ő Isten akaratából a püspökök társaságában primus inter pares helyet foglal el. Ennek a kitételnek az orthodoxia és az arianizmus harcában van igazán jelentősége. Az orthodoxia ugyanis az egyház ügyében autonómiát követelt. Az arianizmus érvelése szerint viszont a császár, minthogy hatalmát Istentől kapta, mindenek fölött, így az egyház fölött is áll (Seston 1947. 128–129). Pannónia viszonylatában az orthodoxiának és az arianizmusnak ez az ellentéte Ursacius és Valens pannonia püspökök hatalmi törekvéseivel kezdődik 328–330 között (Valens Mursa, Ursacius Singidunum püspöke. Singidunum egyházközigazgatásilag Pannoniához tartozott: Nagy 1939, 21). Ez a két pannoniai püspök az, akik nemcsak Pannónia keresztény történetében, hanem az egész egyháztörténelemben és II. Constantius császár életében is fontos szerepet játszottak (Nagy 1939, 95–109). Feltételezésem szerint az arianizmus épp e gondolatai miatt vált felsőbb körökben – császárok, a keleti birodalmi rész főpapjai – kedvelté. Az arianus püspökök megteremtették az eszmét a császár egyházfölötti hatalmának elismerésére, amelynek jutalmául a hű püspökök kaptak civil jogkört, hatalmat és méltóságot.

⁴² Dick 1976, 6.

⁴³ Thédénat 1904, 1277.

⁴⁴ Dick 1976, 33.

⁴⁵ Liv. I, 18, 7. (M. Müller, Lipsiae 1910).

⁴⁶ Gell. V, 8, 2. J. Barcza, J. Soós, Budapest 1905 Vol. I.

⁴⁷ Latte 1927, 805–806.

⁴⁸ Latte 1927, 805.

rázolt lituusok formája⁴⁹ is más mint a brigetiói tárgy alakja. Az ábrázolt lituusok valóban nodus nélküliek, a spirális végződésnél pedig a bot hátrafelé ível. Ezért nem mondhatjuk ki határozottan, hogy a kérdéses tárgy augur bot. Továbbá megállapítjuk, hogy nincs kapcsolatban a pannoniai augurokkal, akiket kelta lakta területen kereshetünk. Brigetio pedig éppen nem tartozott a kelta települések közé. Septimius Severus korában – amikor a pannoniai augurokról adatunk van – Brigetio még nem város, lakosai mint Brigetionenses állítanak feliratot a császárnak.⁵⁰ Elagabalus alatt már municipium, és csak később lett colonia.⁵¹ A Septimiusok alatt más jelentősége volt Brigetiónak. E korszakban indul meg a keletiek, főleg szírek tömeges bevándorlása Pannoniába. E bevándorlás két legnagyobb centruma Aquincum és Brigetio volt.⁵² Brigetióban ezek lettek a leggazdagabb és legjelentősebb decuriók. A bevándorlás folyamatossá vált, még a 4. században is jöttek új bevándorlók.⁵³ E tárgy tulajdonosát inkább a bevándorlók közt kellene keresnünk, annál is inkább, minthogy az antropológiai szakvélemény szerint a kis temető csontváza mediterrán vidékre mutatnak. Ez összhangban van Latte véleményével, hogy ti. ilyen jellegű botok Itálián kívül is és nemcsak auguroknál fordulhatnak elő.⁵⁴ Áldozatbemutatásnál használják őket, nevük pedig *virga ritualis*.

A keletre vonatkozó adatinkat tovább sorolva, meg kell említenünk egy Palmirios cognoment,⁵⁵ amely épp egy brigetiói szarkofág fedelén maradt meg.⁵⁶ Továbbá meg kell említeni még a keleti kultuszokra vonatkozó bizonyítékokat⁵⁷ is mint pl. egy brigetiói oltárt, amelyet Cocceia Baltisnak állított.⁵⁸ Ezek az adatok ugyan nem elégségesek arra, hogy bármit is biztosan állítsunk, de alkalmasak a feltételezésekre. Így a további kutatás számára felvetem annak lehetőségét, hogy a brigetiói bot *virga ritualis*, amelyet egy szír közösség áldozatbemutatásoknál használt. Elvethetjük viszont az eddigi nézetet, akár azt, hogy *lituus*, akár azt, hogy *baculus* lett volna. Tehát sem a pannoniai augurokkal, sem pedig a pannoniai püspökségekkel nem hozható kapcsolatba.

⁴⁹ pl. Weiss 1860, 1116. Fig. 470; Rich, Müller 1862, 361; Curtius, Nawrath 1957³, Fig. 104; Gonzenbach 1968, Nr. 9 Abb. 6, Nr. 7 Abb. 7, Abb. 8/2, Abb 10/1, Abb. 14.

⁵⁰ Mócsy 1962, 600.

⁵¹ Mócsy 1962, 600.

⁵² Mócsy 1974, 55.

⁵³ Mócsy 1974, 55.

⁵⁴ Ld. 47 – 48. jegyzeteket

⁵⁵ Mócsy, Feldmann, Marton, Szilágyi 1983, 213.

⁵⁶ RIU 3, 637. Kubitschek 1929, 210 – 222: a lelőhely körüli problémákról

⁵⁷ Drijvers 1980, 183 – 186.

⁵⁸ RIU 2, 379.

IRODALOM

- ALFÖLDY 1960. *Alföldy, G.* Pannoniciani augures. *ActaAntHung* 8. 1960. 145–164.
- BARKÓCZI 1965. *Barkóczy, L.* New data on the history of late Roman Brigetio. *ActaAntiquaHung* 13. 1965. 215–257.
- BLAISE 1954. *Blaise, A.* Dictionnaire Latin- Francaies des auteurs chrétiens Turnhout 1954.
- BLAISE 1975. *Blaise, A.* Lexicon Latinitatis medii aevi. Turnhout 1975.
- CUNCIK 1983. *Cuncik, H.* Augustin als Constantinischer. in: *Der Fürst dieser Welt. Religions- theorie und politische Theologie. Bd. I* (1983) 136–152. München, Paderborn, Wien, Zürich
- CURTIUS, NAWRATH, *Curtius, I., Nawrath, A.* Das antike Rom. Wien, 1957³ München 1957-
- DICK 1976. *Dick, F.* Lituus und Galerius. Dissertation. Wien 1976.
- DRIJVERS 1980. *Drijvers, H. J. W.* Culte and beliefs at Edessa. *EPRO* 82. Leiden 1980.
- GONZENBACH 1968. *von Gonzenbach, V.* Genius Augusti – Theos Sebastos. *Studien in Classical Archaeology* 5. 1968. 81–117.
- GOUGAUD 1914. *Gougand, L.* 2 cross DACL III. 2. (1914) 3148–3159.
- KLAUSER 1949. *Klauser, Th.* Der Ursprung der bichöflichen Insignien und Ehrenrechte. Krefeld 1949.
- KRIEG 1931. *Krieg, J.* Bischof LThK II. (1931) 370–374.
- KUBITSCHKE 1929. *Kubitsche, W.* Ältere Berichte über den römischen Limes in Pannonien. Wien, Leipzig 1929. (Akademie der Wissenschaften in Wien. Philologisch-historische Klasse – Sitzungsbericht 209 Bd 1 Abhandlung)
- LABHART 1963. *Labhart, V.* Zur Rechtssymbolik des Bischofsring. Köln, Graz 1963.
- LATTE. *Latte, K.* Lituus PWRE XIII. (1927) 804–806.
- LECLERCQ 1914. *Leclercq, H.* 1 cross DACL III. 2. (1914) 3144–3148.
- LÉCRIVAIN 1908. *Lécrivain, Ch.* Silentarius DS IV. 2. (1908) 1337.
- MAHR 1932. *Mahr, A.* Das irische Kunstgewerbe in Geschichte des Kunstgewerbes Bd V. (Hrsg v. H. Th. BOSSERT) Berlin 1932.
- MÓCSY 1962. *Mócsy, A.* Pannonia PWRE Suppl. IX. (1962) 515–776.
- MÓCSY 1974. *Mócsy, A.* Pannonia and Upper Moesia. London, Boston 1974.
- NAGY 1939. *Nagy, T.* A pannoniai kereszténység története a római védőrendezér összeomlásáig. Diss. Pann. II. no. 12. Budapest 1939.
- NAGY 1961. *Nagy, T.* Nuove scoperte dell antica cultura in Pannonia. Atti del VII. Congresso Internazionale di Archeologia Classica III. Roma 1961.
- de PUNNET 1935. *de Punnet, P.* Das römische Pontifikale. Geschichte und Kommentar Bd II (Klosterneuburg 1935)
- RICH, MÜLLER 1862. *Rich, Müller, K.* Illustriertes Wörterbuch der römischen Alterthümer. Paris, Leipzig 1862.
- RIU 2. *Barkóczy, L., Mócsy, A.* Die römische Inschriften Ungarn 2. Budapest, Bonn 1976.
- RIU 3. *Barkóczy, L., Soproni, S.* Die römische Inschriften Ungarn 3. Budapest, Bonn 1981.
- SAUER 1931. *Sauer, J.* Bischofsstab LThK II (Freiburg im Br.) 1931 378–379.
- SEECK 1929. *Seeck, O.* Silentarius PWRE III A (1929) 57–58.
- SESTON 1947. *Seston, W.* Constantine as a „Bishop” JRS 37. 1937. 128–131.
- STEINDENKMÄLER. *Balla, L. P. – Buocz, T. Kádár, Z., Mócsy, A. Szentlélek, T.* Das römische Steindenkmäler von Savaria. Budapest 1971.
- STEINWERTER 1950. *Steinwarter, H.* Audientia episcopalis RAC I (1950) 915–917.
- THÉDÉNAT 1904. *Thédénat, H.* Lituus DS III. 2. (1904) 1277–1278.
- THOMAS 1974. B. – *Thomas, E.* Martyres Pannoniae. *FolArch* 25. (1974) 131–146.
- THOMAS 1982a. B. – *Thomas, E.* Spätantike Metallfunde in Pannonia. in: *Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter. Wissenschaftliche Konferenz anläßlich der Ausstellung „Spätantike und frühbyzantinische Silbergefäße aus Köcönick“* 20 und 21 März 1979. Hrsg V. A. *Effenberger* Berlin 1982. 56–76.
- THOMAS 1982b. B. – *Thomas, E.* Das frühe Christentum in Pannonia im Lichte der archäologischen Funde. In: *Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Katalog der Ausstellung des Landes Oberösterreich im Stadtmuseum Enns* 1982 255–293.
- WEISS 1860. *Weiss, H.* Kostümkunde. Handbuch der Geschichte der Tracht des Baues und Gerätes von den frühesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Stuttgart Bd II (1860)
- WILPERT 1916. *Wilpert, J.* Die römischen Mozaiken und Malereien der kirchlichen Bauten von IV–XIII Jh. Freiburg im Br. Bd IV (1916)

LITUUR OR BACULUS OR...?

A small group of graves came to light between the fortress and the settlement at Brigetio.¹ Here, in grave I'a very interesting object was found. It is a silver stick with gold inlay and niello (fig. 1 a-b). L. Barkóczi, who led the excavations dated the cemetery and the stick as well to the third and fourth centuries.² And he considered this object a *lituus*. Later, however, E.B. — Thomas told this stick to be a *baculus*.³

This contribution examines which definition is right. That is why it enumerates the formal and chronological requirements of the augur's staff. The conclusion is that this object does not suit either to a *lituus* or to a *baculus*. The first *baculi* were sceptre-shaped and appeared later than our silver stick.¹⁷⁻²⁰ But *lituus*, however, is generally without a *nodus* as the representations and Roman authors improv.^{42-47, 49} But this stick has a *nodum*. On the other hand K. Latte mentions a *virga ritualis* (priest's staff), which was used at offerings.⁴⁸ The contribution — based on Latte's opinion — rises a hypothesis namely, that the stick in question is a *virga ritualis*,⁵⁴ which was used by immigrants, very likely Syrians, at their offerings.^{52, 53, 55-57}

NEUERE SILVANUSRINGE AUS PANNONIEN (ZUR SILVANUSVEREHRUNG IN PANNONIEN)

Endre TÓTH

Ich habe 1980 in meiner in der Zeitschrift „Alba Regia“ publizierten Studie all jene spätrömischen Schmuckstücke aus Nordwestpannonien summiert aufgeführt, auf denen der Name des Gottes Silvanus zu lesen ist.¹

Mein Interesse wurde damals durch den Silberring geweckt, der im spätrömischen Gräberfeld von Gerulata freigelegt worden war, und von Ljudmila Kraszkowska publiziert, der die Inschrift trug: *Silvanus Viator*.² Die sechs Gold- bzw. Silberringe (Abb. 1, Nr. 2–5) sowie die goldene Bulle (Abb. 2) datieren vermutlich aufgrund ihrer Form aus dem 4. Jahrhundert. Der Fundort eines der Ringe ist beinahe mit Sicherheit bekannt (Bakony – Gegend, Komitat Veszprém), der der anderen ist genau bestimmt (Abb. 3). Nur die Fundumstände der Exemplare aus Gerulata und Bogád sind belegt: sie kamen bei Ausgrabungen in Ziegelgräbern des 4. Jahrhunderts zum Vorschein.

In meiner Studie habe ich versucht, die Bedeutung der Ringe in der Religionswelt, im Volksglauben Pannoniens zu bestimmen. Ich halte die Funde für seltene Objekte des Heidentums des 4. Jahrhunderts, von denen ich bei zwei Objekten aufgrund ihrer Größe und der bekannten Fundumstände annehme, daß sie von Männern getragen wurden. Da bisher – außer einiger Belege der östlichen Religionen³ – im 4. Jahrhundert gerade die Verehrung des Gottes Silvanus nachgewiesen werden kann, kam ich zum Schluß, daß die Verehrung dieses Gottes, der italischen Ursprungs war und der von den Neuansiedlern verbreitet worden war, im 4. Jahrhundert in der Glaubenswelt der damals schon einheitlich geltenden Bevölkerung Pannoniens, bereits tiefe Wurzeln geschlagen hat. Das ist ein Beweis dafür, daß in der großen Verbreitung der Silvanusverehrung in Pannonien die *interpretatio Romana* eine große Rolle spielte. Hinter diesem Gottesnamen ist wirklich der „Hauptgott“ der Urbevölkerung verborgen. Für den tödlichen Charakter dieses Gottes spricht eindeutig das Attribut *viator*. Silvanus Viator beschützte nicht nur die Reisenden dieser Welt, sondern auch die Ankömmlinge im Jenseits.⁴

¹ Tóth 1980.

² Kraszkowska 1974, 26.

³ István Tóth 1975, 46; Tóth 1980.

⁴ Darüber ausführlich in: Tóth 1980, 95–98.

1983 und 1986 kaufte die Archäologische Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums zwei neuere Silberringe. Auch auf diesen ist der Name *Silvanus* zu lesen. Der eine Ring läßt sich aufgrund seiner Form und seiner Inschrift mit der früher dargestellten Fundgruppe in enge Verbindung bringen. Der andere weicht von dieser ab. Im weiteren beschreibe ich die zwei neuen Ringe.

1. Silberring, Inv. nr. 84.11.1. Fundort: die Umgebung von Alsóhetény. Geschlossener, bandförmiger Ring. Die Anpassung der zwei Enden des Bandes ist wahrzunehmen. Der Querschnitt des chmalen Bandes ist rechteckig. Auf der Außenseite verziert und mit Inschrift: 11 parallele Linienpaare bilden 10 Felder. Zwischen den senkrechten Linienpaaren verläuft ein mit dreieckiger Punze getriebenes Muster. Die Buchstaben wurden in die Felder zwischen den Parallelen punziert. In je zwei Felder kamen je zwei Buchstaben. Durchmesser des Ringes 25 mm. Breite des Bandes: 5 mm, Stärke: 1 mm. (Abb. 1, Nr. 6, Abb. 4, Nr. 2)

Die Inschrift ist retrograd und läßt sich von rechts nach links lesen:

SILVANO VIATO – *Silvano Viato(ri)*

Die Ausführung des Ringes und die Gravierung der Inschrift sind einfacher und primitiver, als bei den anderen Ringen, ist aber nicht von kursivem Charakter. Die Ringform ist aus Pannonien bereits bekannt. Der eine Fund mit Inschrift stammt ebenfalls aus Gerulata⁵ (Abb. 5), der andere gehört der Gruppe der *Silvanus*-Ringe an (Abb. 1, Nr. 5). Für die polygonalen Ringe sind herausstehende Stäbchen charakteristisch, deren Oberfläche mit einer Reihe von punzierten Dreiecken verziert ist. Die Ringe stammen zweifelsohne aus dem 4. Jahrhundert.⁶ Der jetzt publizierte Ring aus Alsóhetény ist bezüglich seiner Form eine Nachahmung der vorangehenden. Die herausstehende Stäbchenverzierung, die schwer ausführbar ist, wird durch ein einfaches eingeritztes Muster ersetzt.

Aufgrund der Ausführung und der Verzierung stammt auch dieser Ring aus dem 4. Jahrhundert.

2. Silberring, aus unbekanntem Fundort. Inv. nr. 87.4.1. Geschlossen, bandförmig, schwerer, gegossener Silberring. Die Innenseite ist gerade, die Außenseite ist konkav. Die ganze Oberfläche ist abgenutzt. Das ist der Grund dafür, daß die obere Partie der eingelegten goldenen Buchstaben am unteren Rand des Ringes nicht mehr vorhanden ist. Innendurchmesser: 22 mm, Außendurchmesser: 28 mm. Breite des Bandes: 11 mm, Stärke: 3 mm (Abb. 1, Nr. 1, Abb. 4, Nr. 1).

Die Ergänzung der Inschrift ist eindeutig: [SI] LVA [N] SILV. Es gibt mehrere Lesemöglichkeiten:

- a. [Si]lva[n(o)] *Silv(estri)*
- b. [Si]lva[n(is)] *Silv(estribus)*
- c. [Si]lva[n(o)] (et) *Silv(anis)*

Wir können aufgrund der Ringe mit dem Namen *Silvanus* oder anderer Götter nicht entscheiden, ob der Gottesname im Dativ, im Akkusativ oder Vokativ steht. Die Variante b. ist inhaltlich kaum vorstellbar: auch die anderen Ringe wurden weder *Silvanae* noch *Silvanus* geweiht, und vor allem, „*Silvestres*“ ist nicht das Attribut von *Silvanae*. Ich halte die Variante a. für die wahrscheinli-

⁵ Kolnik 1984, Abb. 73.

⁶ Tóth 1980, 92; Kolnik 1984, 166., 73.

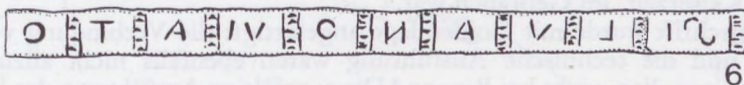
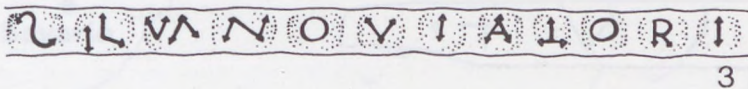
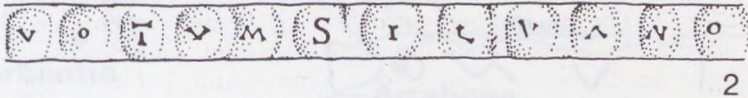
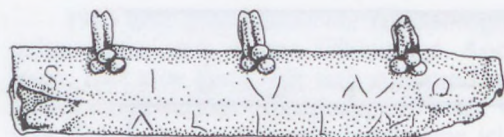

Abb. 1: Ringe mit Silvanus-Inschriften aus Pannonien: 1. von unbekanntem Fundort, 2. aus Scarbantia (Sopron), 3. Bogád, 4. aus Savaria (Szombathely), 5. aus Fenékpuszta, 6. aus der Umgebung von Iovia (Alsóhetény).

1. ábra: Silvanus-feliratú aranybulla Arrabonából (Győr).

S I V N O

V A L I L M

S L V T

V O T V M

L B M R N

Abb. 2: Goldene Bulle mit Silvanus-Inscription aus Arrabona (Győr).

2. ábra: Silvanus-feliratú arany-bulla Arrabonából (Győr).

chste Deutung, obwohl die Variante *c*. ebenfalls nicht eindeutig auszuschließen ist. In beiden Deutungen weicht jedoch der Text von den Inschriften der Ring-Gruppe des 4. Jahrhunderts ab. Dieser Unterschied soll aber kein Zufall sein, da bereits die Form des Ringes, von der der übrigen Silvanusringe abweicht.

Ohne die Kenntnis der Fundumstände ist die Datierung der Ringe eine recht schwierige Aufgabe. Der einfache geschlossene bandförmige Ring mit etwas konkavem Querschnitt gehört zu den verhältnismäßig seltenen Funden. Die Schlichtheit der Form läßt den Schluß zu, daß der Ring in der Kaiserzeit zu beliebigem Zeitpunkt, an beliebigem Ort angefertigt werden konnte. F. Henkel zufolge tritt diese Form in der frühen Kaiserzeit häufiger auf. Da dieser Typ bei den Traken sehr verbreitet war, nahm Henkel an, daß diese Form kontinuierlich, bis zum Ende der Kaiserzeit, im Gebrauch war.⁷

Die Inschrift wurde mit Goldeinlage angefertigt: die Verbindung von zwei Metallen, und die technische Ausführung waren ebenfalls nicht allzu häufig anzutreffen, vor allem nicht bei Ringen.⁸ Die sorgfältige Ausführung der Inschrift

⁷ Henkel 1913, 216.

⁸ Henkel 1913, 295.

Abb. 3: Fundorte von Silvanusringen in Pannonien.
3. ábra: A Silvanus-gyűrűk lelőhelyei Pannoniában.

zeugt davon, daß der Besitzer des Ringes außerordentlich anspruchsvoll war. Die Technik gibt trotzdem keine Anhaltspunkte zur Datierung, weil sie im Laufe der gesamten Kaiserzeit im Gebrauch war. Die Ringe können vielleicht doch aus der Zeit vor dem 4. Jahrhundert stammen, weil diese Form in der Frühkaiserzeit mehr verbreitet war, und sie aus dem Pannonien des 4. Jahrhunderts nicht bekannt ist. Sowohl die Form als auch die Herstellungstechnik weichen von denen der Silvanusringe des 4. Jahrhunderts ab, und auch die Inschrift läßt sich mit ihnen kaum in Verbindung bringen. So entstand der Ring höchstwahrscheinlich spätestens im 3. Jahrhundert. Für die weitere Präzisierung dieser Datierung sehe ich keine Möglichkeiten.

Die pannonischen Objekte mit Silvanus-Inschriften aus dem 4. Jahrhundert:

3. Polygonaler Silberring aus Gerulata (Rusovce, Oroszvár, Karlsburg in der Tschechoslowakei). Er kam in einem Männergrab des 4. Jahrhunderts zum Vorschein. Die Inschrift lautet⁹: *V(oco?) Silvanum Viatorem* (Abb. 6).

4. Polygonaler Goldring aus Scarbantia (Sopron in Ungarn). Fundumstände unbekannt. Inschrift: *S(ancto) S(ilvano) s(acrum) Ursini(us) v(otum) l(ibens) m(erito) s(olvit)* (Abb. 1, Nr. 2, AÉ 1979: 478.).

5. Polygonaler Silberring aus Fenékpuzsza (Komitat Zala). Fundumstände unbekannt. Streufund. Inschrift¹⁰: *S(an)te Silvane* (Abb. 1, Nr. 5).

6. Geschlossener bandförmiger Ring aus dem Gebiet des Gebirges Bakony (Komitat Veszprém). Fundumstände unbekannt. Inschrift¹¹: *Silvano [v]otum*.

7. Polygonaler Silberring aus Bogád (Komitat Baranya). Aus einem Männergrab eines Gräberfeldes des 4. Jahrhunderts. Inschrift¹²: *Silvano viatori* (Abb. 1, Nr. 3).

8. Polygonaler Goldring aus Savaria (Szombathely). Fundumstände unbekannt. Inschrift¹³: *Votum Silvano* (Abb. 1, Nr. 4, AÉ 1979: 477.).

9. Goldene Bulle aus dem 4. Jahrhundert, mit sechseckigem Querschnitt und mit einer gravierten Inschrift auf den Seiten. Aus der Umgebung von Arrabona (Győr), Fundumstände unbekannt. Inschrift¹⁴: *Si(l)v(a)no / v[iatori?] a[ugusto?] L. ILM / s(o)lv(i)t / votum / l(i)b(ens) m(e)r(ito) n[]* (Abb. 2, AÉ 1979: 481.).

Die Form der spätantiken, pannonischen Ringe weicht von der der Silvanusringe ab. Auf dem schmalen Band der Bronzesinge ist eine große Platte mit einem gravierten Muster – als Nachahmung der früher sehr verbreiteten, bis zum 4. Jahrhundert jedoch beinahe aus der Mode gekommenen Intaglios – angebracht.¹⁵ Diese Objekte und Funde waren in Pannonien beliebt: die Mode und die Werkstätten, die die Massenproduktion gewährleisteten, haben zugleich für ihre Verbreitung gesorgt. Stoff und Form der Silvanusringe weichen von diesen alltäglichen Massenprodukten ab. Im 4. Jahrhundert, als Edelmetall eine Mangelware war, weisen diese schweren Goldringe, aber auch die Silberringe darauf hin, daß ihre Besitzer zu diesen Objekten eine besondere Beziehung hatten. Diese Schmuck-

⁹ Kraskowská 1974, 26.; Hosek 1977; Tóth 1980, 91.

¹⁰ Tóth 1980, 92.

¹¹ Tóth 1980, 92.

¹² Tóth 1980, 92.

¹³ Tóth 1980, 92.

¹⁴ Tóth 1980, 93.

¹⁵ Tóth 1985, 10–11.

stücke sind nicht nur Bestandteile der Kleidung, sondern sie sind zugleich Ausdruck der religiösen Gesinnung ihrer Besitzer. Wir brauchen uns jedoch nicht zu wundern, daß die Form dieser Ringe von der der pannonischen Typen des 4. Jahrhunderts abweichen. Auf die schmalen Ringe hatte man keine Inschriften gravieren können. Letztere Funktion hat also die Form der Ringe diesen Typs von vornherein bestimmt.

Die Silvanusringe gehören zu den allgemein verbreiteten, aber nicht allzu häufigen (oder weniger oft publizierten) kaiserzeitlichen Ringen, auf die Götternamen graviert waren.¹⁶ Diese Ringe belegen die besondere Beziehung ihrer Träger zu den Göttern, sie sind Ausdruck ihrer Achtung. Daß gerade Ringe diesen Zwecken dienten, ist verständlich: die Ringe tragen in den meisten Fällen eine symbolische Bedeutung. Sie haben nicht nur Zauberkraft, sondern sie sind auch Zeichen der Treue (des Ehepartners, des Freundes), des gesellschaftlichen Ansehens (Ingenuität) oder des Ranges (Ritterringe), der Zugehörigkeit zu jemandem, das Zeichen und die Belohnung für die Treue zum Kaiser sowie der Ausdruck der Loyalität (Fides-Ringe).¹⁷ Dieser Gegenstand war für die Offenbarung dieser Beziehungen besonders geeignet, weil er bereits wegen seiner geschlossenen, runden Form magische Bedeutung hatte, und überhaupt am persönlichsten mit seinem Träger verbunden war.¹⁸

Es liegt also auf der Hand, daß der Ring auch als Ausdruck der Verbundenheit mit einer Gottheit äußerst geeignet war. Die Ringe, auf denen die Namen von Jupiter, Mars, Minerva, Victoria, Venus usw. eingraviert waren, sind laute Beweise für die persönliche Achtung und das Gelübde an die betreffende Gottheit. Der Zweck ihrer Anfertigung ist mit dem Glauben und den Vorstellungen verwandt, die die guten Beziehungen zu den Himmlischen durch den religiösen Kult und durch die strenge Beachtung der sorgfältig geplanten und durchgeführten rituellen Vorschriften gewährleisten wollten. Die Grundidee und das Ziel dieser Beziehungen waren in erster Linie der grundlegende menschliche Anspruch auf die Beschaffung und Erhaltung der Sicherheit: d. h. auf die oft furchterregenden und unverständlichen Phänomene der Natur Einfluß auszuüben, die Hilfe der Gottheit zu erlangen. Für die sichtbare, greifbare Offenlegung der Beziehungen zwischen Gott und Mensch ist der Ring besonders geeignet, weil er mit dem Menschen in viel engerem Kontakt steht, als alle anderen Gebrauchsgegenstände oder Kleidungsstücke, und so ermöglicht der Ring auch eine ständig wahrnehmbare Beziehung mit der Gottheit.¹⁹ Die Ringe mit Götternamen sind also eine Art kultische Handlung und eine Kultform.

Die Fundgruppe der pannonischen Silvanusringe von verhältnismäßig großer Stückzahl enthält mehr Informationen als der Durchschnitt. Dies ist über die Inschriften hinaus auch der Tatsache zu verdanken, daß diese Ringe eine territorial und zeitlich bestimmte, geschlossene Gruppe bilden. Sie wurden von Männern getragen: dies steht vermutlich mit der Angabe im Zusammenhang, daß Frauen am Silvanuskult nicht teilgenommen haben.²⁰ Die bekannten Silvanus-

¹⁶ Tóth 1980, 94.

¹⁷ Noli 1974; Tóth 1979.

¹⁸ Tóth 1980, 94.; Tóth 1985, 20. mit weiterer Literaturangabe.

¹⁹ Tóth 1985, 23.

²⁰ Klotz 1927, 848.

ringe kamen in Pannonien nördlich der Drau zum Vorschein, und wurden mit einer einzigen Ausnahme im 4. Jahrhundert getragen. Aus dieser Zeit sind wenige Funde, die auf die heidnische Glaubenswelt, auf den Volksglauben verweisen würden, bekannt²¹, obwohl außer Zweifel steht, daß die schnelle Verbreitung des Christentums nicht mit der vollständigen oder teilweisen Verdrängung der heidnischen Riten aus dem praktischen Leben einherging. Das Erscheinen des Attributs *Silvestris*, das von den früheren kaiserzeitlichen Inschriften wohl bekannt war, auf einem Ring, weist darauf hin, daß die Gläubigen die Silvanusringe als eine Form des Kultes bereits vor dem 4. Jahrhundert anfertigten. Der Beiname „*viator*“ ist nur von einem Silvanus-Altar der Severer-Zeit aus Gerulata²² (Wohngebiet der Bojer) bekannt. Im 4. Jahrhundert war jedoch dieser Beiname mehr verbreitet. Das belegt vermutlich, daß sich der Kern des Silvanuskultes, sein Hauptverbreitungsbereich, in Nordwestpannonien befand. Im verstärkten Kult läßt sich die Verschmelzung der Glaubensvorstellungen der sich ansiedelnden Italiker und der Urbevölkerung nachweisen. Es ist eine ungelöste Frage, warum nicht die früher sehr verbreiteten, mit den Epiklesisen *silvestris* und *domesticus* bezeichneten Aspekte des Silvanus erhalten blieben, und warum im 4. Jahrhundert gerade die früher recht seltenen, mit dem Beinamen „*viator*“ bezeichneten Aspekte in den Vordergrund getreten sind. Der Prozeß selbst kann im großen und ganzen verfolgt werden, obwohl sein religiöser Inhalt ungelöste Fragen aufwirft. Die Verehrung von Silvanus – Silvanae war gerade in Nordwestpannonien, in den von Bojern bewohnten Gegenden mit den Wegegöttern, den Gestalten unter dem Namen Triviae – Quadriviae, – mit einer interferierenden Glaubensvorstellung zu anderen Göttern verbunden. Das ist also kein Zufall, daß der Beiname von Silvanus, „*Viator*“, gerade in dieser Gegend verbreitet war.²³

Was für eine Religiosität war für das Pannonien des 4. Jahrhundert charakteristisch? Diese Frage läßt sich wegen mangelnder archäologischer und Quellangaben kaum beantworten. Die Forscher befaßten sich bisher mit der religiösen Situation eher von den Aspekten des Christentums ausgehend. Mit Hilfe der Silvanusringe kann nun das religiöse Leben nach den Aspekten des Heidentums, des Volksglaubens erforscht und aufgedeckt werden. Die Haupttendenzen des sich verbreitenden Christentums und des immer mehr in den Hintergrund gedrängten Heidentums können folgendermaßen skizziert werden.

Die Grundfrage der Beurteilung der heidnischen Religiosität hatte für die Christen, hauptsächlich im 1. – 4. Jahrhundert, bis zum Ende der Verfolgungen, einen theologischen Charakter. Der Polytheismus war mit deren eigener Auffassung nicht vereinbar – und zwar auf keine Weise. Der Glaube an viele Götter konnte aus der Sicht der Christen nur abgelehnt werden. Für die Heiden der Spätantike stellte in erster Linie nicht die Hinnahme des Glaubens an einen Gott das Problem dar, sondern die christliche Deutung des sakralen Charakters des Weltalls, die Umwandlung der Heiligkeit des Weltalls. Der Inhalt der Beziehungen zwischen Mensch und Gott, Mensch und Weltall, und damit im Zusammenhang die Form der Religiosität, haben eine Veränderung erfahren. Bei letzterer wurden die kultischen Handlungen eingeschränkt. Die Hauptidee der christlichen

²¹ Vgl. Tóth 1980, 100.

²² Hosek 1977, 425.

²³ Tóth 1980, 95 – 98.

Abb. 4: Zwei weitere Silvanusringe: 1. von unbekanntem Fundort, 2. aus der Umgebung von Iovia (Alsóhetény).
 4. ábra: Két újabb Silvanus-gyűrű: 1. ismeretlen lelőhelyről, 2. Iovia – Alsóhetény környékéről.

Riten – der Liturgie – stellte die Wiederholung des irdischen Dramas des Gottessohnes dar. Das rituelle Treffen, der Kontakt zwischen Gott und Mensch beschränkte sich hauptsächlich auf die wichtigsten Ereignisse des Lebens (Geburt, Tod), und weniger auf die zwischenmenschlichen Beziehungen (Eheschließung). Die Frömmigkeit hat sich ebenfalls gewandelt: aus den früheren heidnischen Handlungen, die praktischen Zwecken zu dienen hatten, wurde eine geistige Aktivität. Der Mensch traf Gott zwar auf immer persönlichere Weise, doch nur durch das Gebet. Das bittende, danksagende, verbindende Gebet offenbarte sich vielmehr durch den Geist – für seine gattungschaffende Kraft spricht die Geburt der christlichen Hymnendichtung – als durch die Kraft des gesprochenen Wortes, durch die Magie. Für die verstärkt ritualisierte römische Religiosität und den Volksglauben war aber die große Bedeutung der magisch-rituellen Handlungen charakteristisch. Zwischen der Art und Weise der religiösen Praxis, d. h. zwischen dem Erleben und der Verehrung Gottes durch Gebet im christlichen Glauben und den Riten des Volksglaubens besteht ein so krasser Gegensatz, den die Kirche auch im Laufe mehrerer Jahrtausende nicht auflösen konnte. Da die Gesellschaft der Spätantike – auch die der Stadtbewohner – eine hauptsächlich bäuerliche Gesellschaft war, und die Basis des Einkommens die Erzeugnisse des Ackerbaus lieferten, waren die Riten, die aufgrund der Analogie der Geburt, des Lebens und des Todes, die Fruchtbarkeit des Menschen und des Bodens zu gewährleisten hatten, von grundlegender Bedeutung. Die Hinnahme des christlichen Glaubens, der Lehre, und die Alleinherrschaft des Christentums wurden in erster Linie dadurch behindert, daß sein Glaubenssystem und seine Riten überhaupt nichts mit den Agrarkulten, den Fruchtbarkeitskulten und mit deren ritueller Praxis gemein hatten. Deshalb lebten die Agrarriten auch nach der Konvertierung zum christlichen Glauben notgedrungen weiter. In dieser religiösen Umgebung sind die Silvanusringe des 4. Jahrhunderts zu deuten.

Man kann natürlich nicht behaupten, daß diese Ringe mit Götternamen im Besitz von Christen waren. Von den frisch konvertierten Christen kann vielleicht nur soviel angenommen werden, daß sie bemüht waren, mit unpersonifizierten Riten die Fruchtbarkeit des Bodens zu fördern. Die Silvanusringe entstanden in einer Periode, als ein Teil der Bevölkerung der Provinz noch Heiden waren. Die Ringe sind eindeutige Beweise für die heidnische Religiosität, und zugleich Objekte einer eigenständigen Form des Kultes. Die Form wurzelt in der früheren kaiserzeitlichen Religiosität. Darauf verweist die Formel *v.s./m.*, die auf den Ringen aus Scarbantia und Savaria sowie auf der Bulle aus Arrabona zu lesen ist: diese waren Votivobjekte u. zw. als Nachfolgebrauch, als zum 4. Jahrhundert keine Altäre mehr neu aufgestellt wurden. Der Rückgang der staatlich geförderten Religiosität, die Verbreitung des Christentums sowie der Verfall der Steinmetzkunst trugen alle dazu bei, daß der früher sehr verbreitete Brauch des Aufstellens von Altären verschwunden war. Die Heiden waren also bemüht, ihren Gelübden an die Götter auf eine andere Weise nachzukommen: die Zunahme der Zahl der den Göttern geweihten Ringe kann gerade in diesem Kontext verstanden werden.

Die Ringe mit Silvanus – Inschrift haben also zum Teil die Altaraufstellung mit Votivfunktion ersetzt, und entstanden infolge ähnlicher religiöser Gesinnung und Handlungen wie die Altäre.

Die religionshistorische Auswertung der unter den „*instrumenta domestica*“ registrierten Ringe mit Inschriften lenkt die Aufmerksamkeit ganz eindeutig auf zwei Umstände: einerseits sind nicht nur die Inschriften, sondern auch diese im allgemeinen vernachlässigten kleinen Objekte wichtige Informationsträger und gleichwertige Quellen in der Erforschung der römischen Religionen und der Zivilisation überhaupt; andererseits fällt in der Praxis der Silvanus – Verehrung des 1. – 3. Jahrhunderts ein „Hiat“ auf. Letzterer muß umso mehr beachtet werden, weil diese sich in der kultischen Praxis offenbarende Lücke zugleich auf die einseitige Verwendung der Quellen bei der Erforschung der Glaubenswelt Pannoniens verweist. Aus diesem Grunde erachtete ich es als notwendig – auch wenn ich keine überzeugende Antwort auf die gestellte Frage gefunden habe –, das Problem zu formulieren.

Bezüglich der Zahl der Widmungen folgen die an Silvanus dedizierten Inschriften unmittelbar nach den Altären zu Ehren des Iuppiter, die infolge des Kaiserkults und der offiziellen Religiosität (oft) auch als Pflichthandlung aufgestellt worden waren. In Nordwestpannonien, im Wohngebiet der Bojer, kamen besonders viele Silvanus – Silvanæ geweihte Altäre ans Tageslicht. Ihre Zahl übertrifft hier die der Iuppiter – Altäre.²⁴ Deshalb fällt es besonders auf, daß im Gegensatz zu den Altären aus Pannonien, keine einzige Bronzestatuette mit der Darstellung von Silvanus bekannt ist. Obwohl es in der Provinz nicht an in Bronze gegossenen Götterfiguren mangelte. Wie soll dieses Phänomen gedeutet werden?

Diese Frage kann auch etwas allgemeiner formuliert werden, was zugleich die gegenwärtigen Schranken hinsichtlich der Möglichkeiten der Beantwortung dieser Frage verdeutlicht. Die Erforscher der Glaubenswelt Pannoniens haben nämlich beinahe ausschließlich die Inschriften und die Steinmetzarbeiten bei

²⁴ *Swoboda* 1964, 184.; *Kandler* 1985, 164.

Abb. 5: Silberring aus dem 4. Jh. u. Z. aus Leányvár (Iža in der Tschechoslowakei). Inschrift: *V. Silvanum Viatorem*

5. ábra: I. sz. 4. századi ezüstgyűrű Leányvárról (Iža, Csehszlovákia). Felirata: *V. Silvanum Viatorem*

ihren Untersuchungen in Betracht gezogen.²⁵ Die Götterstatuetten spielten höchstens eine Illustrationsrolle, obwohl das religiöse Leben der Provinz ohne diese authentisch kaum dargestellt werden kann. Die Deutung der bronzenen Götterstatuetten als religionshistorische Quelle ist ohne die korpusartige Zusammenstellung dieser Objekte einfach nicht möglich – dies wurde jedoch bisher nicht vorgenommen. Soviel kann jedoch – ohne Kenntnis der zahlenmäßigen Daten – festgestellt werden, daß der Anteil der Statuetten mit der Darstellung von Iuppiter, Iuno, Minerva, Victoria, Mars, Fortuna, Mercur und Hercules sowie der der Laren-Statuetten – um nur die am häufigsten freigelegten zu erwähnen – voneinander abweicht. Es lohnte sich zu untersuchen, inwieweit ihre zahlenmäßige Verteilung mit der Zusammensetzung der Götternamen in den Inschriften übereinstimmt bzw. welche Abweichungen es gibt. Ohne die Sammlung der Kleinbronzen aus Pannonien können wir in dieser Fragestellung nicht weiterkommen. Im Falle der Funde, die die Verehrung von Silvanus belegen, ergibt sich jedoch eine andere Situation.

Auch ohne die Kenntnis der zahlenmäßigen Angaben bei den Inschriften steht es außer Zweifel, daß im Gegensatz zu den zahlreichen dem Silvanus geweihten Altären keine einzige Statuette mit der Darstellung dieses Gottes zum Vorschein gekommen war. Dieser Gegensatz fällt umso mehr auf, da Silvanus vermutlich die populärste Gottheit der Provinz war. Dieser Hiat ist so sehr auffallend, daß dafür unbedingt eine Erklärung gefunden werden muß.

Die Antwort kann theoretisch in zwei Richtungen gesucht werden. Einerseits von kultischer Seite her: es soll die Frage gestellt werden, ob die Verehrung von Silvanus die Anfertigung von Statuetten, ihre kultische Verwendung vorgeschrieben hat. Die andere Frage ist, ob die Gläubigen die Möglichkeit gehabt haben, an Bronzestatuetten mit der Darstellung der Gottheit zu gelangen. Das heißt, ob es einen Anspruch und ob es eine Möglichkeit für die Beschaffung von Silvanus-Statuetten gab?

1. Die Verehrung des Silvanus' breitete sich parallel mit der Ansiedlung der Italiker im Pannonien aus.²⁶ Zum Aufschwung dieses Kultes trug offensichtlich

²⁵ Brelich 1938; Alföldy 1961.

²⁶ Mócsy 1962, 742; Bánki 1965 – 1966.

die Tatsache bei, daß die lokalen Bauern, die Ackerbau treibende Urbevölkerung, darin die Merkmale ihres eigenen Hauptgottes erkannte, das heißt, daß der Prozeß der „interpretation Romana“ die Verbreitung der Verehrung des ursprünglich italischen Gottes auch hier förderte.²⁷

Eine Form der römischen religiösen Ehrenbezeugung als Kultbrauch wurde von den Neuansiedlern mitgebracht, u. zw. die Götterstatuetten des Schreins im Inneren des Hauses. Dieser Brauch hat sich in Pannonien, wie die große Zahl der freigelegten Statuetten belegt, im Laufe der Verschmelzung der Neuansiedler und der Urbevölkerung in der ganzen Provinz eingebürgert und verbreitet. Unter diesen Götterfiguren fehlt jedoch die Darstellung des Silvanus vollkommen. Wenn wir das Fehlen dieser Gottheit mit kultischen Gründen erklären würden, dann müßte man annehmen, daß diese Gottheit über solche Merkmale und einen solchen Kult verfügte, die die bildliche Darstellung überflüssig machten. Man könnte sogar die Kenntnis der Götterstatuetten aus den Hausschreinen oder ähnlicher Phänomene noch schärfer formulieren und das Fehlen der Silvanus-Statuetten ausschließlich mit einem hemmenden, kultischen Grund erklären. In Kenntnis der Silvanus-Verehrung können wir jedoch keinen Grund finden, der der römischen Religiosität so fremd wäre. Außerdem müßten wir ebenfalls annehmen, daß der Urbevölkerung keltischen Ursprungs die bildliche Darstellung der Gottheit so fern gestanden hat, daß es trotz der „interpretatio Romana“ kein Anspruch auf die Darstellung der Gottheit Silvanus bestanden hat. Die Beliebtheit anderer Götterfiguren verweist jedoch darauf, daß auch diese Annahme jeder Grundlage entbehrt. Das stimmt umso weniger, als aus Pannonien zahlreiche Steinmetzarbeiten mit Silvanus-Darstellungen bekannt sind. Den Wunsch nach der Beschaffung von Götterstatuetten belegt das bisher einzige durchbrochene Votivbild aus Blei²⁸ (MNM Inv. nr. 83. 1. 1. Abb. 7–8).

Zusammenfassend: Wir verfügen über keine Angaben, aufgrund derer das Fehlen der bronzenen Silvanus-Statuetten mit kultischen oder überhaupt mit Gründen aus dem Bereich des religiösen Lebens erklärt werden könnte.

2. Es stellt sich auch die Frage, ob die Verehrer des Silvanus in Pannonien

²⁷ Zuletzt: Tóth 1980, 99.

²⁸ Neuerdings hat das Ungarische Nationalmuseum zwei Votivobjekte aus Blei, von unbekannten Fundorten gekauft. Diese Funde gehören zu den in der Provinz ziemlich häufig auftretenden durchbrochenen gegossenen Votivobjekten aus Blei, deren kultische Funktion zwar aufgrund der Gottheitdarstellung außer Zweifel steht, deren Herstellungsgrund und Anwendungsweise jedoch unbekannt sind. Aufgrund ihres hohlen Endes nimmt man an, daß sie auf einem Stock befestigt waren, was der ähnliche Fund aus Brigetio, der zum Bestand des Wiener Kunsthistorischen Museums gehört, eindeutig belegt. Bei diesem Objekt ist auch der Beinstock erhalten geblieben.

Durchbrochenes Votivobjekt aus Blei, Inv. nr. 83.1.1. In der oberflächlich gestalteten Ädikula, durch Säulen umrahmt und mit gewölbten Abschluß, ist Silvanus dargestellt. Der Gott ist nackt, er trägt einen Bart. In der linken Hand hält er einen Zweig, sein rechter Arm ist abgebrochen. Auf seiner rechten Seite saß ein Hund, von dem nur das Brustteil als Fragment erhalten blieb (Abb. 7, Nr. 1). Durchbrochenes Votivobjekt aus Blei, Inv. nr. 84.8.1. Zwischen den oben doppelten Säulen mit gewölbtem Abschluß stehen drei Frauengestalten, das Gesicht dem Betrachter zugewandt. Sie tragen eine lange Kleidung. Dieses Objekt stellt aller Wahrscheinlichkeit nach Silvanæ dar. Es ist ein Ausschußprodukt, die Gießnähte sind nicht entfernt worden. (Abb. 7, Nt. 2)

- Abb. 6: Silvanusring aus Gerulata (Rusovce, Oroszvár, Karlsburg in der Tschechoslowakei).
 6. ábra: Silvanus-gyűrű Gerulataból (Rusovce – Oroszvár, Csehszlovákia).

- Abb. 7: 1. Bleivotiv mit Silvanus – Darstellung aus Pannonien, 2. Bleivotiv mit Silvanus – Darstellung aus Pannonien.
 7. ábra: 1. Silvanust ábrázoló ólomvotív Pannoniából. 2. Silvanus-t ábrázoló ólomvotív Pannoniából.

überhaupt die Möglichkeit hatten, in ihren Häusern die Statuetten dieser Gottheit aufzustellen. Ob es überhaupt einen Typ der bronzenen Silvanus – Statuetten gegeben hat? Es steht außer Zweifel, daß das Fehlen der Silvanus – Figuren nicht mit dem Fehlen des Bildtyps der Darstellung dieses Gottes belegt werden kann. Silvanus verfügte nämlich seit einer – jetzt nicht näher genannten – Zeit über eine ausgeprägte Ikonographie. Er wurde sowohl in Italien als auch in Pannonien regelmäßig auf Steinmetzarbeiten dargestellt. Doch finde ich, daß es mehr der Realität entspricht, das Fehlen der Statuetten in den Umständen der Herstellung sowie in der Gattung, und nicht im Bereich des Kultes zu suchen. Dabei wird uns aber der Weg zur Antwort durch die mangelhafte Bearbeitung der Bronzeplastiken Pannoniens versperrt. Mit einigen Gedanken kann lediglich

der Versuch unternommen werden, den Weg zur möglichen Lösung dieses Problems zu markieren.

Die Herstellung von Silvanus-Statuen hing von der Existenz, vom Stand der Technik, von personellen Bedingungen der Bronze gießereien Pannoniens ab. Auch davon, ob diese Werkstätten die Möglichkeit hatten, selbständig Kunstwerke zu schaffen oder nur für die Anfertigung von Kopien geeignet waren. Die Funde Pannoniens lassen eher den letzteren Schluß zu. Die zahlenmäßig stärkeren Gemeinschaften der Städte und einiger Militärlager sind wegen des Bedarfs an Grabsteinen und Altären sehr bald dazu gekommen, eine lokale Steinmetzwerkstatt aufrechtzuerhalten, in der verhältnismäßig gut gebildete, zum Teil auch zu selbständiger Arbeit fähige Mesiter tätig waren. Diese Entwicklung ging offensichtlich im Bronze gießerhandwerk, zumindest in der Herstellung von Bronzestatuetten, nicht vonstatten. Im Gegensatz zu den Steinmetzarbeiten wirkte hier entgegen, daß die Bronze-Statuetten massenweise importiert werden konnten. Die aus der frühen Zeit des Bestehens der Provinz stammenden, der klassischen Tradition entsprechenden Bronze gießarbeiten und Bronzestatuetten hoher Qualität, wie die Öllampe aus Mór²⁹, die Victoria-Statue aus Akasztó³⁰ oder die Hercules-Figur aus Szalacska³¹ und andere, waren zweifelsohne Importwaren. Die Zuhahme der qualitativen Ansprüche ging wahrscheinlich mit der Gründung kleinerer Bronze gießereien einher, in denen in erster Linie die in die Provinz gelangten Statuen in Serienproduktion kopiert wurden. In manchen Fällen wurden hier auch etwas selbständiger gestaltete Skulpturen hergestellt, die jedoch immer noch die klassischen Vorbilder nachahmten, an denen jedoch bereits auch individuelle Merkmale von der Hand einiger geschickter Meister erkennbar waren.

Diese lokalen Werkstätten waren jedoch nicht in der Lage, selbständige Werke zu schaffen. Im Falle der Silvanus-Statuen wäre dies jedoch notwendig gewesen. Man hätte in Pannonien nur so zu den nicht importierten Silvanus-Statuetten kommen können, wenn man die von den Steinmetzarbeiten bekannte Silvanus-Figur aufgrund der Ikonographie auch in Bronze angefertigt hätte. Es scheint aber, daß dazu die Bronze gießereien Pannoniens nicht fähig waren.

Die Tatsache, daß die Silvanus-Verehrer Pannoniens weder aus ihrer Provinz, noch als Importware zu Silvanus-Bronzestatuetten kommen konnten, ist auch eine Folge der geographischen Lage der in die Provinz exportierenden Bronze gießereien, und wie diese die Kontakte mit dem Markt pflegten. Der Hauptgrund war aber, daß in Italien selbst keine bronzenen Silvanus-Statuetten hergestellt wurden. Die Erklärung dafür ist in der spätkaiserzeitlichen kultischen Praxis der Gottheit, die aus dem Kreis der Staatsreligion und der Hauptgötter gedrängt wurde, zu suchen.

²⁹ The archaeology of Roman Pannonia (Ed. A Lengyel — G. T. B. Radan) Kentucky — Budapest, 1980, Taf. CXIX.

³⁰ Thomas 1972.

³¹ Paulovics 1953.

IRODALOM

- ALFÖLDY 1961. *G. Alföldy*: Geschichte des religiösen Lebens in Aquincum, *Achta ArchHung* 13, 1961, 103–124.
- BÁNKI 1965–1966. *Zs. Bánki*: A táci Iuppiter-Silvanus Domesticus oltár (Der Iuppiter-Silvanus Domesticus Altars stein von Táci, Alba Regia 6–7, 1965–1966, 165–168.
- BRELICH 1938. *A. Brelich*: La religiosità di Aquincum (ung.) *DissPann* II: 10, Budapest 1938, 20–142.
- HENKEL 1913. *F. Henkel*: Die römische Fingerringe der Rheinlande und die benachbarten Gebiete I–II. Berlin 1913.
- KANDLER 1985. *M. Kandler*: Das Heiligtum der Silvanus und der Quadriviae im Petroneller Tiergarten, *JÖAI* 56, 1985, Hbl. 143–168.
- KLOTZ 1927. *A. Klotz*: Silvanus, *PWRE* III A, Stuttgart 1927
- KOLNIK 1984. *T. Kolník*: Römische und germanische Kunst in der Slowakei, Bratislava 1984
- KRASKOWSKÁ 1974. *Lj. Kraskowská*, Gerulata-Rusovce, Rimske pohrebiste. Bratislava 1974
- HOŠEK 1977. *R. Hošek*: Silvanus Viator aus Gerulata, *AArch Slov.* 28, 1977, 425–427.
- MÓCSY 1962. *A. Mócsy*: Pannonia, *PWRE* Suppl. IX. Stuttgart 1962, 516–776.
- MÓCSY 1974. *A. Mócsy*: Pannonia and Upper Moesia, London-Boston 1974
- NOLL 1974. *R. Noll*: Eine goldene Kaiserfibel aus Niederremmel vom Jahre 316, *BJ* 174, 1974, 221–244.
- PAULOVICS 1953. *I. Paulovics*: Szalacska, a Kapos-völgyi rómaikori fémművességi központ, *ArchÉrt* 80, 1953, 115.
- SWOBODA 1964. *E. Swoboda*: Carnuntum, Graz–Köln 1964
- TÓTH 1979. *E. Tóth*: Römische Gold- und Silbergegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseums, *FolArch* 30, 1979, 157–184.
- TÓTH 1980. *E. Tóth*: Silbanus Viator, *Alba Regia* 18, 1980, 91–103.
- TÓTH 1985. *E. Tóth*: Római gyűrűk és fibulák, (Römische Ringe und Fibeln) Budapest 1985
- TÓTH ISTVÁN 1975. *I. Tóth*: Spuren einer Opferstätte aus dem 4. Jh. neben dem Iseum von Savaria, *ArchÉrt* 102, 1975, 46–51.
- THOMAS 1972. *E. B. Thomas*: Frühkaiserzeitliche Victoria-Statuette aus dem Barbaricum, *Cumania* 1, 1972, 57–82.

ÚJABB SILVANUS – GYŰRŰK PANNONIÁBÓL (A PANNONIAI SILVANUS – KULTUSZHOZ)

Az 1980-ban az Alba Regiában gyűjtöttem össze azokat a kis tárgyakat, hat gyűrűt és egy bullát, amelyeket Silvanusnak szenteltek. Kísérletet tettem a gyűrűk vallástörténeti értékelésére és a korábban nem ismert *viator* jelző értelmezésére. Pannonia északi részén, a 4. században készített gyűrűk Silvanus-tisztelet mély, pannoniai gyökereit bizonyították: megerősítették azt a régen felmerült, de vitatott véleményt, hogy az ősi itáliai isten széles körű pannoniai tisztelete az interpretatio Romana folyamatában érthető meg: az őslakók saját főistenüket ismerték fel benne.

Az újabban előkerült két gyűrű további bizonyíték a 4. századi pogányság Silvanus-tisztelő vallásosságára. Az egyik *Silvano viatori* feliratú ezüstgyűrű a 4. századi gyűrűcsoportba tartozik, újabb példánya a tisztelőit a földön és a túlvilágon védő istenség kultuszának. A másik, Silvanus Silvestris-t vagy Silvanus et Silvanae-t említő ezüstgyűrű korábbi a 4. századnál: bizonyítja, hogy e Silvanus tisztelők gyűrűviselő kultuszszokása nem csupán a 4. században keletkezett.

Ezek a tárgyak fontos forrásadatai a 4. századi pogány vallásosság megismerésében. Igyekeztem választ adni arra a kérdésre, hogy a 4. században, diadalmasan terjedő kereszténység mellett milyen területeken élt tovább a pogányság, és miért éppen a Silvanus-tisztelet virágzott. Foglalkoztam a Silvanus – bronzszobrok hiányának a kérdésével.

T. E.

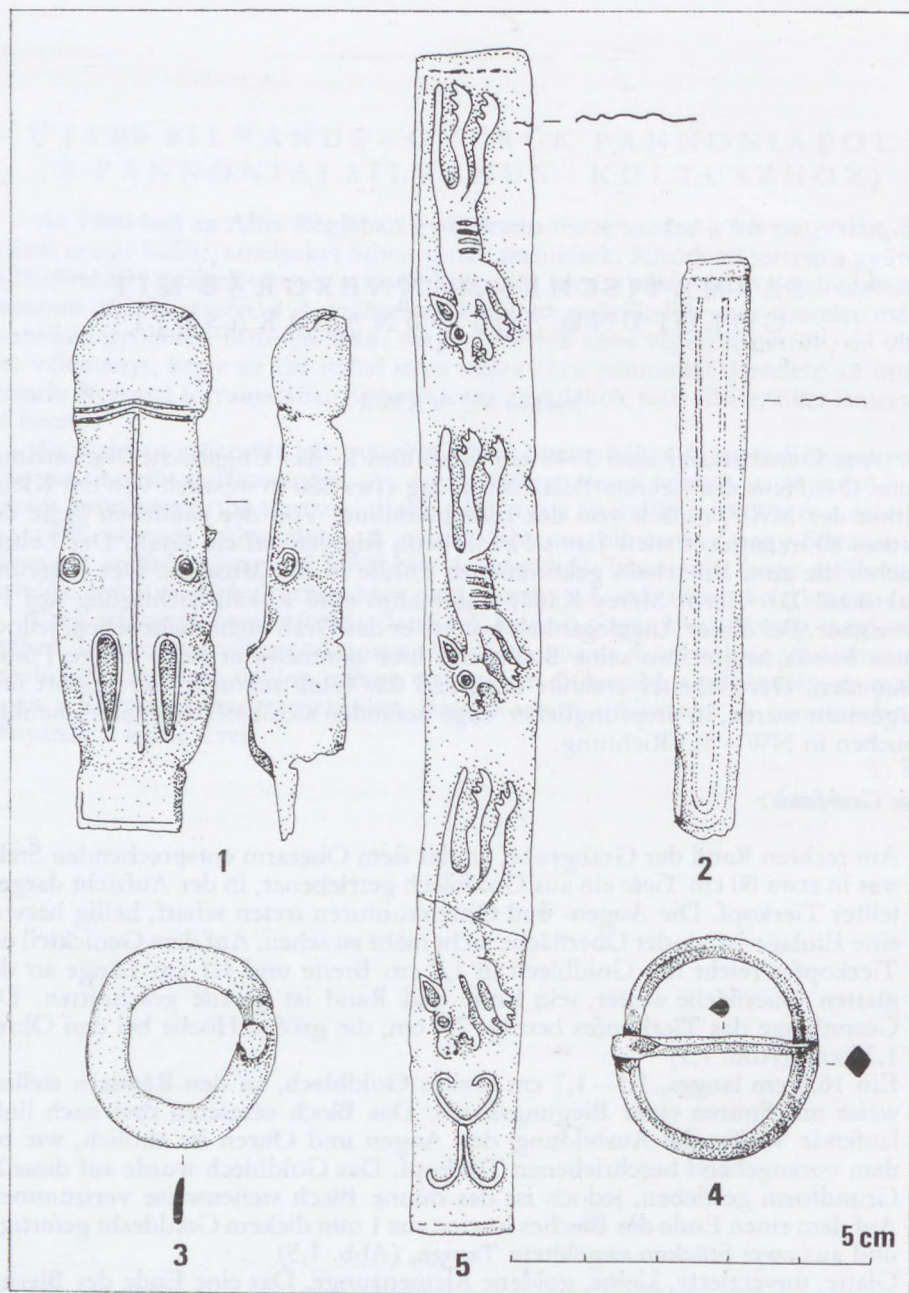
SARMATISCHES MÄNNERGRAB MIT GOLDFUND AUS DUNAHARASZTI

Andrea ¹¹ VADAY

Aus Dunaharaszti kam 1948 ein Grabfund in das Ungarische Nationalmuseum. Das Haus des Lehrers Béla Laczkó lag etwa 800 m westlich von der Kleinstation der MÁV, östlich von der Eisenbahnlinie. Von der südlichen Ecke des Hauses 80 m entfernt stieß János Fabók beim Rigolen auf ein Grab. Der Lehrer brachte die zum Vorschein gekommenen Funde in das Museum. Der Museumpraktikant Dr. Ervin Mérey-Kádár unternahm eine Lokalbesichtigung am 14. Dezember. Bei dieser Angelegenheit konnte er das Grab nicht mehr sehen, jedoch János Fabók zeigte ihm seine Stelle und hier sammelte er noch einige Funde zusammen. Der Arbeiter erzählte ihm, daß das Grab schon früher gestört und ausgeraubt wurde, in ursprünglicher Lage befanden sich bloß die Unterschenkelkonchen in NW–SO Richtung.

Die Grabfunde:

1. Am rechten Rand der Grabgrube, an der dem Oberarm entsprechenden Stelle war in etwa 80 cm Tiefe ein aus Goldblech getriebener, in der Aufsicht dargestellter Tierkopf. Die Augen- und Ohrenkonturen treten scharf, hellig hervor, eine Einlage ist an der Oberfläche nicht mehr zu sehen. Auf dem Genickteil des Tierkopfes reicht das Goldblech in 1,9 cm Breite und 1,1 cm Länge an der glatten Oberfläche weiter, sein Ende und Rand ist gerade geschnitten. Die Gesmtlänge des Tierkopfes beträgt 7,4 cm, die größte Höhe bei den Ohren 1,35 cm. (Abb. 1,1)
2. Ein 16,6 cm langes, 1,5–1,7 cm breites Goldblech, an den Rändern stellenweise mit Spuren einer Biegungskante. Das Blech verzieren drei nach links laufende Wölfe, die Ausbildung der Augen und Ohren ist ähnlich, wie bei dem vorangehend beschriebenen Tierkopf. Das Goldblech wurde auf dieselbe Grundform getrieben, jedoch ist das dünne Blech stellenweise verstümmelt. Auf dem einen Ende des Bleches ist eine aus 1 mm dickem Golddraht gefertigte und aus zwei Stücken angelötete Tamga. (Abb. 1,5)
3. Glatte, unverzierte, kleine, goldene Riemenzunge. Das eine Ende des Bleches ist gerade, das andere halbkreisförmig. Sowohl auf dem geraden, wie auch auf dem seitwärts befindlichen und unteren Ende sind Spuren von Biegungskanten.

I. kép 1–5. A dunaharaszti-i sírlelet

Abb. I. 1–5. Der Grabfund aus Dunaharaszti

ten. In der Mitte kann in der Länge eine Wölbung in „U“-Form wahrgenommen werden. Länge: 8,1 cm, Breite: 0,9 cm. (Abb. 1,2)

4. Flacher Bronzering. Die aufeinandergebogenen und glattgehämmerten Enden wurden zusammengenietet. Dm: 2,7–2,9 cm, Dicke: 1 mm. (Abb. 1,3)
5. Bronzener Schnallenrahmen von viereckigem Querschnitt, dessen dem Riemen zu fallendes Ende flachgehämmert und die glattgehämmerten Enden dem vorangehenden Ring ähnlich aneinander genietet wurden. Hier wurde der sich verjüngende Schnallendorn darübergebogen. (Abb. 1,4)

Die erhalten gebliebenen Goldfunde des ausgeraubten Männergrabes haben ihre Ausführung, Darstellung betrachtet keine Parallelen im Karpatenbecken. Die Edelmetall-, Goldbeigaben sind vor allem für die frühsarmatischen Frauengräber charakteristisch. Die Männergräber dieser Periode sind sehr arm. Im allgemeinen sind sie auch im späteren Zeitalter im Vergleich mit den Frauengräbern ärmer an Beigaben. Im Laufe des 2. Jh. erscheinen in den sarmatischen Gräbern statt den früheren Keramikbeigaben von Steppennursprung die römischen und örtlich hergestellten Gefäße, unter den Tracht- und Gebrauchsgegenständen römische und örtlich hergestellte barbarische Produkte. Die von Osten mitgebrachten sarmatischen Gegenstände verschwinden langsam mit der Zeit, die aus dem Osten gebrachten Goldgegenstände des erst am Ende der frühsarmatischen Einwanderungswelle kommenden jazygischen Hauptstammes werden nur in je einem reicheren Grab zutage gefördert. Diese weichen aber schon sowohl in ihrem Stil, als in ihrer Ausführung von den Produkten östlichen Ursprunges des 1. Jh. ab. Es erscheinen auch die früher unbekannten figuralen Verzierungen, insbesondere getriebene und gepreßte Menschen-, Tierfiguren und pflanzliche Motive an der Oberfläche.² Die Goldblechüberzüge gehören zu den Eigenartigkeiten dieses Zeitalters. Schon von mehreren Gesichtspunkten aus ist hier noch ein Grabfund erwähnenswert, der in der Gemarkung von Szentes, nahe des Mágócs-part, am Ufer der alten Kórógy-ér zum Vorschein gekommen ist. Leider kam auch dieser nicht im Rahmen einer authentischen Ausgrabung ans Tageslicht. Bei der Sandgewinnung stießen die Arbeiter auf drei Gräber, von diesen waren zwei beigabenlos, das dritte war – der Anmeldung nach – ein Reitergrab und hier kamen folgende Beigaben hervor:³

1. Ein 20 cm langes Goldblech, an der Oberfläche mit gepreßter Rankenverzierung, auf dem Rand des Goldbleches mit von der Rückseite her punzierter Punktreihe. Auch die Rankenverzierung tritt aus der Oberfläche des Bleches hervor. Das eine 6 mm breite Ende des Bleches ist geradegeschnitten, das andere schließt mit einem Halbkreis.⁴

¹ Die Funde liegen im Ungarischen Nationalmuseum unter den Inv.-Nr.: 17. 1948. 1–5 vor. Die in der Beschreibung vorkommenden Funde Nr. 4 und 5 wurden aus der Umgebung des zugeshütteten Grabes von *Ervin Mérey-Kádár* eingeholt. Hier möchte ich meinen Dank an Éva Sz. Garam und Attila Kiss für ihre Hilfe bei meiner Museumarbeit aussprechen.

² Als Beispiel sollen die Hüllen- und Maskenbleche aus dem in Tiszafüred – Nagykenderföld zum Vorschein gekommenen Knabengrab (noch nicht veröffentlichte Ausgrabung von *István Fodor*) und die Goldblechverzierungen des Frauengrabes Nr. 20 von Szentes – Nagyhegy erwähnt werden.

³ *Csallány* 1910, 82–93; *Párducz* 1941, 23–24.

⁴ *Párducz* 1941, Taf. XXXII 10.

2. Ähnlich verziertes kleineres Goldblech, oben 1,9 cm breit, hier gerade geschritten, verjüngt sich dem anderen Ende zu allmählich bis zu einer Breite von 1,2 cm. Gesamtlänge: 12,5 cm. Nach der Beschreibung von Csallány wurde es von den Arbeitern zufällig mit dem Spaten durchgeschnitten und das abgeschnittene Stück ist abhanden gekommen.⁵
3. Fragment eines dem vorangehenden ähnlichen, jedoch breiteren Goldbleches.⁶
4. Zwei halbscheibenförmige, glatte Goldblechüberzüge. Nach der Beschreibung von Csallány ist das Stück eine Gürtelschnalle, im unteren Teil mit Silber-(?) Einlage. Schon in der Publikation von Párducz kommen nur die Goldbleche vor.⁷
5. Halbkugelförmiger Goldknopf, in der Mitte auf der unteren und oberen Platte gleichfalls mit durchlaufendem Loch, das Innere war ursprünglich von einer Füllmasse ausgefüllt.⁸
6. Rechteckförmige, eingliedrige Silberschnalle mit viereckigem und kurzem Schnallenrahmen, auf dem Schnallenrahmen mit punziertem Goldblechüberzug.⁹
7. Ovaler Schnallenring einer zweigliedrigen, sog. sarmatischen Schnalle aus Silber.¹⁰
8. Zur Silberschnalle gehörende eingliedrige silberne Riemenzunge.¹¹
9. Fragment eines eisernen Dolches, in der Publikation von Csallány in der Beschreibung: „bloß einzelne Stücke blieben erhalten“, bei Párducz kommt nur ein 11,2 cm langes Stück der Spitze vor. Die größte Breite der Klinge beträgt 2,6 cm.¹²

Gábor Csallány fand bei der Authentisierung auch ein viertes Grab, aus dem eine stark profilierte, auf dem Bügel mit Vogelform verzierte Bronzefibel mit zwei Knoten und breitem Spiralarms zum Vorschein kam.¹³ Dieser Fund von Szentes – Mágócspar ist vollständiger, als der von Dunaharaszti. Die Schnallen sarmatischen Typs¹⁴ geben einen weiteren Anhaltspunkt zur Einreihung der Funde. Für uns ist es besonders wichtig, daß der punzierte Goldblechüberzug unter den sog. sarmatischen Schnallen verschiedenen Typs erscheint. Hódmezővásárhely – Kakasszék wurde aus dem ausgeraubten Männergrab Nr. 1 eine zweigliedrige Eisenschnalle von sog. sarmatischem Typ mit ovalem Schnallenrahmen zutage gefördert.¹⁵ Auf den Schnallenrahmen wurde ein dünnes punziertes Goldblech zugeschlagen. Die Zierelemente und Technik des Bleches wurde von Nándor Fettich untersucht.¹⁶ Er stellte fest, daß die Punzierung eine primitive und oberflächlich ausgeführte Tierdarstellung ist. In Endrőd – Szujókereszt ka-

⁵ Ebd. Taf. XXXII 1.

⁶ Ebd. Taf. XXXII 2.

⁷ Ebd. Taf. XXXII 3, 5.

⁸ Ebd. Taf. XXXII 4.

⁹ Ebd. Taf. XXXII 6.

¹⁰ Ebd. Taf. XXXII 9.

¹¹ Ebd. Taf. XXXII 7.

¹² Ebd. Taf. XXXII 11.

¹³ Ebd. Taf. XXXII 8 a – b – c.

¹⁴ Vaday – Kulcsár 1984, über die Problematik der Schnallen

¹⁵ *Gazdapusztái* 1960, 47, Taf. XIII 11 – 12, Taf. XVI 11.

¹⁶ Párducz 1960, Anm. 3.

men aus dem Knabengrab Nr. 11 zwei eiserne Schuhschnallen mit den dazugehörenden Riemenzungen hervor.¹⁷ Zweigliedrige Schnallen mit rundem Schnallenrahmen, auf diesen wurde von der Rückseite her ein punzierter Silberblechüberzug befestigt. Die Befestigungsart geschah auch hier dem Fund von Kakasszék ähnlich durch ein Zuschlagen, jedoch befestigte man das untere und obere Blech des Schnallenrahmens mit je einem Niet zueinander und dieser Niet durchschlug auch die Silberbleche.

Von den Goldblechen von Dónát vertraten sowohl Csallány, wie auch Párducz die Meinung, daß sie auf einen Leder- oder Filzgrund aufgebogen wurden und Riemenzungen waren. Ihrer Form nach ist es tatsächlich vorstellbar, daß sie Riemenzungen waren, das Problem liegt aber darin, daß in Mágócspart keine ihrer Größe entsprechenden Schnallen zutage gefördert wurden und derart lange Riemenzungen weder im Denkmalmaterial des Karpatenbeckens, noch bei den östlichen Sarmaten bekannt sind. Im Fund von Dónát kommen zwei ähnliche Goldbleche und ein größeres Goldblech vor, als Riemenzungen sind sie zumindest auch auf einem Gürtel aufgrund der Trachtsitten der bisherigen Grabfunde unvorstellbar. In den Gräbern dieser Epoche bilden drei Schnallen-Riemenzungenpaare eine vollständige Garnitur, zwei Schuhschnallen und Riemenzungen und ein Paar von dem Leibgurt. Es taucht aber auch eine andere Möglichkeit auf, daß nämlich das Grab von Dónát aufgrund der Angabe ein Reitergrab war. Dies knüpft unseren Kreis an den Fund von Vizesd-pusztá,¹⁸ wo man feststellen konnte, daß wenn auch im Grab kein Pferdeskelett vorhanden war, kann aus den erhalten gebliebenen Beigaben: aus den sarmatischen Schnallen, Riemenzungen, vergoldeten Bronzebeschlägen und getriebenen Goldblechüberzügen das Pferdegeschirr dennoch rekonstruiert werden. Bei diesen Überzügen zeigen die Bleche keine Durchbohrungs- oder Nietungsspuren, sondern nur gebogene Ränder, wie an den Blechen von Dunaharaszti und Dónát. Bei den langen Goldblechen beider Funde und bei dem plastisch ausgebildeten Tierkopf von Dunaharaszti ist es auffallend, daß auf dem einen Rand der Bleche die Oberfläche glatt, unverziert ist, als hätte man die Bleche hier vielleicht zwischen Riemen gepreßt. Bei dem rechteckförmigen Blech von Dunaharaszti ist der Rand mit Tamaga ebenso breit, wie das Blech des plastischen Tierkopfes vom Genick her. Bei dem Tierkopf muß man aber wegen des konvexen und leicht Schaden erleidenden Bleches voraussetzen, daß ursprünglich irgendein Füllmaterial, vielleicht eine Holzbasis unter dem Goldblech war. Das figurale Blech von Dunaharaszti weicht auch der Form nach von dem von Dónát ab, ist nicht riemenzugnenförmig, diese Form kann es höchstens mit dem Tierkopf zusammen bilden. Leider stehen uns wenige Daten dafür zur Verfügung, daß wir von dem Fund von Dunaharaszti eine Rekonstruktion machen könnten, um seine ursprüngliche Funktion ohne allen Zweifel feststellen zu können. Es kann auch die Voraussetzung auftauchen, daß das Blech der Scheidenbelag eines Dolches oder Schwertes gewesen war. Es ist im östlichen Fundmaterial nicht unbekannt, daß man in die Eisenklinge ein Goldblechverzierung eingetrieben hat, denken wir bloß an den Dolch des Eszik – Kurgans, wo das sich dem Ende zu verjüngende, mit eingelegten und plastischen Tiermotiven

¹⁷ Vaday – Szőke 1983, 79, Abb. 2, 1–4.

¹⁸ Vaday 1986

verzierte Goldblech in der ganzen Länge der Klinge bis zum Ende reicht.¹⁹ Auf dem Dolchfragment von Dónát kann eine blasse, der Spitze zu abgerundete, in die Richtung des Knaufes etwas sich verbreiternde, gerade Spur wahrgenommen werden, auf diese Spurlinie lassen sich auch die zwei ähnlich großen Goldblechfragmente anfügen, ja als Knaufbelag des Dolches können auch die zwei glatten, halbkreisförmigen Goldblechfragmente vorgestellt werden.

Da aber im sarmatischen, östlichen Denkmalmaterial uns keine Parallelen bekannt sind, kann ich hier nur auf die möglichen Rekonstruktionen verweisen. Sowohl bei den Blechen von Dónát, wie von Dunaharaszti unterliegt es keinem Zweifel, daß sie nicht im Karpatenbecken entstanden, sondern aus dem Osten nach dem Alföld gelangt sind. Die klassische Rankenverzierung des Fundes von Dónát ist in der hellenistischen Goldschmiedekunst und Ornamentik ganz allgemein und der Musterschatz kam von dort zu den Barbaren. Bei dem Fund von Dunaharaszti erscheint im Karpatenbecken zuerst der sog. sarmatische Tierstil. Die berandete Ohren- und Augenausbildung in Abb. I, 1 und Abb. I, 5 kommt unter den polychrom verzierten sarmatischen Gegenständen häufig vor, wo sowohl die angelötete, zellige, wie auch aus dem Grund hergestellte, zellige Lösung bekannt sind. Auf mehreren Gegenständen des 1. Jh. v. u. Z. – 2. Jh. u. Z. kann diese Lösung in Südrußland beobachtet werden, jedoch erscheint sie auch an zahlreichen, sibirischen Gegenständen von Tierstil in der Sammlung des Peters d. Gr. Sowohl die sibirische, als der sarmatische Tierstil können auf gemeinsamen Ursprung, auf die Goldschmiedeprodukte von Scythien und Kleinasien zurückgeführt werden. Von den zahlreichen Beispielen verweise ich hier bloß auf die Bearbeitung von Zaszeckaja²⁰ im Zusammenhang mit den polychromen Pantherdarstellungen.

Schließlich müssen wir ausführlicher auf das aus dünnen Golddrähten gelötete Zeichen des figuralverzierten Goldbleches der Abb. I, 5 eingehen. Dies ist das erste, eindeutig als Tamga interpretierbare Zeichen im Karpatenbecken. Unlängst faßte in diesem Themenkreis Dracsuk²¹ seine Forschungsergebnisse über die römischerzeitlichen Tamga von der Nordküste des Schwarzen Meeres zusammen, mit besonderer Hinsicht auf die königlichen Zeichen von Tamga-Typ, die uns von den sarmatischen und aus der Bosphorusgegend stammenden Denkmälern bekannt sind. Er hielt drei Hauptgruppen auseinander: die Zeichen der nordpontischen Sarmatenstämme, die örtlichen, an die Sarmaten nicht knüpfbaren, aus dem Bosphorus bekannten Zeichen, sowie die nordpontischen und von den benachbarten Gegenden stammenden sonstigen Zeichen von Tamga-Typ. Das Zeichen von Dunaharaszti kann in die erste Gruppe gereiht werden. Dracsuk gibt eine weitreichende Aufzählung von den Gegenständen, auf welchen diese Zeichen von Tamga-Typ vorkommen.²² Zu erwähnen ist das eingekerbte Zeichen einer Grabinschrift, deren Bedeutung man zu den unbestimmbaren reiht, jedoch der Form nach ein Pendant des Zeichens von Dunaharaszti bildet.²³ In seiner Klassifi-

¹⁹ *Akisev* 1984, 82–91. Unter den Tiergestaltten erscheint auch der Wolf oder der Hund mit farbiger Ziersteineinlage

²⁰ *Zaszeckaja* 1980

²¹ *Dracsuk* 1975

²² *Dracsuk* 1975, 53.

²³ *Dracsuk* 1975, 55 und Taf. VI 365.

kation reiht es Dracsuk in die Zeichenkategorie des Totemtieres.²⁴ Ein ähnliches Zeichen erscheint auch an der aus Krivoi-Rog stammenden und im Archäologischen Museum von Odessa aufbewahrten Steinplatte.²⁵ In der Mitte der Steinplatte ist ein eingekerbtes Tierkopf (Pferd?) zu sehen, um diesen sind unregelmäßig in verschiedner Ausführung und zu verschiedenen Zeiten in Stein gekerbte Zeichen von Tamga-Typ. Solomonik setzte voraus, daß diese Stammzeichen die Spuren der Hände von den Hirten je eines in dieser Gegend getriebenen Gestütes bewahren. Da es sich um ein Stammzeichen handelt, kann das Erscheinen des Zeichens von Tamga-Typ im Karpatenbecken gewertet werden. Es ist die Spur eines enger bestimmbareren Stammteiles, der in der Nachbarschaft Pannoniens im 2. Jh. erschienen war. Da die frühe Einwanderung sich auf den jazygischen Stamm beschränkte, erschien von diesem die erste Welle zu Beginn des ersten 1. Jh., indessen der Hauptstamm auch weiterhin im Osten blieb,²⁶ das Ende des Einwanderungsprozesses kann auf diese Weise mit dem Erscheinen dieses Tamga-Zeichens datiert und bestimmt werden. Der als erster kommender Vorhutstamm schloß sich bereits dem quadischen Bündnissystem an, diente dort als verbündeter Söldner, selbst in den Jahren 68–69 berichten die Quellen nur von ihren Vornehem. Das Haupt des Stammes, der Rex und seine Subreguli dürften erst später, mit dem Hauptstamm zusammen in das Karpatenbecken gekommen sein. In den Gräbern der Vornehmen des Hauptstammes erscheinen die Waffen, die von Osten gebrachten schmuckhafteren Gegenstände. Diese vornehme Schicht verlor aber – sich in der Nachbarschaft Pannoniens niederlassend – ihre östlichen Verbindungen und so können in den Gräbern der Führer der späteren Generationen diese Gegenstände östlichen Ursprunges nicht mehr vorgefunden werden.

²⁴ Dracsuk 1975, 57.

²⁵ Szolomonik 1957, 218, Abb. 5.

²⁶ Hierauf verweist der Ausdruck Jazyges Metanastae. Ausführlicher für die angeführten Daten: Vaday 1982–83, 179.

IRODALOM

- AKISEV 1984. K. Akisev: Kazakisztán ősi aranykincsei. Budapest 1984
- CSALLÁNY 1910. Csallány G.: Népvándorláskori arany lelet. ArchÉrt 1910, 92–93.
- DRACSUK 1975. V. SZ. Dracsuk: Szisztémi znakov szevernovo Pricsernomorja. Kiev, 1975
- GAZDAPUSZTAI 1960. Gazdapusztai Gy.: Dák-szarmatakori temető és telep Hódmezővásárhely – Kakasszéken. ArchÉrt 87 (1960) 47–50.
- PÁRDU CZ 1941. Párducz M.: Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns I ArchHung 25 (1941)
- PÁRDU CZ 1960. Párducz M.: Megjegyzések a Hódmezővásárhely – kakasszéki szarmatakori lelet értékeléséhez. ArchÉrt 87 (1960) 51.
- SZOLOMONIK 1957. E. I. Szolomonik: O tavrnyiji szkoto v Szevernom Pricsernomorje. in: Isztorija i Arheologija Drevnyevu Kríma. Kiev, 1957 210–218.
- VADAY 1982–83. A. H. Vaday: Das Gräberfeld der Jazyges Metanastae in Mezöcsát – Hörcsögös. MittArchInst 12/13 (1983/83) 167–188, 383–392.
- VADAY 1986. A. H. Vaday: Beitrag zum Fund von Vizeds pusztá. FolArch 37 (1986) 197–223.
- VADAY – KULCSÁR 1984. A. H. Vaday – V. Kulcsár: K voproszu o tak nazivaemih szarmatszkíh prázskah. ActaArchHung 36 (1984) 239–261.
- VADAY – SZÖKE 1983. H. Vaday A – Szöke Béla Miklós: Szarmata temető és gepida sír Endrőd – Szujókeresztén. CommArchHung 1983, 79–132.
- ZÁSZECKAJA 1980. I. P. Zászeckaja: Izobrazsényije „panteri” v szarmatszk iszkussztve. SzA 1 (1980) 46–55.

SZARMATA ARANYLELETES FÉRFISÍR DUNAHARASZTIBÓL

1948-ban Dunaharaszttiban egy — korábban megbolygatott és kirabolt — férfi sírjának leletei kerültek elő, melyeket a Magyar Nemzeti Múzeumba vittek be. A sír mellékletei: egy aranylemezről domborított állatfej (1 kép 1), farkasalakokkal díszített tamgás aranylemez (1 kép 5), kis, sima, díszítetlen arany szíjvégborítás (1 kép 2.), lapos bronzkarika (1 kép 3) és egy bronz csatfej (1 kép 4.).

A megmaradt arany mellékletek párhuzam nélküliek a Kárpát-medencében. Bizonyos, távoli párhuzam a Szentés—Donát Mágocs parti férfisír leletanyaga. A Dunaharaszttiban előkerült lemezek állatábrázolása és a technikai kivitel egyaránt keleti eredetre utal. A farkasábrázolásos lemez tamgája egyedülálló eddig a hazai agyagban. Az Észak Pontus vidéken fordul elő, mint totem-állat jel, s egyben törzsi jel. A törzsi megkülönböztető jelek használata ott indokolt, ahol több törzs megkülönböztetésére szolgál, a Duna szomszédságában azonban használata már indokolatlan, így nem is fordul elő; csak olyan esetekben tűnhet fel, amikor a keletről érkező népesség magával hozza eredeti lakhelyén készült vagy beszerzett tárgyait. Így ez a tamgás lemez Pannonia szomszédságába beköltöző szarmata néptörzs első generációját jelenti.

ÜBER DAS AWARENZEITLICHE GOLDENE AGRAFFENPAAR VON DUNAPATAJ

Éva GARAM

Am 13. August 1870 wurde im Inventarbuch der Altertumssammlung des UngNatMus unter der Postennummer 183 folgendes eingetragen: „Viereckiges, goldenes Spangenpaar, an dessen Seite mit Treibarbeit männliche und weibliche Köpfe sich abwechselnd zu sehen sind, jedoch die in die Mitte der beiden Spangenteile eingefassten Steine fehlen.“ Bei der Inventarisierung blieb im Inventarbuch die Rubrik: „gefunden“ leer. Von dem Spangenpaar – das „angeblich in Duna-Pataj gefunden wurde“ – schrieb Römer schon 1870 und erwähnte, daß die nähere Stelle und Zeit nicht bestimmt sind. Seiner Meinung nach dürfte das Spangenpaar „irgendeine Gewand- oder Mantelspange gewesen sein, in ihrer Mitte war ein Stein oder eine Reliquie.“¹ Vom Spangenpaar berichtete Hampel auch öfters und brachte auch ihre Abbildung.² Mit dem Agraffenpaar von Dunapataj befaßte sich T. Horváth im Laufe der Analyse der ovalen Schachtelaggraffen von Üllő. Horváth sucht den Erzeuger des Agraffenpaares in der Person „eines im Kreise der byzantinischen Goldschmiedekunst qualifizierten Meisters“,² der die Stücke „in einem den Awaren entsprechenden Geschmack, erschaffen hat“. Er setzt die Erzeugungszeit der Agraffen auf das 8. Jh.³ Im Führer der Archäologischen Ausstellung des UngNatMus veröffentlicht Fettich 1938 die Agraffen und ergänzt sie in der Mitte mit den ursprünglich fehlenden Steineinlagen.⁴ Dieses Bild wird von Gy. László 1967 vorgeführt, der die Aufmerksamkeit auf die nötige Untersuchung der Verbindung zwischen dem Agraffenpaar und dem Schatz von Nagyszentmiklós gerichtet hat.⁵ Die Zeichnung von Hampel wird von neuem von D. Dimitrijević mitgeteilt, der sich mit der Agraffe von Dunapataj im Anschluß an die Gürtelgarnitur mit dem „Kaiserponträt“ in Zemun Polje befaßt hat. Das mit Menschenkopf verzierte Agraffenpaar setzt Dimitrijević in den Kreis der spätlangobardischen und fränkischen Goldschmiedekunst, also sucht die Wurzeln der Darstellung nicht im Bereich der früh-

¹ Römer 1870, 306–308.

² Hampel 1894, 36.; Hampel 1905, I. 66. II. 389–390. III. Taf. 282.

³ Horváth 1935, 61–62. Taf. XLVIII.

⁴ Fettich 1938, 151. Abb. 163.

⁵ László 1967, 151.

byzantinischen Kunst.⁶ Das Agraffenpaar erwähnten auch D. Csallány,⁷ Á. Cs. Sós,⁸ J. Dekan⁹ und É. Garam¹⁰ in ihren, sich mit anderem Thema befassenden Arbeiten, jedoch wurde von ihnen keine eingehende Analyse durchgeführt.

Das vor 120 Jahren durch Ankauf erworbene Agraffenpaar ist im archäologischen Fundmaterial der Awarenzeit des Karpatenbeckens bis heute einzig in seiner Art. Deshalb bildet die Analyse seiner Form, seiner Verzierung, seines Ursprunges und die Frage seiner Datierung keine leichte Aufgabe und auch unsere vorliegende Abhandlung kann keine solche Endlösung geben, die sämtliche Fragen der Problematik des Agraffenpaares beantworten könnte.

Beschreibung: (Abb. 1–4)

Schachtelförmiges goldenes Agraffenpaar (Inv. – Nr.: 183/1870. N 285. Gewicht: die 2 St. insgesamt 75 g. Gekauft vom Budapester Antiquitätenhändler Stern Löwy für 300 Gulden).

Der Aufbau des quadratischen, kurzen rechteckförmigen Schachtelaggraffenpaares ist wie folgt (Abb. 5): die kleinen Schachteln haben keine Bodenplatte. Die obere Platte ist ein glattes Goldblech, in der Mitte mit einem rechteckförmigen Ausschnitt. Die Ränder des Ausschnittes wurden aufgebogen, oder man lötete um den Ausschnitt einen schmalen Goldblechrahmen an. Die Verzierung der Deckplatte: auf dem Rand ist eine ganze Reihe von gepreßten, flachen, palmettenverzierten Halbkugeln. Die Halbkugeln waren aneinander, ihre äußeren Ränder auch an die Deckplatte gelötet. An der Längsseite sind 7, an der kurzen Seite 6 Halbkugeln. Auf den Kugeln steht die Verzierung in einer Richtung, bei den Ecken schräg. Innerhalb der Kugelreihe befindet sich eine Reihe von schmalen, punzierten Goldbändern. Aus schmalen Goldblech wurden 14 halbkreisförmige Bögen getrieben und zwischen die Kugelreihen auf die Deckplatte gelötet. Die innerste Reihe der Verzierung besteht gleichfalls aus blattverzierten, gepreßten Halbkugeln, die kleiner sind, als die auf dem Rand. Ihre eine Seite ist an die Bögen gelötet, stehen mit ihrer Sohle auf dem aufgebogenen Rand des mittleren Teiles, ein Drittel der Oberfläche der Halbkugeln reicht auf dem Rand über den Ausschnitt hinaus. Die kleinen Halbkugeln wurden aneinander gelötet. Die erhöhte, geschweifte, gekrönte Steineinfassung, die unten den Rand der Deckplatte nicht erreicht, wurde an die innere Seite der Kugeln gelötet.

Die Seitenplatten der Agraffen bildet ein friesartig ringsumlaufendes, aus gepreßten Köpfen bestehendes Band. Auf dem unteren und oberen Rand des Bandes ist eine Reihe von winzigen, Perlenkette nachahmenden Halbkugeln, denen sich am unteren Rand eine halbkreisförmige, berandete, punzierte, geschweifte Reihe anschließt. In der Mitte des Feldes wiederholt sich eine aus aufeinanderblickenden, im Profil dargestellten Köpfen (kurzes Haar mit Perlenband, in der linken Hand der links stehenden Figur ein langarmiges Kreuz) und aus einem langhaarigen, nach vorne blickenden, bartlosen Kopf bestehende

⁶ Dinitrijević 1966, 67–68.

⁷ Csallány 1956, 108.

⁸ Sós 1956, 330–331.

⁹ Dekan 1972, 418.

¹⁰ Garam 1978, 215.

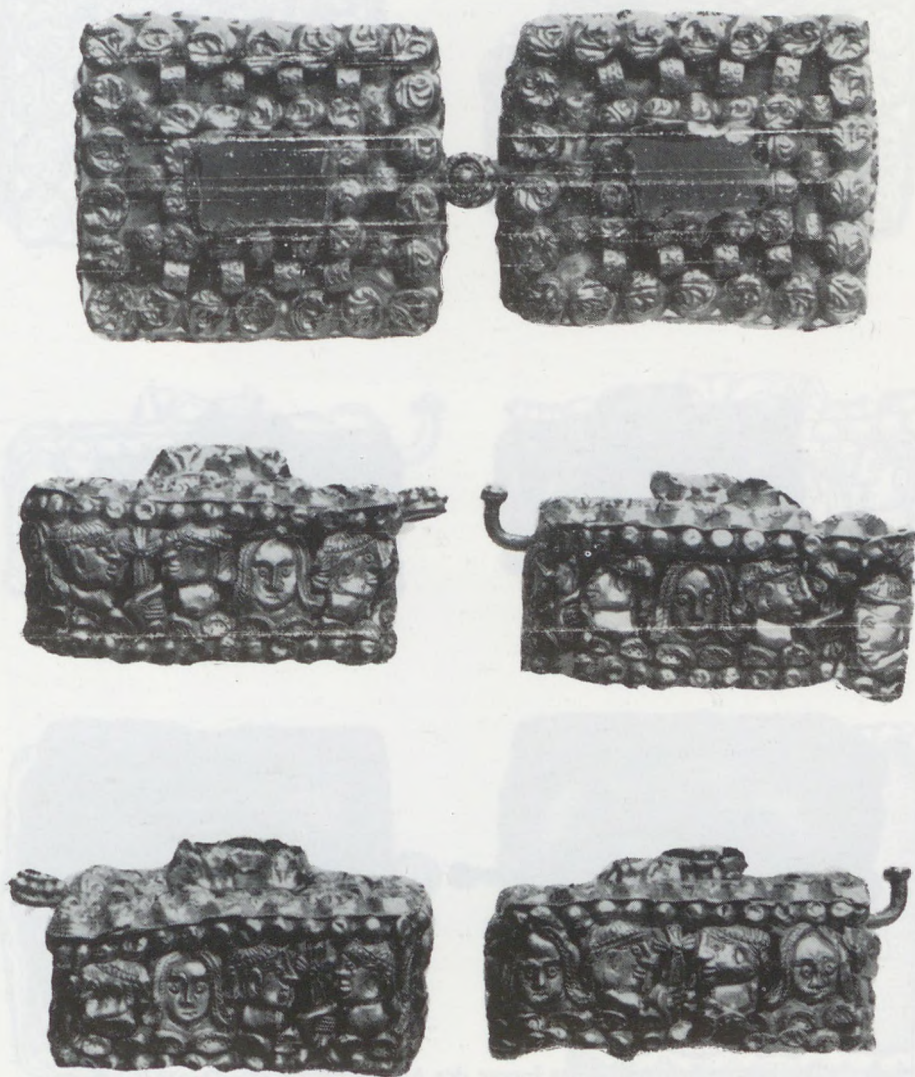

Abb. 1. Das Agraffenpaar von Dunapataj in Auf- und Seitenansicht 1 : 1
1. ábra. A dunapataji boglárpár felül- és oldalnézetben 1 : 1

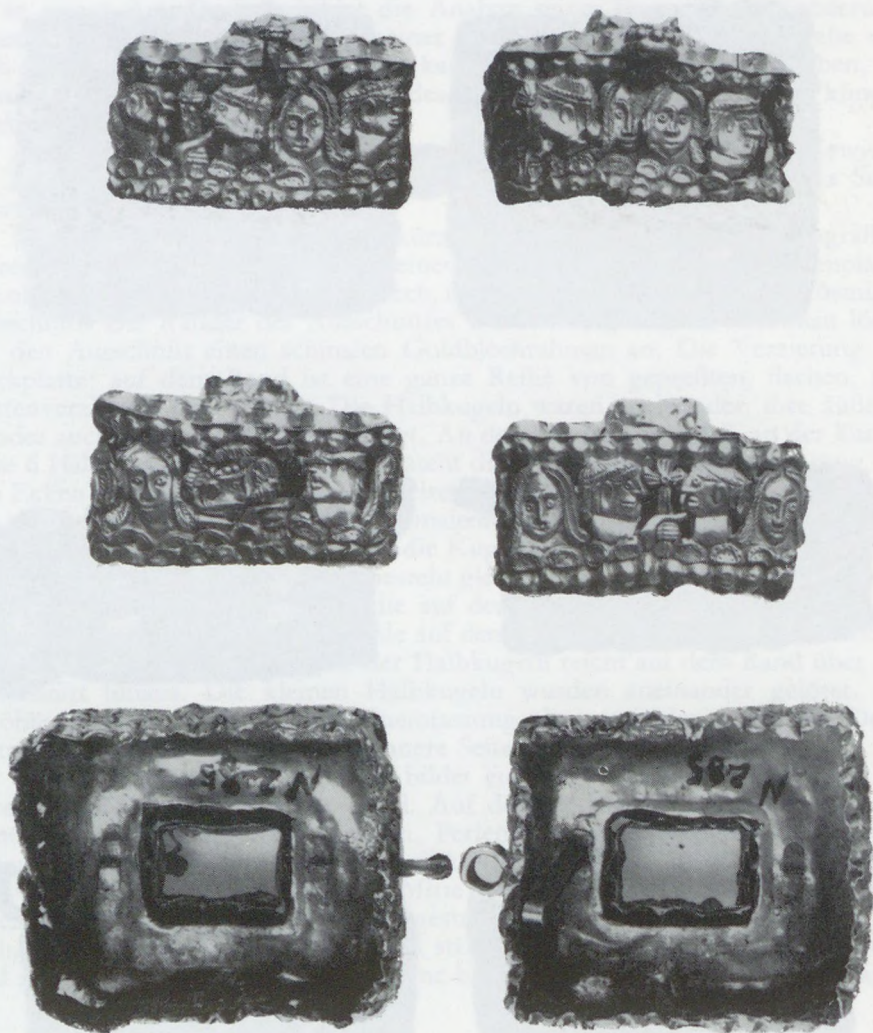

Abb. 2. Die kurzen Seiten und das Innere des Agraffenpaares von Dunapataj 1 : 1
 2. ábra. A dunapataji boglárpár rövid oldalai és belseje 1 : 1

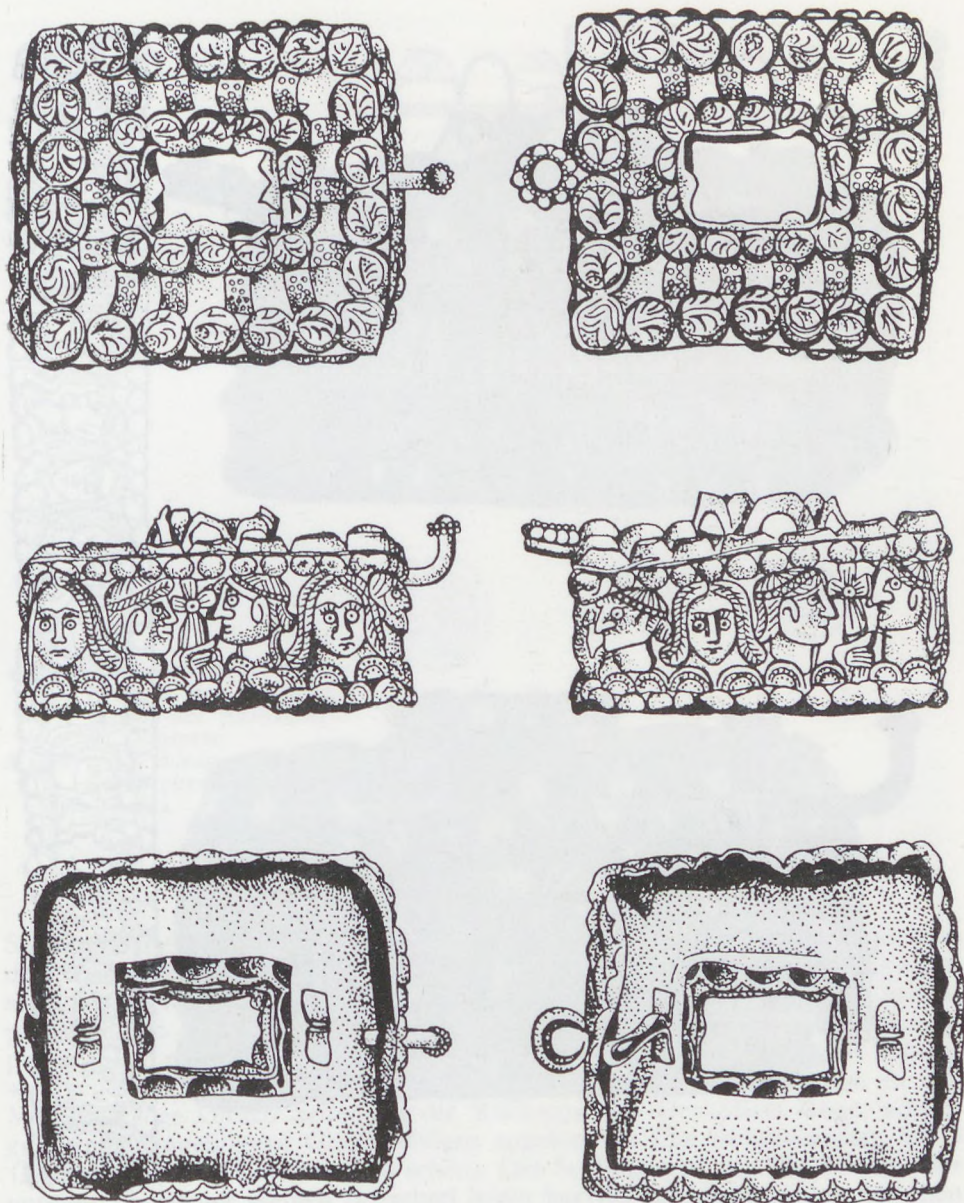

Abb. 3. Die Zeichnung des Agraffenpaares von Dunapataj 1 : 1
 3. ábra. A dunapataji boglárpár rajza 1 : 1

Abb. 4. Das vergrößerte Foto und die abgerollte Zeichnung der Seitenplatte des Agraffenpaars von Dunapataj 1 : 1

4. ábra. A dunapataji boglárpár oldallapjának nagyított fotója és az oldallap kiterített rajza 1 : 1

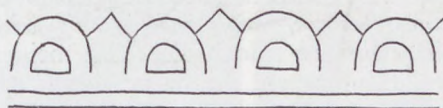
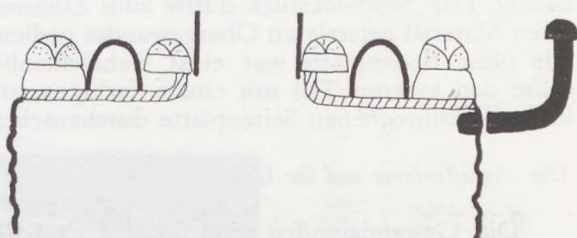
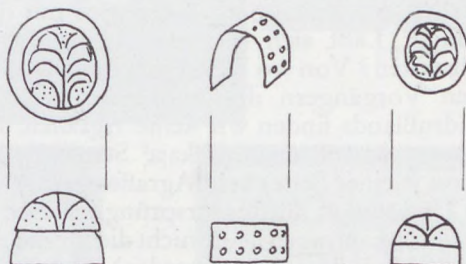

Abb. 5. Analysierende Zeichnung der Konstruktion der Agraffe von Dunapataj
5. ábra. A dunapataji boglár felépítésének elemző rajza

Szene. Die im Profil dargestellten Köpfe sind kleiner, als die uns entgegeblickenden. Zum Pressen des Musters diente ein positiver Model, an der Rückplatte sind die Gesichtszüge schärfer. Bei der Zusammenfügung der Enden der Seitenplatte wurden die Köpfe sinnlos aneinandergelötet. Der untere Rand der Seitenplatten ist an mehreren Stellen leicht zurückgebogen, Abwertungsspuren können wahrgenommen werden. Im Inneren der kleinen Schachteln wurden in der Mittellinie der kurzen Seiten an die Rückseite der Deckplatte lange, schlingenförmig eingebogene Goldblechösen angelötet (1 Öse ist unversehrt, bei 3 Ösen sind nur die Lötspuren zu sehen). Der Schlingenteil der Öse tritt aus der unteren Ebene der kleinen Schachtel leicht hervor, um dadurch das Annähen der Agraffe zu ermöglichen. Die Öse wurde aus hellerem Gold erzeugt als die Agraffen. An den kurzen Seiten des Agraffenpaares wurden die Seitenplatten mit einem, in runden Kopf ausgehenden Haken bzw. einer mit Perlenreihe umsäumten Schlinge durchgeschlagen. Diese sind die stark abgewetzten Verbindungsglieder des Agraffenpaares. Die Funktion des aus zwei Gliedern bestehenden, spannenförmig schließenden Goldschmuckes bestimmte schon F. Römer

richtig. Das Schmuckstück dürfte zum Zusammenhalten des aus einem schwereren Material gefertigten Obergewandes gedient haben. In den kleinen Schachteln ohne Bodenplatte war einst wahrscheinlich eine Holzanlage oder man füllte den inneren Teil mit einem farbigen, starren Material aus, das an der leicht durchbrochenen Seitenplatte durchzusehen war.

Die Agraffenform und ihr Ursprung

Die Gewandagraffen sind in der Frühawarenzeit unbekannt. Aufgrund unserer bisherigen Kenntnisse erscheint die Agraffe in dem mit der Münze des Konstantions IV. datierten Fund von Ozora – Tótipusztá, in *runder, zelliger* Form. In der mittellawarenzeitlichen archäologischen Nachlassenschaft kommen – zwar selten – die *gepreßten, runden und viereckigen* Agraffenpaare vor. Die Tracht der Agraffe wird häufiger, jedoch nicht allgemeiner im 8. Jh. Zu dieser Zeitperiode gibt es zwei Haupttypen: die flache, runde sog. *Rosettenagraffe* mit Glaseinlage und die ovale, mit gepreßten Kugeln, Bogenreihen, graviert-punzierten Palmetten verzierte sog. *Schachtelagraffe*.

Den richtigen Platz des Agraffenpaares von Dunapataj müssen wir unter diesen Typen suchen. Wie T. Horváth¹¹ und später auch Verfasserin¹² bemerkt haben, stehen die ovalen Schachtelagraffen mit dem Agraffenpaar von Dunapataj in Verbindung. Läßt sich dies aber auch von den Rosetten- und Schachtelagraffen behaupten? Von wo lassen sich diese zwei verschiedenen Formen ableiten? Unter den Vorgängern des mittellawarenzeitlichen archäologischen Fundmaterials Südrußlands finden wir keine Agraffen. Die zwei, viereckigen, gepreßten Verzierungen von Romanowskaja Staniza¹³ konnten aufgrund ihrer Größe (7,3 cm von je einer Seite) kein Agraffenpaar gewesen sein. Die Beschläge byzantinischen Ursprunges dürften ursprünglich eine andere Funktion gehabt haben. (Auf den Fotos kann auch heute nicht die für die Agraffenpaare so charakteristische Schlingenverbindung gesehen werden).

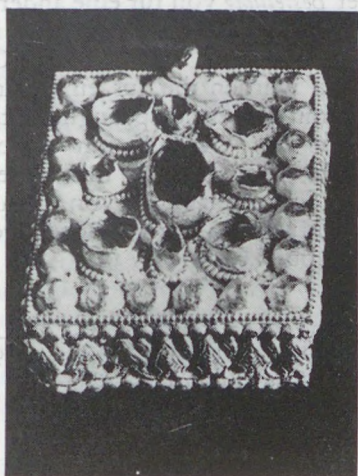
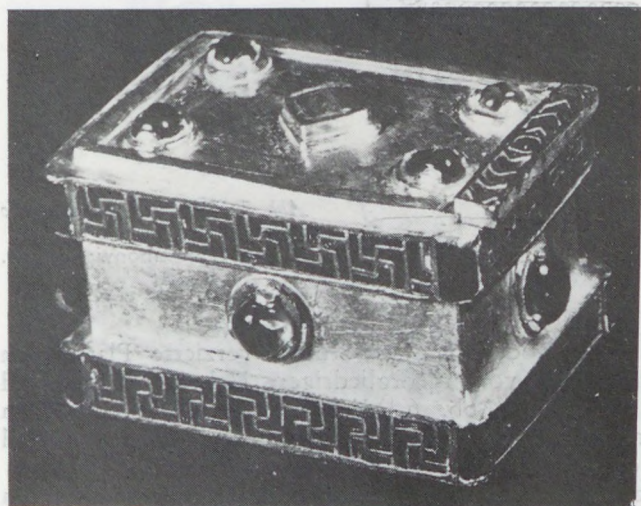
Der Ursprung der Agraffen ist im byzantinischen Denkmalmaterial zu suchen. Ähnliche, zum Zusammenhalten des Gewandes dienende Verzierungen können wir aber auch hier nicht vorfinden. Die zelligen, später Rosetten- und Schachtelagraffen wurden – unserer Meinung nach – mit der Umänderung der Gegenstände von ursprünglich anderer Funktion oder als ihre Nachahmung früher in den Werkstätten der byzantinischen, später der awarischen Goldschmiede erzeugt. Die technischen Details der Konstruktion der ältesten, aus Gold gefertigten Agraffen (Zellen mit Ziersteineinlage, Ziersteineinfassungen, perlenreihenhaltende Bögen) und ihre Verzierungsart (z. B. reliefartige Darstellungen) rufen den Gedanken des byzantinischen Ursprunges der Agraffen wach. Da es nicht zweckdienlich wäre, das Agraffenpaar von Dunapataj von den übrigen awarenzeitlichen Agraffen getrennt zu untersuchen, schildern wir kurz die Gruppierung der Agraffentypen und den Entwicklungsgang ihrer Ausbildung.

Der Ursprung der awarenzeitlichen Agraffenform, als eines Gegenstandstyps geht auf mehrere Wurzeln zurück. Die Vorläufer sind byzantinische Scheiben-

¹¹ Horváth 1935, 61–62.

¹² Garam 1978, 215.

¹³ Erdélyi 1982, 54. Abb. 30.

- Abb. b.
- 1: Várna, Reliquienschrein (nach Ovcсарov – Vaklinova);
 - 2: Goldplatte, Mus. Sofia (nach Ovcсарov – Vaklinova);
 - 3: Zasavica, goldene Schtelagraffe (nach dem Katalog: Germanen Hunnen Awaren);
 - 4: Jabalkovo, Deckplatte eines Reliquienchreines (nach Ovcсарov + Vaklinova)
 - 1: Várna, ereklyetartó (Ovcсарov – Vaklinova után);
 - 2: aranylap Mus. Sofia (Ovcсарov – Vaklinova után);
 - 3: Zasavica, arany dobozboglár (Germanen Hunnen Awaren);
 - 4: Jabalkovo, ereklyetartó fedőlapja (Ovcсарov – Vaklinova után)

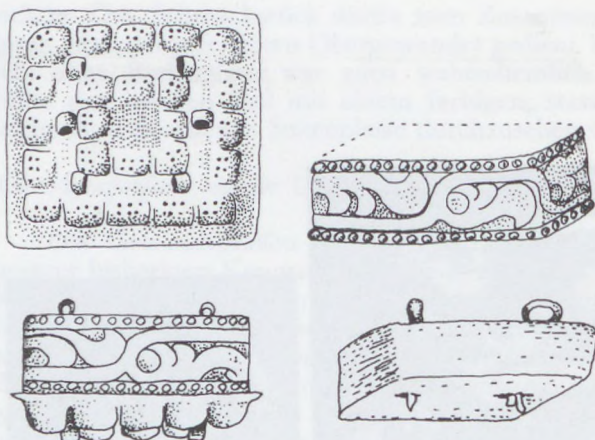

Abb. 7. Die Schachtelagraffe von Abony
7. ábra. Az abonyi doboz. boglár

fibeln, Gürtelzierden, die runde oder rechteckförmige verzierte Platte vom breiten Armbänder, Zierscheiben von mehrgliedrigen Halsschmucken und schachtelförmige Reliquienschreine (Abb. 6,1).¹⁴ Auf diesen Gegenständen kommen häufig Zellen mit Zierstein, perlenreihenhaltende Bandbögen und friesartige Darstellungen vor.

1) Die ersten awarenzeitlichen Agraffen wurden mit der *Umänderung* von Gegenständen solchen Typs oder mit der *Bestellung* von für eine andere Funktion bestimmten *ähnlichen Stücken* erzeugt. Die allerersten, die man auf das ausgehende 7. Jh. bzw. auf den Anfang des 8. Jh. datieren kann, sind noch aus Gold. Noch mit echten Zellen, perlenhaltenden Bögen wurden die aus einem anderen Gegenstand umgeänderte Prónay-Agraffe,¹⁵ mit Zellen, ursprünglich Steineinlagen das ebenfalls umgeänderte Agraffenpaar von Ozora,¹⁶ mit perlenhaltenden Bögen die kleine, runde Schachtelagraffe von Rákos,¹⁷ mit perlenhaltenden Bögen, gepreßtem Fries die viereckige Schachtelagraffe von Dunapataj und mit Ziersteineinfassungen die bei Sremska Mitrovica zum Vorschein gekommene, viereckige Schachtelagraffe¹⁸ hergestellt (Abb. 6,3).

¹⁴ Ross 1961, 89. Abb. 37.; Deichmann O. J. Abb. 241, Taf. IX, XI, Abb. 612–613.; Ovesch-rov – Vaklinova 1978, 118. 124. Abb. 126–128.; Dalton 1911, fig. 317.; Sagall 1938, fig. 266. 282.; Cavallo – Falkenhausen – Campanati – Gigante – Pace – Rosati 1982, Abb. 263–264.; Denison 1917 Pl. XLIX, LII.; Witzmann 1977, 322–323.

¹⁵ Garam 1980, 157–159, Abb. 1.

¹⁶ Garam 1980, Abb. 2.

¹⁷ Garam 1978, Abb. 2. 1–3.

¹⁸ Germanen Hunnen Awaren 1987, Taf. 23. V. 25. Die Agraffe von Zasavica ist die beste Parallele des Agraffenpaares von Dunapataj. Die kleine, als Reliquienschrein bestimmte Schachtel ohne untere Platte und an der einen kurzen Seite mit „eingebogenem Dorn“ (= mit dem Verbindungshaken der Agraffe) versehen, ist das eine Stück eines Agraffenpaares. Ihre Maße (4,5×4,0×1,5 cm) stimmen mit denen der Agraffe von Dunapataj überein. Auch ihre Konstruktion ist der letzteren ähnlich, am Rand der Deckplatte befindet sich eine Kugelreihe, in der Mitte eine steinhaltende Zelle, an der Seitenplatte ein palmettenverzierter Fries. Das Muster des letzteren ähnelt der auf die gepreßten Halbkugeln gekerbten Verzierung der Agraffe von Dunapataj.

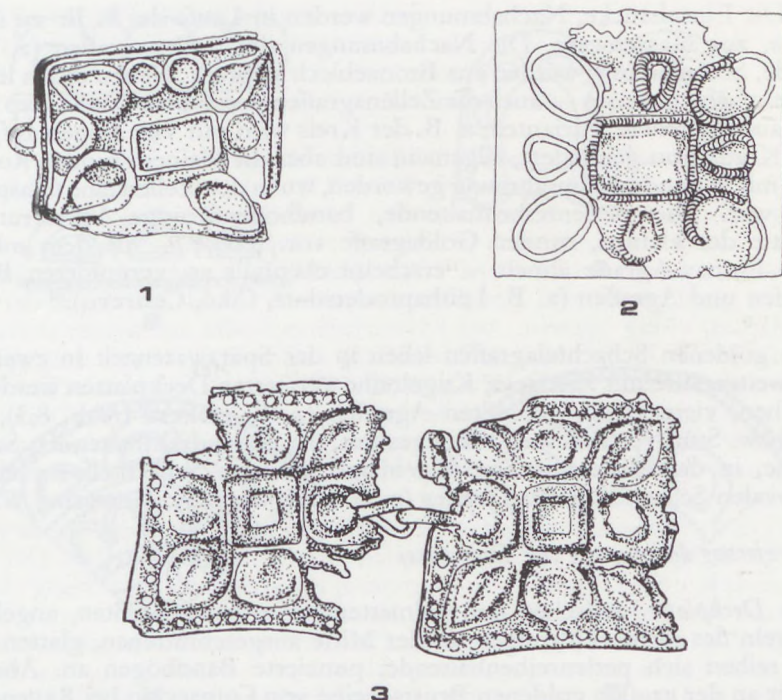

Abb. 8. Agraffe mit Zierstein und Steineinlage nachmende, gepreßte, viereckige, flache Agraffen. 1: Győr; 2: Keszthely; 3: Kékesd
 8. ábra. Ékköves és kőbetétet utánzó préselt, négyszögletes, lapos boglárók. Győr; 2: Keszthely; 3: Kékesd

2) *Einzel exemplare geltende Nachahmungen*, obigen, umgeänderten oder auf Bestellung gefertigten Goldagraffen, sie sind schon als sicher für awarische Produkte annehmbare Stücke, die die folgende Gruppe der Entwicklungsreihe bilden. Die gepreßte Goldnachahmung der Zellenagraffen z. B. die Agraffe von Dunapentele¹⁹ und die zelligen, kleinen Zierden oder Agraffen, z. B. der Anhänger von Igar, ein Anhänger von unbekanntem Fundort, die Agraffe von Želovce.²⁰ Die Einzelnachahmung der Agraffe von Dunapataj ist die viereckige Agraffe von Abony aus Bronzeblech²¹ (Abb. 7), die des Fundes von Zasavica mit Ziersteineinfassung sind hingegen die flachen, rechteckförmigen Agraffen mit Steineinlage von Győr und Keszthely²² (Abb. 8, 1–2). Ihr größter Teil kann auf die Wende des 7–8. Jh. datiert werden, es gibt aber auch jüngere Stücke.

¹⁹ Marosi–Fettich 1936, Taf. VI 39–40.

²⁰ Unlängst darüber zusammenhängend Garam 1978, Abb. 1–3.

²¹ Hampel 1905, III. Taf. 472. 1.

²² Fettich 1943, Taf. XXIV 25; Hampel 1905, III. Taf. 142, 9

3) Die Einzelstücke, Nachahmungen werden in Laufe des 8. Jh. zu *örtlichen Produkten*, zur Massenware. Die Nachahmungen der Zellenagraffen (z. B. aus Nagyréde, Sommerein²³) werden aus Bronzeblech gepreßt. Neben ihnen leben – zwar in einfacherer Form – auch die Zellenagraffen von Ozora – Igar-Typ weiter. Es gibt auch seltenere Varianten, z. B. der Kreis wird mit vier Bögen aufgeteilt, oder in Kreuzform gegliedert, allgemein sind aber die kleinen, runden Rosettenagraffen mit Perlendrahtumrahmung geworden, wo in den Zellen eine Glasplatten-einlage war. Die perlenreihenhaltende, bandbogenförmige Verzierung der Deckplatte der kleinen, runden Goldagraffe von Rákos – die dem mittleren Teil der Prónay-Agraffe ähnelt – erscheint ebenfalls an vergoldeten Bronzeringköpfen und Agraffen (z. B. Leithaprodersdorf, Cikó, Čelarevo).²⁴

Die goldenen Schachtelagraffen leben in der Spätawarenzeit in zwei Richtungen weiter. Ihre mit Zierstein, Kugelreihe verzierten Deckplatten werden von den flachen, viereckigen, gepreßten Agraffen (z. B. Kékesd (Abb. 8,3), Nové Zámky bzw. Stúrovo, Bölske)²⁵ nachgeahmt, die perlendrahthaltenden Schlinge versehene, in der Mitte mit Ziersteineinlage verzierte Schachtelform lebt aber in den ovalen Schachtelagraffen weiter (z. B. Üllő, Szébény, Komárno, Wien).²⁶

Die Verzierung der Agraffe von Dunapataj

Die Deckplatte: zwischen den palmettenverzierten, gepreßten, angelöteten Halbkugeln des rechteckförmigen, in der Mitte ausgeschnittenen, glatten Goldbleches reihen sich perlenreihenhaltende, punzierte Bandbögen an. Ähnliches sehen wir an der großen goldenen Brustscheibe von Comacchio bei Ravenna, die eine byzantinische oder langobardische Arbeit des 7. Jh. ist.²⁷ In der Mitte der Deckplatte von Dunapataj befindet sich eine bogenförmige, durchbrochene Steineinfassung. Der Rand der Bögen ist gerillt. Auch diese Verzierungsart ist von byzantinischem Ursprung, kommt auf dem Rand der Scheibenfibeln oft vor, kann aber auch an anderen, mit byzantinischen Motiven verzierten Gegenständen angetroffen werden (Kopfschmucke von Cibakháza, Anhängerpaar mit Vogelgestalt).²⁸ Diese Gegenstände können auf das letzte Drittel des 7. Jh. datiert werden (Abb. 9,1–5).

²³ Szabó 1968, Taf. VI 3 a + b.; Daim – Lippert 1984, Taf. VI, 5.
²⁴ Mitscha – Märheim 1957, Taf. I. 16. Taf. III. 23.; Hampel 1905, III. Taf. 236. 5–6.; Binardžić 1980, Taf. XVII. 1.

²⁵ Kiss 1977, Pl. XVIII. 4.; Čilinska 1966, Taf. LIV. 5.; Točík 1968, Taf. XLI. 3–4.; Hampel 1905, III. Taf. 243. 3.

²⁶ Horváth 1935, Taf. XLVII.; Garam 1975, fig. 10. 3, fig. 16. 3–4, fig. 18,2.; DAIM 1981, Abb. 8.1.; Trugly 1987 Taf. XXIV. 9–10. Bei der Aufzählung der Agraffen verschiedenen Typs waren wir nicht bestrebt eine komplette Materialsammlung darzubieten. Unser Ziel war, um mit der Vorführung der Typen den Entstehungs-, Umänderungs- bzw. Entwicklungsgang der Agraffen zu illustrieren.

²⁷ Ross 1961, fig. 37.

²⁸ Kiss 1977, Pl. LXXXIV. 4–5.; László 1955, Taf. LIV. 1–3.; Hampel 1905, III. Taf. 281., 2.

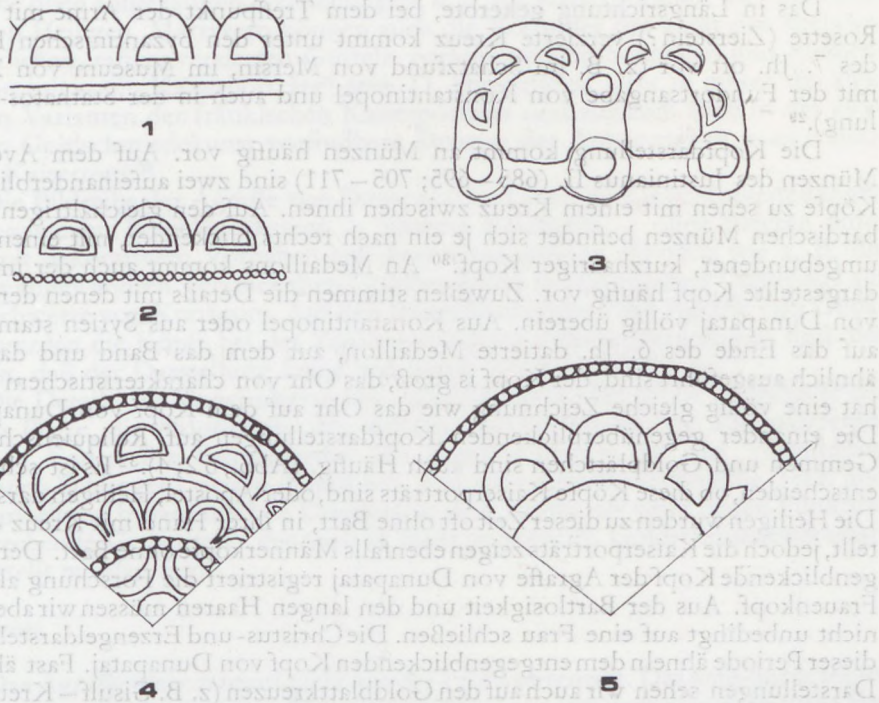

Abb. 9. Schematische Zeichnung von Bogenreihen mit gerilltem Rand. 1: Dunapataj, Steineinfassung; 2: Cibakháza, Rand des Kopfschmuckes; 3: Unbekannter Fundort; Detail des Anhängers mit Vogelgestalt; 4: Görcsönydoboka, Teil einer Scheibenfibel; 5: Fenékpusztá, Teil einer Scheibenfibel.

9. ábra. Arkolt peremű ívsarok sematikus rajza. 1: Dunapataj, köfoglalat; 2: Cibakháza, pártadisz pereme; 3: Ismeretlen lelőhelyű madaras csüngő részlete; 4: Görcsönydoboka, korongos fibula részlete; 5: Fenékpusztá, korongos fibula részlete

Die Seitenplatten: Zwischen gepreßten Halbkugelreihen durchbrochener Fries, der die Wiederholung einer Szene zeigt, die aus in je 2 Profilen sichtbaren und einer uns entgegenblickenden Gesichtsdarstellung besteht. Unter den Köpfen eine punzierte, gerillte Bogenreihe. Der entgegenblickende Kopf ist langhaarig, die im Profil dargestellten Figuren tragen kurze Haare. Die Gesichter sind haarlos. In der linken Hand der im Profil dargestellten, links stehenden Gestalt ist ein langarmiges Kreuz. Die 3, sich wiederholenden Gestalten wurden von einem dreigestaltigen Model auf ein dem Umkreis der Agraffen entsprechendes Band in der Länge von 17 cm wiederholt gepreßt.

Die bisher meist unstrittene Frage der Agraffe von Dunapataj ist der Gesichtsfries der Seitenplatten. Es gelang uns nicht eine solche Darstellung, die mit der dreigestaltigen Szene identisch wäre, zu finden, die Details der Darstellung sind aber bekannt.

Das in Längsrichtung gekerbte, bei dem Treffpunkt der Arme mit runder Rosette (Zierstein?) verzierte Kreuz kommt unter den byzantinischen Funden des 7. Jh. oft vor (z. B. im Schatzfund von Mersin, im Museum von Zypern mit der Fundortsangabe von Konstantinopel und auch in der Stathatos-Sammlung).²⁹

Die Kopfdarstellung kommt an Münzen häufig vor. Auf dem Avers der Münzen des Justinianus II. (685–695; 705–711) sind zwei aufeinanderblickende Köpfe zu sehen mit einem Kreuz zwischen ihnen. Auf den gleichaltrigen langobardischen Münzen befindet sich je ein nach rechts blickender, mit einem Band umgebundener, kurzhaariger Kopf.³⁰ An Medaillons kommt auch der im Profil dargestellte Kopf häufig vor. Zuweilen stimmen die Details mit denen der Köpfe von Dunapataj völlig überein. Aus Konstantinopel oder aus Syrien stammt das auf das Ende des 6. Jh. datierte Medaillon, auf dem das Band und das Haar ähnlich ausgeführt sind, der Kopf ist groß, das Ohr von charakteristischem Bogen hat eine völlig gleiche Zeichnung wie das Ohr auf dem Kopf von Dunapataj.³¹ Die einander gegenüberblickenden Kopfdarstellungen auf Reliquienschreinen, Gemmen und Goldplättchen sind auch häufig. (Abb., 6 2; 4).³² Es ist schwer zu entscheiden, ob diese Köpfe Kaiserporträts sind, oder Apostel, Heiligen darstellen? Die Heiligen wurden zu dieser Zeit oft ohne Bart, in ihrer Hand mit Kreuz dargestellt, jedoch die Kaiserporträts zeigen ebenfalls Männerköpfe ohne Bart. Der entgegenblickende Kopf der Agraffe von Dunapataj registriert die Forschung als einen Frauenkopf. Aus der Bartlosigkeit und den langen Haaren müssen wir aber noch nicht unbedingt auf eine Frau schließen. Die Christus- und Erzengeldarstellungen dieser Periode ähneln dem entgegenblickenden Kopf von Dunapataj. Fast ähnliche Darstellungen sehen wir auch auf den Goldblattkreuzen (z. B. Gisulf-Kreuz), obwohl es auch bei diesen umstritten ist, ob es sich um eine Christus- oder eine Porträtsdarstellung handelt.³³ In der frühmittelalterlichen Goldschmiedekunst erscheint Christus oft mit bartlosem Gesicht.³⁴ Es mag sein, daß auf der Agraffe von Dunapataj die um das Kreuz sichtbaren Gestalten die Apostel Petrus und Paulus, der entgegenblickende Kopf hingegen Christus darstellt. Diese Dreierdarstellung kommt in diesem Zeitalter häufig vor. Es kann aber auch angenommen werden, daß die im Profil dargestellten Köpfe Kaiserporträts sind, der im Profil entgegenblickende Kopf stellt hingegen Christus dar. Auf den byzantinischen Goldschmiedegegenständen des 6–7. Jh. erscheinen oft noch die Darstellungen des Hl. Sergios und Bakchos, die bartlosen Männerköpfe sind mit dem langarmigen Kreuz des Märtyrertums zu sehen. Diese Märtyrerköpfe blicken aber im allgemeinen nach vorne und werden nicht im Profil dargestellt.³⁵

²⁹ *Cyprus* 1961, Pl. XXXIV. 3.; *Ross* 1965, Pl. XXIV. 18. XCVII I.; *Stathatos* 1963, Pl. XLIV. 232.

³⁰ *Wroth* 1908, II. Pl. XLI. 1., XXXVI. 6.

³¹ *Ross* 1965, Pl. XCIX. 179.

³² *Ovsarov – Vaklinova* 1978, 108, Abb. 124.

³³ *Roth* 1973, 200. Taf. 24. 3.

³⁴ *Volbach* 1958, Abb. 120.

³⁵ *Splendeur ...* 1982, 147. o. 16.; *Volbach – Lafontaine Dosogne* 1968, fig. 42, Pl. XXII.

Die oben aufgezählten Darstellungen, d. h. die Kaiserporträts, die Abbildungen von Heiligen, Märtyrern können auch die Vorbilder der unter den spätarawarenzeitlichen, rankenverzierten Gürteln vorkommenden Schnallen und Riemenzungen mit sog. „Kaiserporträts“ sein. D. Dimitrijević sieht in diesen die awarischen Varianten der fränkischen Kaiserporträts und zugleich auch in der awarischen Goldschmiedekunst vorfindbare Beweise der Anhängigkeit vom fränkischen Kaisertum.³⁶

Die Bildreihe der Agraffe von Dunapataj und auch die Gesichtsdarstellungen der gegossenen Beschläge kamen — unseres Erachtens — ohne tieferen Sinn, bloß mit dekorativem Vorhaben auf diese Gegenstände. Ähnlich wie z. B. die sinnlos angewandten, zerstückelten Goldbeschläge byzantinischen Ursprungs auf dem Schwerte von Kunágota. Auf den Bildreihenbändern der Agraffe von Dunapataj wurden die Köpfe bei der Zusammenfügung aufeinandergebogen und dies beweist, daß der Darstellung keine bedeutende Rolle zugefallen ist.

Die Details der Konstruktion des Agraffenpaares (der große Ausschnitt der oberen Platte, die Montierung der inneren Halbkugelreihe, die aufeinandergebogenen Enden der Seitenplatten, ihr Durchschlagen mit zur Verbindung dienenden Schlingen) weisen darauf hin, daß zwar einzelne technische Teile und die Darstellung byzantinischen Ursprungs sind, dürfte der einer neuen Funktion entsprechende Gegenstand dennoch in einer awarischen Goldschmiedewerkstatt hergestellt worden sein.

Datierung

Das Agraffenpaar stammt nicht aus der Frühawarenzeit. Das ante-quem seiner Erzeugungszeit gibt das Agraffenpaar von Ozora an, wonach vor dem Ende des 7. Jh. zum Zusammenhalten des Gewandes dienende Agraffen gar nicht gebraucht worden sind. Die enge Verbindung der Agraffe von Dunapataj mit den byzantinischen Funden und seine Edelmetallmaterie lassen darauf schließen, daß wir ihre Herstellungszeit zwischen dem Ende des 7. — Anfang des 8. Jh. suchen müssen.

Die relative Chronologie der awarenzeitlichen Agraffen des Karpatenbeckens kann aufgrund der Begleitfunde und der Änderungen der Form abgeleitet werden. Die Einzelstücke, die aus Edelmetall hergestellten Exemplare und die in geringer Zahl auf uns gebliebenen Nachahmungen wurden in der ersten Hälfte des 8. Jh. erzeugt, die in größerer Zahl vorhandenen Massenwaren (Rosettenagraffen und ovale Schachtelagraffen) sind aber schon für die zweite Hälfte des 8. Jh. charakteristisch.

Zusammenfassung

Das aufgrund der Form, der Materie und der Verzierung einzigartige Agraffenpaar von Dunapataj wurde nach byzantinische Vorbilder (Reliquienschreine) unter Verwendung von byzantinischen goldschmiedetechnischen Kunstgriffen (z. B. perlenreihenhaltende Bandbögen) dem awarischen Geschmack entsprechend

³⁶ Dimitrijević 1966, 69 — 70.

vermutlich in einer awarischen Goldschmiedewerkstatt erzeugt. Ein Kunstgriff der awarischen Goldschmiede ist die Vorliebe der Anwendung von gepreßten Kugelreihen, das mit Perlendraht umrahmte Verbindungsglied, die Anbringungsweise mit Schlinge und die leichte, oberflächliche Ausführung der Darstellungen.

Der Fundort des Agraffenpaares ist unsicher, die Fundumstände sind unbekannt. Das Material, die Größe und die Ausführung des Gegenstandes lassen die Voraussetzung zu, was auch die vermutliche Fundstelle im Donau–Theiß–Zwischenstromgebiet untermauert, daß das Agraffenpaar um die Wende des 7–8. Jh. bzw. zu Beginn des 8. Jh. von einem Khagan oder einer zu seinem Geleit gehörenden, hochgestellten Persönlichkeit getragen wurde. Obwohl uns die Agraffen aus Frauengräbern bekannt sind, halten wir es nicht für ausgeschlossen, daß dieses einzigartige, jedoch sich in das awarenzeitliche Fundmaterial des Karpatenbeckens organisch einfügende goldene Agraffenpaar das Obergewand eines vornehmen Mannes zusammengehalten hat.

TRODALOM

- BUNARDŽIĆ 1980. *Bunardžić*, R. Izložba menore iz Čelareva. Exhibition menoroth from Čelarevo Beograd 1980.
- DAIM 1981. *Daim*, F. Archäologische Zeugnisse zur Geschichte des Wiener Raumes im Frühmittelalter. Wiener Geschichtsblätter 36 (1981) 175–191.
- DAIM – LIPPERT 1984. *Daim*, F. – *Lippert*, A. Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Lethagebirge, NÖ. in: Studien zur Archäologie der Awaren I. Wien 1984.
- DALTON 1911. *Dalton*, O. M. Byzantine Art and Archaeology. Oxford 1911.
- DEICHMANN é. n. *Deichmann*, F. W. Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna. Baden-Baden é. n.
- DEKAN 1972. *Dekan*, J. Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jh. SIA 20 (1972) 317–452.
- DENISON 1917. *Denison*, W. A Gold Treasure of the Late Roman Period from Egypt. Part II. Michigan 1917.
- DIMITRIJEVIĆ 1966. *Dimitrijević*, D. Der Fund von Zemun Polje im Lichte der späwarenzeitlichen Problematik. AI 7 (1966) 53–76, Taf. I–XI.
- CAVALLO – FRANKENHAUSEN – GIGANTE – CAMPANATI – PACEROSATI 1982. *Cavallo*, G. – *Falkenhausen*, V. – *Campanati*, R. F. – *Gigante*, M. – *Pace*, V. – *Rosati*, F. P. I Bizantini in Milano 1982.
- ČILINSKA 1966. *Čilinska*, Z. Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. ArchSlov Fontes VII. Bratislava 1966.
- CYPRUS 1961. Jewellery in the Cyprus Museum. Picture Book No. 5. Nicosia 1961.
- ERDÉLYI 1982. *Erdélyi*, I. Az avarság és kelet a régészeti források tükrében. Budapest 1982.
- FETTICH 1938. *Fettich*, N. Vezető a Régészeti Gyűjteményben. Budapest 1938.
- FETTICH 1943. *Fettich*, N. Győr története a népvándorláskorban. Die Geschichte Győr in der Völkerwanderungszeit. Győr 1943.
- GARAM 1975. *Garam*, É. The Szébény Cemetery. in: Avar Finds in the Hungarian National Museum. Budapest 1975.
- GARAM 1978. *Garam*, É. Sz. A közép avarok sírobulussal keltezhető leletköre. Der mit Grabobulus datierbare Fundkreis der Mittelawarenzeit. ArchÉrt 103 (1978) 206–216.
- GARAM 1980. *Garam*, É. VII. századi aranyékszerek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. Goldschmuck des 7. Jahrhunderts in den Sammlungen des Ungarischen Nationalmuseums. FolArch 31 (1980) 157–174.
- GERMANEN HUNNEN AWAREN 1987. *Germanen Hunnen Awaren* Schätze der Völkerwanderungszeit. Nürnberg 1987.
- HAMPEL 1894. *Hampel*, J. Keresztény emlékek a régibb középkorból. ArchÉrt 14 (1894) 23–53.

- HAMPEL 1905. *Hampel, J.* Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I – III. Braunschweig 1905.
- HORVÁTH 1935. *Horváth, T.* Az üllői és kiskőrösi avar temetők. Die awarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskőrös. ArchHung 19. Budapest 1935.
- KISS 1977. *Kiss, A.* Avar Cemeteries in County Baranya. Budapest 1977.
- LÁSZLÓ 1955. *László, Gy.* Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. ArchHung 34. Budapest 1955.
- LÁSZLÓ 1967. *László, Gy.* Die Awaren und das Christentum im Donauraum und im östlichen Mitteleuropa. in: Das heidnische und christliche Slaventum. Wiesbaden 1967.
- MAROSI – FETTICH 1936. *Marosi, A. – Fettich, N.* Dunapentelei avar sírleletek. Trouvailles d'Avars de Dunapentele ArchHung 18. Budapest 1936.
- MITSCHA – MÄRHEIM 1957. *Mitscha – Märheim, H.* Der Awarenfriedhof von Leithapredersdorf. Eisenstadt 1957.
- OVCŠAROV – VAKLINOVA 1978. *Ovcšarov, D. – Vaklinova, M.* Rannovizantijski pamatnici ot Blgarija IV – VII vek. Sofia 1978.
- RÓMER 1870. *Rómer, F.* Régi arany-kapocs. ArchÉrt 2 (1870) 306 – 308.
- ROSS 1961. *Ross, M. Ch.* Arts of the Migration Period in the Walters Art Gallery. Baltimore 1961.
- ROSS 1965. *Ross, M. Ch.* Jewelry, Enamels and Art of the Migration Period. in: Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. II. Washington 1965.
- ROTH 1973. *Roth, H.* Die Ornamentik der Langobarden in Italien. Antiquitas Reihe 3. Band 15. Bonn 1973.
- SAGALL 1938. *Sagall, B.* Katalog der Goldschmiede-Arbeiten. Athen 1938.
- SÓS 1956. *Sós, A. Cs.* Die Awaren. in: Archäologische Funde in Ungarn. Red. E. B. Thomas. Budapest 1956.
- SPLendeur... 1982. *Splendeur de Byzance.* Europalia 82 Hellas – Grece. Bruxelles 1982.
- STATHATOS 1963. *Collection Hélène Stathatos* III. Objets antiques et byzantins. Strasbourg 1963.
- SZABÓ 1968. *Szabó, J. Gy.* Az egri múzeum avarkori emlékanyaga. Das awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger. III. EME 6 (1968) 29 – 56.
- TOČIK 1968. *Točík, A.* Slawisch-awarisches Gräberfeld in Stúrovo. ArchSlov Catalogi II. Bratislava 1968.
- TRUGLY 1987. *Trugly, A.* Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerk in Komárno. SLA 35 (1987) 255 – 344.
- VOLBACH 1958. *Volbach, W. F.* Frühchristliche Kunst. Die Kunst der Spätantike im West- und Ostrom. München 1958.
- VOLBACH – LAFONTAINE DOSOGNE 1968. *Volbach, W. F. – Lafontaine Dosogne, J.* Byzanz und der christliche Osten. in: Propyläen Kunstgeschichte Band 3. München 1968.
- WEITZMANN 1977. *Weitzmann, K.* Age of Spirituality. New York 1977.
- WROTH 1908. *Wroth, W.* Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. London 1908.

A DUNAPATAJI AVARKORI ARANY MELLBOGLÁRPÁRRÓL

1870-ben vétel útján jutott a MNM birtokába az egyedülálló szépségű és felépítésű, arany lemezből préselt dobozalakú mellboglárpár, amely állítólag Dunapatajról származik. A sima, közepén kivágott fedőlapot a peremen préselt fél-gömbök, azon belül gyöngytartó ívek, majd újabb félgömbök, közepén pártázatos ívű kőfoglatat díszíti. Az oldallapokon frízszerűen körbefutó préselt ábrázolás: egymással szembenéző, profilban ábrázolt két rövidhajú szakálltalan fej, a bal oldali kezében hosszúszerű kereszt és szembenéző, hosszúhajú fejből álló jelenet ismétlődése. A boglárpár hurkosan kapcsolódik (1–5. ábra).

A ruhakapcsoló boglárok a koraavarkorban ismeretlenek. A középvavarkorban tűnnek fel *kerek*, *rekeszes* és *préselt kerek vagy négyszögletes* formában. Általánossá a későavarkorban válnak, a kerek, lapos *szirmosboglár* és az ovális *dobozboglár* formájában.

Az avarkori boglárok eredete a bizánci tárgyak között keresendő. A rekeszes, szirmos és dobozboglárok eredetileg más funkciójú tárgyak átalakításával vagy azoknak más funkciójú utánzataként korábban bizánci, később avar ötvösök műhelyeiben készültek. Ezt a megállapítást a legkorábbi, aranyból készült boglárok felépítésének technikai részletei (ékkőberakásos rekeszek, ékkőfoglatok, gyöngysortartó hurkok) és díszítésmódja (reliefszerű ábrázolások) támasztják alá. Az avarkori boglárforma eredetét a bizánci korongos fibulák, övdíszek, széles karperecek díszes lapjai, többtagú nyakékek korongjai és dobozalakú reliquiatartók körében keressük¹⁴ (6. ábra 1).

Az ilyen típusú tárgyak átalakításával készülhettek az első arany boglárok (Prónay boglár, ozorai, Bp-rákosi és zasavikai lelőhelyű boglárok, 6. ábra 3).^{15–18} Ezeknek a boglároknak az első utánzatai pl. a dunapentelei, želovcei, abonyi, győri, keszthelyi boglárok (7. ábra, 8. ábra 1–2).^{18–22} Az egyedi darabokat a 8. század folyamán a tömegárúvá vált helyi készítmények váltják fel. A rekeszes boglárok legkésőbbi változatai a kerek szirmos boglárok, a dobozalakúaké a kis ovális dobozboglárok.

A dunapataji boglár *díszítése*: a fedőlap díszítési elemei a korabeli bizánci művészetben jól ismertek. Az oldallapok ábrázolásának csak részleteihez találtunk analógiákat. A kézben tartott kereszt 7. századi forma. A fejek érmeken, ereklyetartókon, gemmákon tűnnek fel, mint császárportrék, apostolok vagy szentek fejei. A dunapataji boglár fejei ilyen ábrázolásokat utánozhatnak. Véleményünk szerint mindhárom fej férffej, legvalószínűbb, hogy Péter és Pál apostolok és Krisztus ábrázolása. A dunapataji boglárpár a 7. század végén vagy a 8. század legelején avar ízlés szerint, talán már avar ötvösműhelyben készülhetett. Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy ez a díszes, egyedülálló darab nem női, hanem magasrangú férfi felsőruházatát díszítette.

SZENT ISTVÁN KIRÁLY SZÉKESFEHÉRVÁRI SÍRJA ÉS KULTUSZHELYE

KRALOVÁNSZKY Alán

Hiteles írásos forrásaink szerint biztos, hogy első királyunk 1038 augusztus 15-én, a Mennybe felvett Szűz Mária napján halt meg.¹ Ezt követően Fehérvárra szállították testét, ahol az általa alapított, és a Mennybe felvett Szűz Mária tiszteletére épített magánkápolnájában temették el.² A középkori egyház is e napon emlékezik meg ünnepi miséjében István király haláláról.³

Nem ilyen egyértelmű azonban az 1083. évi szenttéavatással kapcsolatos hiteles írásos forrásanyag. István király testének megtalálásáról (*inventio*) az 1200 körül írt Pray kódex, és átviteléről (*translatio*) az 1341-ben írt esztergomi misekönyv október 11-én emlékezik meg.⁴ A test felemeltetéséről (*elevatio*) pedig az 1092. évi szabolcsi zsinat,⁵ az 1116 előtt írt Hartvik-féle Szent István legenda,⁶ a XIV. század eleji esztergomi karkönyv és négy középkori naptár⁷ augusztus 20-án emlékezik meg.

A két különböző naptári megemlékezés mögött tényleges tartalmi különbség, vagy különböző időpontban történt azonos események tükröződnek? E kérdés még kielégítő megválaszolásra vár, hiszen az *inventio*, a *translatio* és az *elevatio* logikai időrendiségének, tartalmi azonosságának vagy különbözőségének értelmezése, a szóhasználat következetessége, még kellően el nem végzett nyelvészeti és liturgiátörténeti összehasonlító vizsgálatokat tesz szükségessé.

Szerencsésebb helyzetben vagyunk viszont a Szent Jobb esetében, amelynek

¹ *Szentpétery* 1938, 431: „Instabat tunc sollempnitas precipua, celebris angelis et hominibus dies assumptionis eiusdem perpetue virginis Marie, in cuius gaudio disolutio sui corporis fieret, maioris spem misericordie sui sperans habitorem, precibus hoc specialibus postulavit, suspiriis et lacrimis obtinuit.”; *Kurcz* 1987, 132–133.

² *Szentpétery* 1938, 432: „... corpus ad sedem regalem, Albam videlicet deducitur, et quoniam ecclesia ab ipso constructa in honore beatissime virginis nondum erat dedicata, inito consilio statuunt pontifices prius basilicam sanctificare, deinde corpus terre commendare.”

³ *Karsai* 1938, 171. Pray kódex, 1200 körül.

⁴ *Karsai* 1938, 174.

⁵ *Závodszky* 1904, 38. fej. Az augusztus 20-i ünnep visszakövetkeztetésén alapul, mivel az augusztus 15-i Mária mennybemenetelének és Bertalan apostol augusztus 23-i ünnepé között említették Szent István ünnepét.

⁶ *Szentpétery* 1938, 436–437.

⁷ *Karsai* 1938, 171.

megtalálását (*inventio*) 11 különböző 14–15. századi naptár, átvitelét (*translatio*) a Pray kódex, felemelését (*elevatio*) pedig 8 különböző 14–15. századi naptár ugyanazon napra – május 30-ra – teszi.⁸

Az írásos források mellett régészeti és művészettörténeti forrásokkal is rendelkezünk. Ezekről felbukkanásuk időrendjében célszerű beszámolnunk.

Henszlmann Imre akadémikus az 1862. évi székesfehérvári feltárását követően István király eredeti eltemetési helyét a déli oldalhajó keleti szélén feltételezett, ú. n. „Szent István király családi sírhelyén” vélte felismerni. A déli I. számú pillértől délre talált „M” jelzésű, 142 × 174 cm nagyságú keménymészkőtablában pedig azt a kőtablát vélte ugyancsak felismerni, amely István király földbeasott 1038. évi sírját fedte, és amelyet László király az 1083. évi exhumálást követően tetetett át másodlagos, megtalálási helyére (1. sz. ábra).⁹ A feltételezett eredeti sírhelyre semmi közvetlen régészeti adatot Henszlmann nem talált, gondolatmenete többszörös feltételezésre kényszerült a kevés adat és a nyilvánvaló társadalmi-politikai érdeklődés miatt.¹⁰

A Hartvik-féle ú. n. szarkofágos eltemetés és az ú. n. Szent István szarkofág összekapcsolása Varjú Elemér nevéhez fűződik, aki az 1931. évi Szent Imre Emlékév légkörében írt erről először.¹¹ A szarkofágot az 1894-ben először közreadó Hampel József 10. századnak határozta meg.¹² Gerevich Tibor 1938-ban,¹³ Vernei Kronberger Emil egy évvel később,¹⁴ majd pedig Dercsényi Dezső 1943-ban csatlakozott Varjú véleményéhez.¹⁵ Nagy Emese mutatta ki először, hogy átfaragott római szarkofágról van szó,¹⁶ amelynek ikonográfiájáról Kádár Zoltán,¹⁷ magam,¹⁸ és Nagy Árpád¹⁹ értekezett. Szakál Ernő 1962-ben két olyan kőfaragványt talált a székesfehérvári kőtárban, amelyeket szarkofágtető töredéknek határozott meg, és ezeket összekapcsolta az ú. n. Szent István szarkofág aljával.²⁰ Véleményét Entz Géza erősítette meg egyidőjüleg.²¹ A szarkofág további korhoz

⁸ Karsai 1938, 174. Ettől eltérően, július 30-án szerepel egy zsoltosza Kálmáncschi Domonkos székesfehérvári prépost breviariumában (Karsai 182): „inventio dexterae beati regis Stephani”, minden feloldási kísérlet nélkül. Véleményünk szerint a XV. század végén élt tudós humanista prépost nem a saját egyházában esetleg fentmaradt hagyományt örökölt tovább, hanem a breviarium készítője követte el a hibát. Nyilvánvalóan összekeverte a július 30-i mise graduálében szereplő „Dextera tua Domine, glorificata est in virtute: dextera manus tua confregit inimicos.” szöveget az általa is ismert Szent István Jobbra vonatkozó ismeretével. Hasonló a helyzet a breviarium augusztus 3-i „Inventio corporis Sti Stephani Regis” megemlékezéssel is. A megtalálás nem Szent Istvánra vonatkozik valójában, hanem István vértanú ereklyéinek 415-ben történt megtalálására, amelyet az egyház ezen a napon ünnepel. Szunyogh 1933, 1097.

⁹ Henszlmann 1864, 195–203, VIII. tábla.

¹⁰ A Henszlmann-féle jelenségeket az 1989/90-re tervezett hitelesítő újrafeltárás során lesz lehetőség ellenőrizni.

¹¹ Varjú 1930, 372–379. A Hartvik-féle szövegrész: „sarcophago candidi marmoris impo-nitur” (Szentpétery 1938, 432). A „szarkofág” vitatható értelmezésére tanulmányunk végén visszatérünk.

¹² Hampel 1894, 50–54.

¹³ Gerevich 1938, 156–159.

¹⁴ Vernei Kronberger 1939, 9–10.

¹⁵ Dercsényi 1943, 105–110.

¹⁶ Nagy 1954, 101–106.

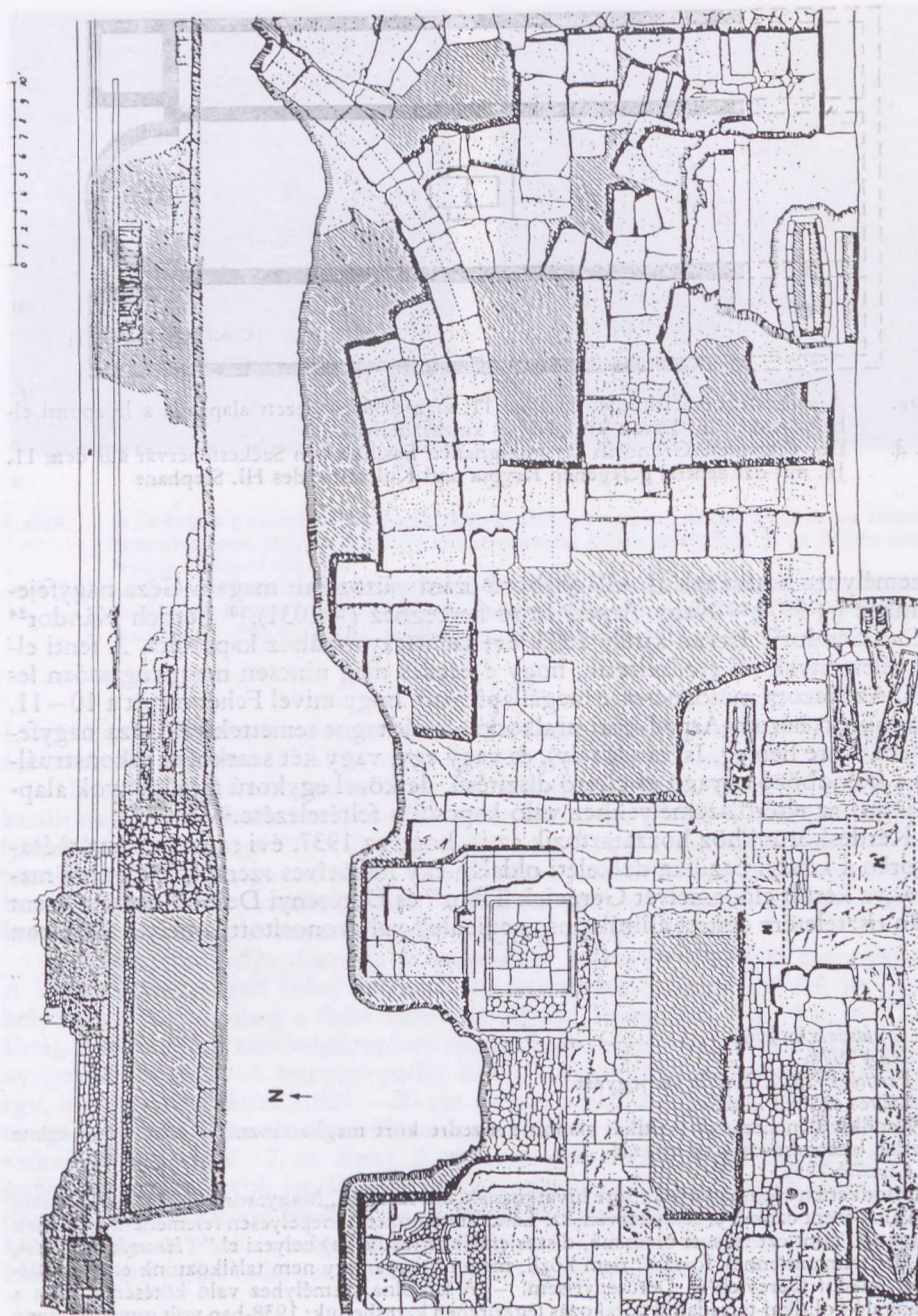
¹⁷ Kádár 1955, 201–204.

¹⁸ Kralovánszky 1967, 85–92.

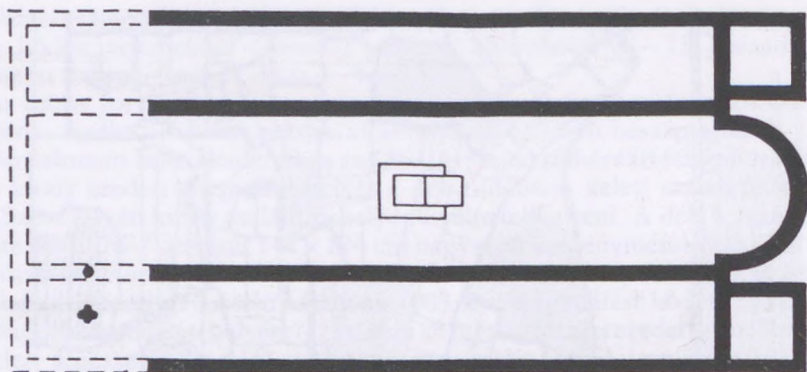
¹⁹ Nagy 1974, 167–185.

²⁰ Entz–Szakál 1964, 215–228.

²¹ Ibidem.

István király feltételezett 1038. évi sírhelye (Henszlmann I. 1862. évi rajza)
 Abb. 1. Die vermutete Grabstätte des Königs Stephans aus dem Jahre 1038 (Zeichnung von I. Henszlmann aus 1862)

2. ábra. A székesfehérvári királyi bazilika 11. századi feltételezett alaprajza a központi elhelyezésű Szent István kriptával és kultuszhellyel.
- Abb. 2. Der vermutete Grundriß der königlichen Basilika von Székesfehérvár aus dem 11. Jh. mit der zentral gelegenen Krypta und Kultstätte des Hl. Stephans

és személyhez kötésének II. világháború utáni változatai: magam Géza nagyfejedelemhez (+997),²² Nagy Árpád Imre herceghez (+1031),²³ Fettich Nándor²⁴ és Tóth Sándor²⁵ István király 1083. évi szenttéavatásához kapcsolta. A fenti eltérő vélemények jól érzékeltetik, hogy e kérdés még nincsen megnyugtatóan lezárva. Az viszont mindenesetre megállapítható, hogy mivel Fehérvárott a 10–11. századokban három Árpád-házi uralkodói családtagot temettek el (Géza nagyfejedelem, Imre herceg, István király), és vagy egy, vagy két szarkofág rekonstruálható a különböző anyagú és eltérő díszítésű, de közel egykorú faragványok alapján, jogos az eltérő személyekhez való kapcsolás feltételezése.²⁶

Kérdéskörünkhöz hozzátartozik az is, hogy az 1937. évi székesfehérvári ásatás során a királyi bazilika délkeleti oldalán egy félköríves szentélyű kápolna maradványa került elő, amelyet Gerevich Tibor²⁷ és Dercsényi Dezső²⁸ azzal a Szent István tiszteletére épített állítólagos „aedicula”-val azonosított, amelyet 1083-ban

²² Kralovánszky 1967.

²³ Nagy 1974.

²⁴ Fettich 1973, 153, 297. sz. jegyzet.

²⁵ Szíves szóbeli közlése.

²⁶ Rendkívül nehéz stíluskritikai alapon évtizedre kort meghatározni, a valóságban szinte lehetetlen biztos írásos adat nélkül!

²⁷ Gerevich 1938.

²⁸ Mindketten Henszlmann Imrre hivatkoznak, aki szerint: „Magyarország első hitlejlesztői a pápa által szent címre érdemeltetvén, sz. László tetemüket ünnepélyesen felemelteti, és jelesen sz. Istvánét, mint ezt másutt olvassuk, díszes emléke (aedicula) helyezi el.” (Henszlmann 1864, 189). Henszlmann ennek forrását nem közli, magunk ugyanúgy nem találkoztunk ezen forrással, miként Gerevich és Dercsényi sem. — A kápolna személyhez való kötésének okát a nyilvánvaló politikai-társadalmi várokozás légkörében kereshetjük: 1938-ban volt ugyanis István király halálának 900 éves, szenttéavatásának pedig 855 éves évfordulója. Ezen megemlékezés miatt került sor Horthy Miklós kormányzó személyes utasítására a székesfehérvári bazilika feltárására.

a

b

3. ábra. a : a kriptá kváderköves nyugati falmaradványa a terrazzós padlóval és az alapozási maradványok alapján rekonstruált alaprajzzal délről észak felé. b : a kriptá maradványa északról dél felé.

Abb. 3. a: Die aus Quadersteinen gesetzten, W – Mauerreste der Krypta mit dem Terrazzoboden und dem aufgrund der Fundamentreste rekonstruierten Grundriß von S nach N. b: Die Reste der Krypta von N nach S

László király emeltetett volna, és ahol az új szent ereklyéit őrizték volna. Az 1965. évi hitelesítő feltárásunk adatai ezt a feltételezést nem támasztották alá.²⁹

Újabb forrásértékű adat az 1970–1., valamint az 1988. évi feltárásunk során került napfényre a székesfehérvári királyi bazilikában. Ekkor a templom főtengelyében rátaláltunk egy 210×270 cm belső nagysággal rendelkező, északon-keleten-délen 75 cm, nyugaton pedig 90 cm széles, mészkövkváderekből készült, és a bazilika románkori járósíntje alatt – 155 cm mélyen terrazzo-padlóval rendelkező építmény maradványára (2–4., 6–8. sz. ábra).³⁰

Az építmény helye, formája és szintadatai kétségtől kriptát bizonyítanak. A kriptá északnyugati belső sarkánál elbontott lépcső ismerhető fel, itt eredeti helyzetben maradt meg a falba bekötött legalsó lépcsőfok (3 a., 4 a., 6–7. sz. ábra), amely azonos minőségű, erősen meszes habarccsal volt bekötve az északi és a nyugati falcsonkba. A terrazzo-padló ehhez a lépcsőfokhoz igazodott. E lépcső egy, a románkori járósínttől – 80 cm mélyre lealapozott falba torkollik északnyugati irányban, amely U-alakban csatlakozik a kriptá nyugati falának külső sarkaihoz (4 a–b, 6–7. sz. ábra). A visszabontott és sorokban elhelyezkedő alapozási kőmaradványok szerint 6 lépcsőfok rekonstruálható, amely keletről északnyugat irányában kissé csavarodva, elfordulva haladhatott. Az U-alakban csatlakozó építmény 6×5 m nagyságú, és nyugaton 112 cm, északon és délen pedig 150–150 cm széles fallal rendelkezik. Külső pereme homokkőkváderekkel szegé-

²⁹ Kralovánszky 1967, 253–262.

³⁰ Kralovánszky 1971, 73–75; 1972a, 77–79; 1972b 1556–1563; 1973, 112–113.

a

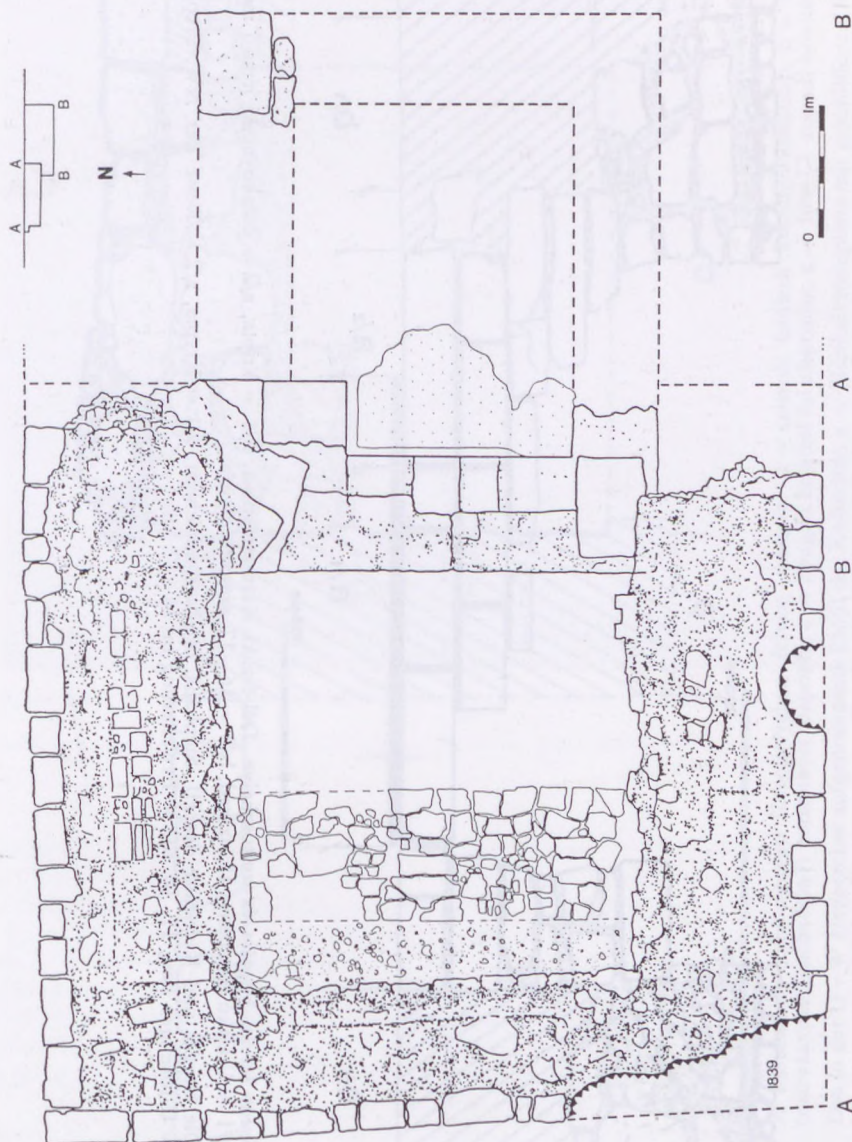
b

4. ábra. a: a kriptá kváderköves nyugati falmaradványa a terrazzós padlóval keletről nyugat felé. b: a kriptához nyugatra csatlakozó kultuszhely feltárás közben északkeletről délnyugat felé.

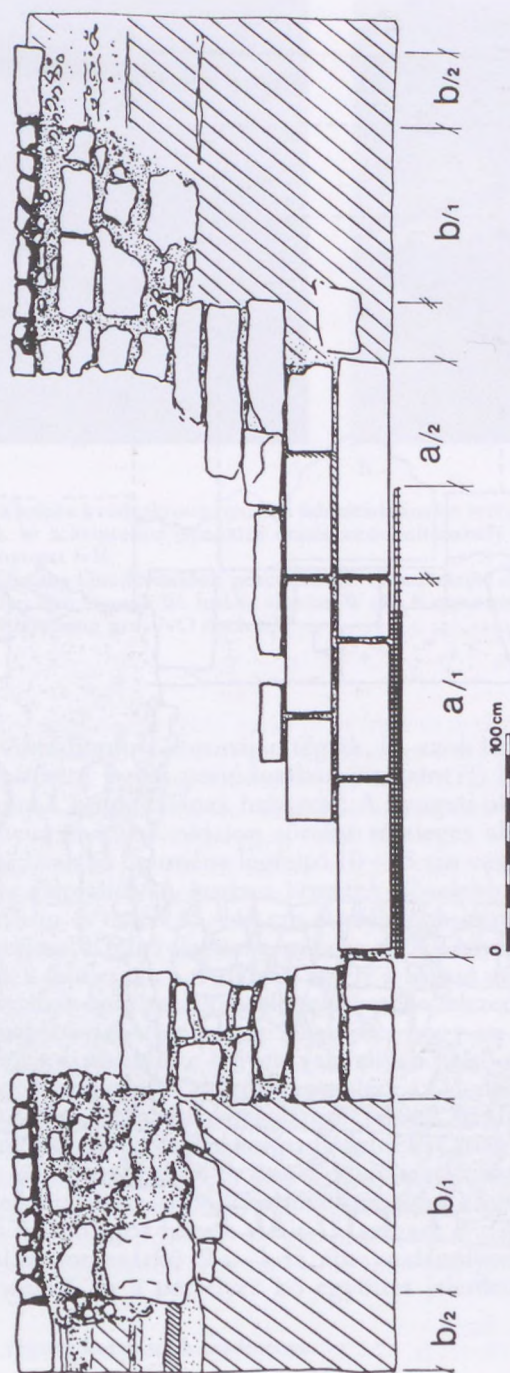
Abb. 4. a: Die aus Quadersteinen gesetzte W-Mauerreste der Krypta mit dem Terrazzoboden von O nach W. b: Die sich im W der Krypta anschließende Kultstätte bei der Erschließung von NO nach SW

lyezett, a fal visszabontott koronáján téglák, ill. azok lenyomatai látszanak. E fal-korona (az építmény egyik periódusában járószint?!) habarcsa gyengén meszes, szürkésebb mint a kriptá falának habarcsa. A nyugati oldalon történt átvágás, valamint a délnyugati külső oldalon történt részleges aláásás révén megállapítást nyert, hogy az U-alakú építmény legfelső 10–15 cm vastag rétege elválik az alatta lévő tényleges alapfaltól. A korban hozzánk közelebb eső felső réteg nyugaton 25 cm-el, északon és délen 35–45 cm-el szélesebb mint az alatt lévő eredeti fal-alapozás. A szélesebb felső alapozás, mivel a téglák anyaga, mérete és szintje meg-egyezik annak a felületnek a tégláival, amely a főhajó déli felében, a déli III–VI. sz. pillérek sávjában kerültek elő a feltételezhetően felszedett 14. századi Anjou-féle vörösmész-kő-táblás járószinten, azt sugallják, hogy ez a réteg 16–17. századi. Úgy tűnik, hogy a törökök e helyen valamilyen belső térkialakítást valósítottak meg, amelybe valamilyen módon bekapcsolták az U-alakú építményt is (esetleg a kriptát is!). Az eredeti román kori alapról, 'lelógó' új alapozási szakasz a fehér és szürkemárvány-mozaikos román kori padlózat felett átlag 5–8 cm vastag földrétegen nyugszik (5–7. sz. ábra).³¹ A kriptá délnyugati külső, és az U-alakú építmény északkeleti belső találkozási pontján lévő perselyes kő (6., 9. a sz. ábra), valamint a kriptá alján másodlagos helyen talált 15. századi, vasrudak befogadására készített lyukakkal ellátott szárkő (9. a–b sz. ábra) valamilyen rácsos lezárást sejtetnek. A lépcső, a szárkő, és a perselyes kő együttes jelenléte – az építészeti logika

³¹ 1988-ban végzett kutatásunk eredménye.

5. ábra. Szent István kriptája és kultuszhelye. Alaprajz. A-A = kultuszhely, B-B = kriptá
Abb. 5. Die Krypta und die Kultstätte des Hl. Stephans. Grundriß. A-A = Kultstätte, B-B = Krypta

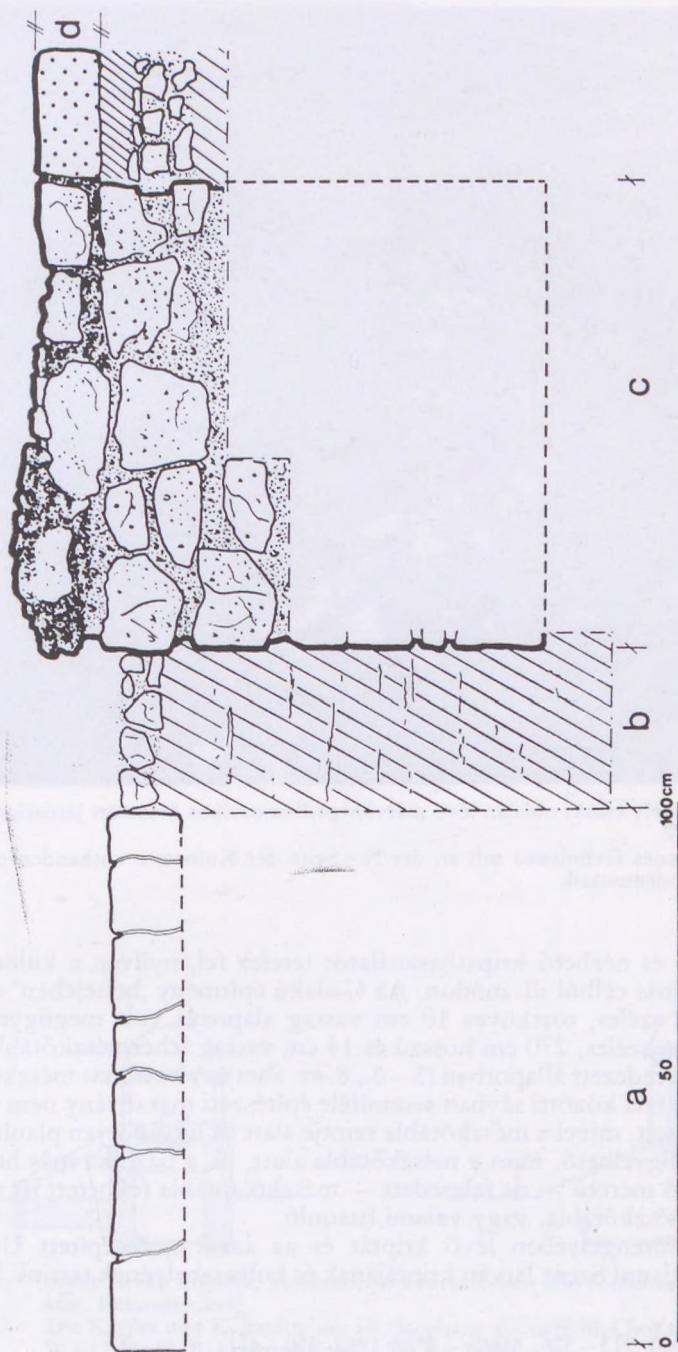

6. ábra.

Szent István kriptája és kultushelye. Dél-északi Keresztmetszet. a/1 = kriptá, a/2 = északnyugati lépcső maradványa, b/1 = U-alakú építmény, 11. század, b/2 = 16–17. századi bővítés.

Abb. 6.

Die Krypta und Kultstätte des Hl. Stephans. S–N Querschnitt. a/1 = Krypta, a/2 = Reste der NW Treppe, b/1 = U-förmiger Bau, 11. Jh. b/2 = Erweiterung im 16–17. Jh.

7. ábra. A kultuszhely kelet-nyugati főtengelyében felvett metszet. a = csiszolt felületű keménymészkölap, b = törtkőve s (márványpadlómozaikos?) románkori alapozás, c = nyugati bejárat fal alapozása, c = 16–17. századi bővítés.

Abb. 7. Das in der O – W Hauptachse aufgenommene Profil der Kultstätte. a = Hartkalksteinplatte mit geschliffener Oberfläche, b = romanenzeitliches Fundament aus Bruchstein (Marmorfußbodenmosaik?), c = Erweiterung im 16–17. Jh.

8. ábra. A kultuszhely északi oldalán lévő márványpadlómozaikos összetört járószint északról dél felé.

Abb. 8. Zerbrochenes Gehniveau mit an der N-Seite der Kultstätte vorhandenem Marmorfußbodenmosaik

alapján — járható és nézhető kriptahasználatot tételez fel, nyilván a különböző korokban más és más célból ill. módon. Az U-alakú építmény 'belsejében' a nyugati szélén 30 cm széles, törtköves 10 cm vastag alapozás volt megfigyelhető. Ettől keletre 90 cm széles, 270 cm hosszú és 14 cm vastag fehér mészkőtábla fekszik in situ, összetöredezett állapotban (5–6., 8. sz. ábra). A hatalmas mészkőtábla és a krypta nyugati fala közötti sávban semmiféle építészeti maradvány nem került elő, de nem is lehetett, mivel a mészkőtábla szintje alatt itt ugyanolyan planír földrétegsor volt megfigyelhető, mint a mészkőtábla alatt, ill. a bazilika más helyein. Legfeljebb hasonló méretű — de felszedett — mészkőlapta fektetett itt mint a fentebb említett mészkőtábla, vagy valami hasonló.

A templom főtengelyében lévő kriptát és az azzal egybeépített U-alakú építményt változatlanul Szent István kriptájának és kultuszhelyének tartjuk.³² Ko-

³² V. ö. Oswald 1960, 313–326; Müller–Wille 1982, 350–411.

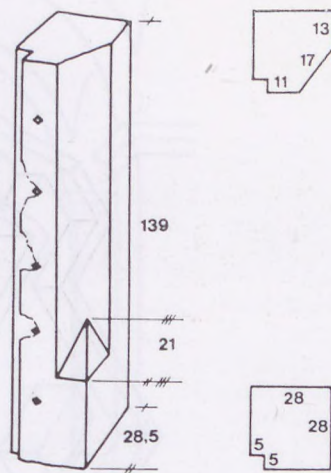
a

9. ábra.

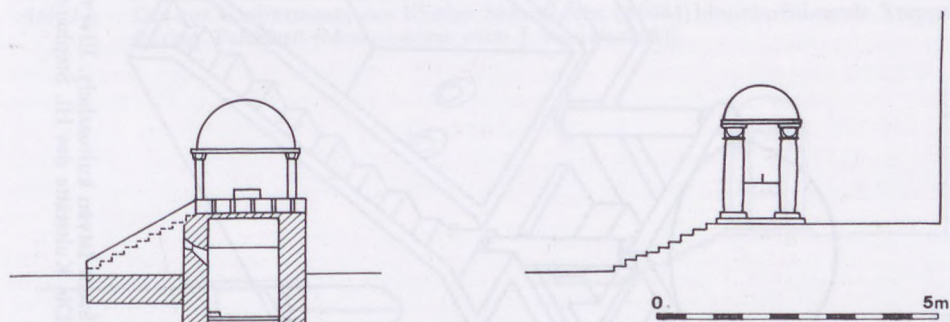
a = krypta alján fekvő 15. századi szárkő, a krypta nyugati falszakasza a hozzá délre kapcsolódó fallal, benne egy perselykővel. b = a krypta alján lévő nyílászáró szárkőve.

Abb. 9.

Der am Boden der Krypta liegende Türrahmenstein aus dem 15. Jh., der W – Mauerabschnitt der Krypta mit der ihm von S her anschließenden Mauer und darin mit einer Türangel. b = Am Boden der Krypta mit öffnungsschließendem Türrahmenstein

b

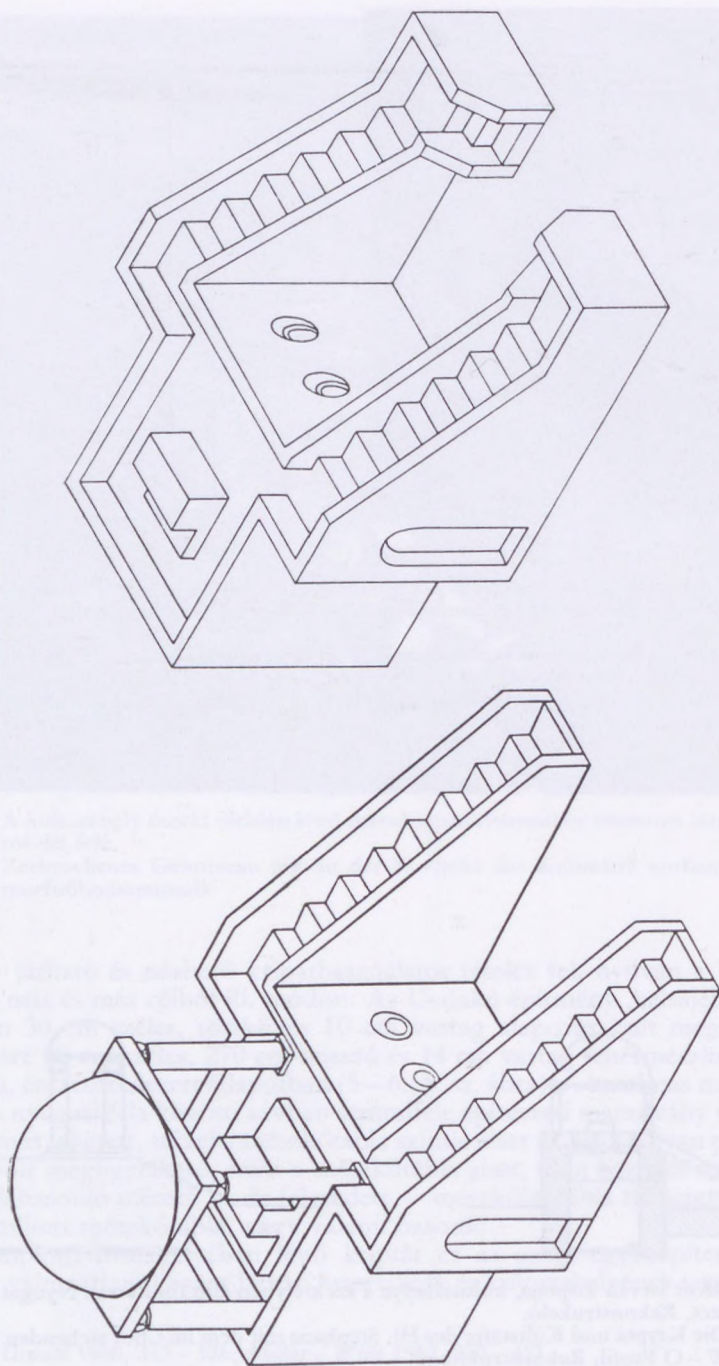

10. ábra.

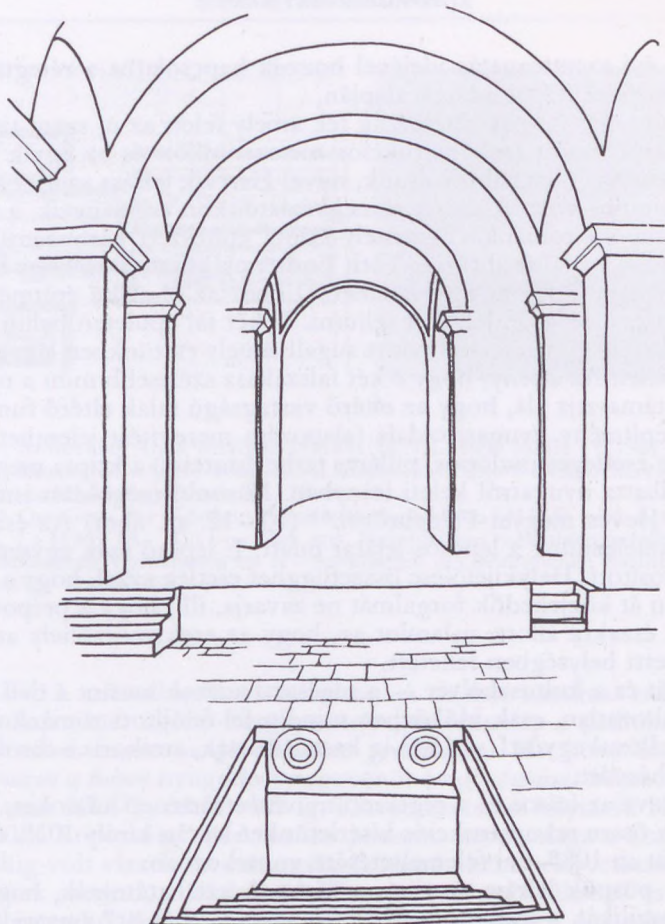
Szent István kriptája, kultushelye a szentélyben álló főoltárral. Nyugat-keleti metszet. Rekonstrukció.

Abb. 10.

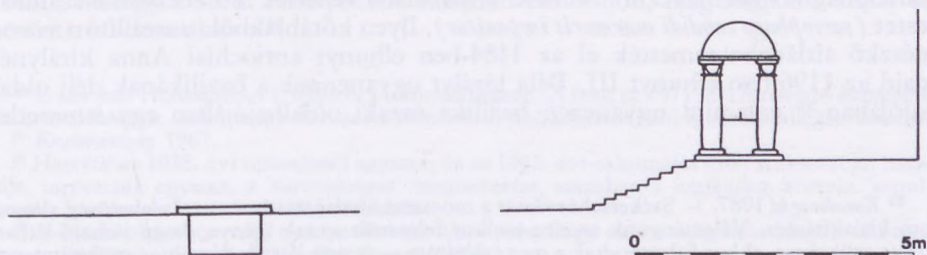
Die Krypta und Kultstätte des Hl. Stephans mit dem im Chor stehenden Hauptaltar. W – O Profil. Rekonstruktion.

11. ábra. Szent István kultuszhely, Elvi tömegvázlat.
Abb. 11. Die Kultstätte des Hl. Stephans, Massenskizze

12. ábra. Aba Sámuel király (†1044) sírkamrájához vezető lépcsős lejárát. Feldebrő. (Tömegvázlat Kovalovszki J. után)
 Abb. 12. Der zur Grabkammer des Königs Sámuel Aba (†1044) hinunterführende Treppenabstieg. Feldebrő (Massenskizze nach J. Kovalovszki)

13. ábra. István király 1038. évi feltételezett sírjának és a Szűz Mária főoltárnak rekonstruált nyugat-keleti keresztmetszete.
 Abb. 13. Das rekonstruierte W-O Profil des vermuteten Grabes von König Stephan aus dem Jahre 1038 und des Hauptaltars der Jungfrau Maria

rát az 1083. évi szenttéavatás idejével hozzuk kapcsolatba a rétegtani, alaprajzi elhelyezkedés és az írásos adatok alapján.

A kriptát boltozottnak tételezzük fel, amely felett az új szent tiszteletére kialakított oltár állhatott (rekonstrukciós metszetünkön és az egyik tömegvázlatunkon cibóriumos oltárt ábrázoltunk, mivel Hartvik leírása szerint a Szűz Mária főoltár cibóriumos volt. A másik tömegvázlatunkon ez hiányzik, a nyugati rész az itáliai Pomposa románkori szentély-kripta építészeti párhuzama alapján két tengelyű lépcsős variánst ábrázol. Tóth Endrének köszönöm, hogy erre a párhuzamra, lehetőségre felhívta figyelmemet. (Ehhez az U-alakú építmény északi és déli falán nyugvó lépcsőn lehetett feljutni. E két fal épületen belüli 80 cm mély alapozása mindenképpen felépítményt sugall, amely esetünkben legvalószínűbben lépcsőt jelenthet. Az a tény, hogy e két falszakasz szélesebb mint a nyugati, azt a feltételezést támasztja alá, hogy az eltérő vastagságú falak eltérő funkciót jelenthetnek. Az építmény nyugati oldala (alapozása merevítést jelenthet elsősorban, másodsorban esetleges oszlopos, pilléres terheléstartást) a kripta megközelíthetőségét szolgálhatta nyugatról keleti irányban. Hasonló megoldást ismerünk a 11. századból a Heves megyei Feldebről.³³ (10–12. sz. ábra) Az északi oldalon ajtót kell feltételeznünk a lépcsős lejárát miatt. E lépcső csak egyszemélyes közlekedést biztosított. Hely kijelölése összefügghet esetleg azzal, hogy a nyugati és a déli bejáraton át közlekedők forgalmát ne zavarja, ill., hogy a prépostsági épület a bazilikától északra állott, valamint az, hogy az ereklyeőrzőhely az északkeleti sekrestye feletti helységben lehetett.

A kriptát és a kultuszhelyet — a régészeti adatok szerint a déli és az északi oldalon a változatlan, csak időközben mindig fel-felújított románkori márvány-mozaikos padlóval együtt! — 1543-ig használhatták, amikor is a törökök elfoglalták Székesfehérvárt.

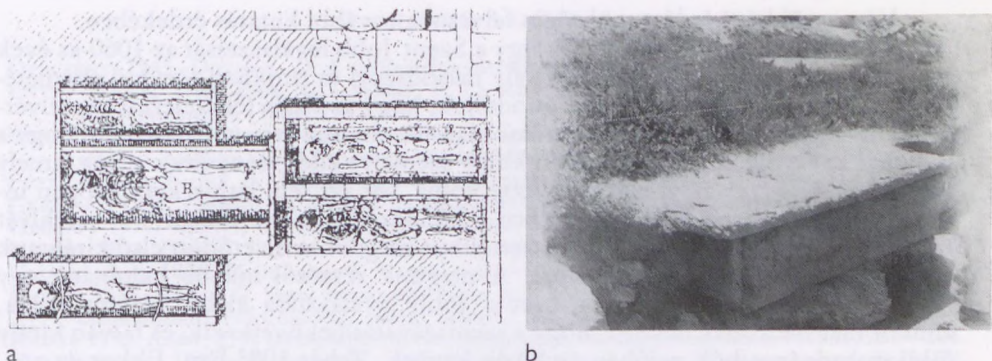
Összegezve az írásos és a régészeti-művészettörténeti adatokat, az alábbiakban foglaljuk össze rekonstrukciós kísérletünket István király 1038. évi eltemetésére, valamint az 1083. évi felemeltetésére vonatkozóan:

Hartvik püspök leírása szerint „a főpapok azt határozták, hogy szenteljék fel előbb a bazilikát, a testet a földnek csak azután adják át” (*corpus terre commendare*).³⁴ Az augusztus közepe melegeben elhunyt István királyt a „a templom közepén” (*in medio domus*) olyan földbeásott sírba temethették el, amelynek alján, minden oldalán fehér márványból, vagy annak minősített kemény mészkőből faragott lapokból összeállított kősírláda helyezkedhetett el - ezt is lehet joggal 'sarcophagus'-nak nevezni! — és e kősírládaiba tehették a Fehérvárra szállított testet (*sarcophago candidi marmoris impositur*). Ilyen kőtáblákból összeállított vörösmészkő sírládaiba temették el az 1184-ben elhunyt antiochiai Anna királynét, majd az 1196-ban elhunyt III. Béla királyt ugyanezen a bazilikának déli oldalhajójában,³⁵ valamint ugyanezen bazilika északi oldalhajójában egy ismeretlen

³³ Kovalovszki 1987. — Székesfehérvárott a mocsaras altalaj miatt nem volt lehetőség altéplom kialakítására. Véleményünk szerint amikor felmerült annak igénye, hogy járható-látható kripta szükséges, akkor folyamodtak a megvalósított — és úgy látszik, bevált — szükségmegoldáshoz.

³⁴ Itt, és a következőkben következetesen a Hartvik-féle legenda leírására támaszkodunk, amely a legbővebb és a leghitelesebbnek látszó leírás: *Szentpéter* 1938, 432–439.

³⁵ Érdy 1954, 48–55, III. tábla.

14. ábra. a = Antiochiai Anna királyné (†1184) és III. Béla király (†1196) sírjai (A, B).
b = ismeretlen előkelő kőlapokból összeállított sírja a székesfehérvári királyi bazilika északi oldalhajójában. 11–13. sz.

Abb. 14. a = Das Grab der Königin Anna von Antiochien (†1184) und des Königs Béla III. (+1196) (A, B). b = Das aus Steinplatten zusammengestellte Grab eines unbekannten Vornehmen im N-Seitenschiff der königlichen Basilika von Székesfehérvár

személyt a 12–13. században³⁶ (14. sz. ábra). A sír fölé hatalmas márvány, vagy annak ítélt kőlap (*lapis ingens*) került, amely „márványlap a padlóból kiemelkedett” (*sublata tabula marmorea, que pavimento preminebat*). Ezt követően „... a boldog test ugyanazon a helyen nyugodott negyvenöt évig” (*quievit itaque corpus beatum eodem in loco annis XLV*), tehát 1083-ig. Következésképpen folytatva Hartvik leírását, „lementek a koporsóig” (*ad tumbam perventus est*), „maga a koporsó” (*ipsa tumba*) színültig volt vízzel. Az exhumálás folytatásaként bekövetkezett a korábbi rekonstrukciónk szerinti, a közlekedőedények törvényét tükröző és a szemtanu hitelességét bizonyító, ki nem található folyadék-kimerés (= talajvíz!), majd visszaöntés azonos vízszíntet eredményező 'csoda'-sorozata.³⁷ Majd „kiürítették a szarkofágot” (*evacuato sarcophago*).³⁸ Ezt követően befedték „a sírt” (*sepulchro*), végül pedig „a talált kincssel az öröksűz Máriának oltárához visszatértek.”³⁹ Közben Mercurius örkanonokot, amikor „a koporsót felnyitották” (*tumulus fuit aperta*), nehogy a szent ereklyéből valamint elraboljon, megdorgált a király és messzire küldött onnan.⁴⁰

³⁶ E sírt már Henszlmann I. feltárta a múlt században. A fotó az 1971. évi hitelesítő ásatásunk alkalmával készült. A kormeghatározás a románkori járószinthez való igazodás alapján történt.

³⁷ Kralovánszky 1967.

³⁸ Hartvik az 1038. évi temetésnél egyszer, és az 1083. évi exhumálás ezen szakaszában használja, ugyancsak egyszer, a 'sarcophagus' megnevezést, szemben a logikailag korrekt 'sepulchrum', 'tumba' és 'tumulus' kifejezésekkel.

³⁹ A Mária oltárához való ereklyevitel azt bizonyítja, hogy ekkor még nem készült el Szent István oltára, tehát azt később kellett megvalósítani.

⁴⁰ Mercurius a kórusban ült („in coro resident”) a sír mellőli eltávolítását követően, tehát István király sírja nem lehetett a kórusban, nevezetesen a bazilika keleti szentélyében, ill. az ahhoz csatlakozó, de a XI. századra pontosan meg nem határozható kiterjedésű (a XII. századi III. számú pillér vonaláig terjedő?) zárt térben.

Végezetül két kérdést szükséges felvetni a további kutatás érdekében.

Az egyik az, hogy Györffy György a Szent Jobb leválasztását az 1060-as évek zavargásaival összefüggő, István király másodszori és titokban történő eltemetésével hozza összefüggésbe.⁴¹ Úgy gondoljuk, hogy az általa feltételezett veszélyérzet nem eléggé indokolt, hiszen semmi adatunk nincsen arra vonatkozóan, hogy a politikai zavargások a halott István király személye ellen irányultak volna, amely egy halott meggyalázását eredményezte volna, sőt azt sem látjuk kellőképpen indokoltnak, hogy egy ilyen helyzetben a kanonokok -előre látóan?! – ereklyét biztosítsanak egyházuk számára, hiszen ekkor még fel sem vetődött első királyunk szenttéavatásának a gondolata sem. A magunk részéről inkább hajolnánk egy olyan feltételezés felé, amely szerint a Jobb leválasztása akkor történt volna, amikor már biztosnak látszott, hogy a szenttéavatás bekövetkezik, és István király földi maradványaiból valóban ereklyék lesznek. Tehát 1083-ban. Ekkor az apa, Mercurius örkanonok, és fia Katapán prépost -mint a bazilika legfőbb egyházi gazdái- könnyedén lehatolhattak a templom padlójából kiemelkedő hatalmas kőlap mellett a sír aljához, és biztosíthatták egyházuk, vagy mint később ahogyan bekövetkezett, saját maguk számára a kíváncsok ereklyét. A nyomokat könnyen eltudhatták tüntetni, de miként azt Györffy joggal feltételezi, László király valamit megtudhatott és azért tiltotta el Mercuriust a sír mellől.⁴²

A másik kérdés az egyházi megemlékezés eltérő időpontjával kapcsolatos. Az *elevatio* augusztus 20-i és az *inventio*, ill. a *translatio* október 11-i megemlékezése közötti eltérés nem hozható-e azzal összefüggésbe, hogy az augusztus 20-án a Mária oltárhoz vitt ereklyéket -az újonnan ismertté vált kriptá és kultuszhely építészeti kialakításának befejeztével (a másfél hónap időkülönbség a tervezésre, kivitelezésre elegendő!) – a most már indokoltan és méltóan megépített új Szent István oltárhoz vitték át ünnepélyesen a Szűz Mária oltárról október 11.-én, mintegy újra feltalálva? E feltételezés feloldhatja az egyházi megemlékezés fordított időrendjét.⁴³

⁴¹ Györffy 1977, 385–386, 389–390: „István teste nem nyugodhatott békében... I. Endre alatt Szabolcs vezérnek a szomszédban lakó utóda, Csák kelt fel az új király ellen, 1061-ben pedig a pogányságra hajló nép ordítása reszkettette meg Fehérvár falait. Ez idő tájt történt, hogy a királysír feldúlásától féltő kanonokok kiemelték a testet, és a föld alá, egy kőszírba rejtették. Ez a kőszír került napvilágra a bazilika közepén 1970-ben. A kővel keretezett kriptaszerű mélyedés alján durva mészkőlapokból összeállított koporsó rejtett...” (sajnálattal kell e helyen rögzítenünk, hogy semmiféle „mészkőlapokból összeállított koporsó” nem került elő feltárásunkból! Györffy Gy. is tagja volt annak a szakértői csoportnak – Dercsényi D., Entz G., Fitz J., Fügedi E., Mezey L. – akiknek a sírt e helyszínen bemutattuk. Tévesen közreadott adata, véleménye valamilyen félreértésen alapulhat.) „A szent Jobb épségben való fentmaradása csak a kettős eltemetés ismeretében indokolható. Amikor István királynak a szarkofágban elhelyezett és mumifikálódott tetemét az országos zűrzavarok idején kiemelték, hogy a bazilika padozata alá rejtse, akkor következett be a jobb kar leválasztása.”

⁴² Györffy 1977, 389–390.

⁴³ E kérdésben a liturgiátörténészekről várjuk a kielégítő választ.

IRODALOM

- DERCSÉNYI 1943. *Dercsenyi, D.* A székesfehérvári királyi bazilika. Budapest 1943.
- ENTZ – SZAKÁL 1964. *Entz, G. – Szakál, E.* La reconstruction du sarcophage du roi Étienne. *ActaHaHung* X (1964) 215 – 228.
- ÉRDY 1854. *Érdy, J.* Die zu Stuhlweissenburg vorgefundenen Grabsteine König Bela's III. und seiner Gemahlin. In: Ungarn und Siebenbürgen in Bildern. Pest 1854 48 – 55.
- FETTICH 1973. *Fettich, N.* Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. Bratislava 1973.
- GEREVICH 1938. *Gerevich, T.* Magyarország románkori emlékei. Budapest 1938.
- GYÖRFFY 1977. *Györffy, Gy.* István király és műve. Budapest 1977.
- HAMPEL 1894. *Hampel, J.* Keresztény emlékek a régibb középkorból. *ArchÉrt* 14 (1894) 50 – 54.
- HEINSZLMANN 1864. *Henszlmann, I.* A székesfehérvári ásátások eredménye. Pest 1864.
- KARSAI 1938. *Karsai, G.* Szent István tisztelete. In: Emlékkönyv Szent István halálának kilencedik századik évfordulóján. Szerk. Serédi J. Budapest III (1938) 155 – 256.
- KÁDÁR 1955. *Kádár, Z.* A székesfehérvári István koporsó ikonográfiája. *MűÉ* 4 (1955) 201 – 204.
- KRALOVÁNSZKY 1967a. *Kralovánszky, A.* Contribution a la question du sarcophage de Székesfehérvár dit de Saint Etienne. *Alba Regia* VIII – IX (1967) 85 – 92.
- KRALOVÁNSZKY 1967b. *Kralovánszky, A.* Előzetes jelentés az 1965. évi székesfehérvári ásátásokról. *Alba Regia* VIII – IX (1967) 253 – 262.
- KRALOVÁNSZKY 1971. *Kralovánszky, A.* Székesfehérvár-Bazilika. *RégFüz* I. 24 (1971) 73 – 75.
- KRALOVÁNSZKY 1972a. *Kralovánszky, A.* Székesfehérvár-Bazilika. *RégFüz* I. 25 (1972) 77 – 79.
- KRALOVÁNSZKY 1972b. *Kralovánszky, A.* Az ezeréves Székesfehérvár korai története. *ÉcT* 33 (1972) 1556 – 1563.
- KRALOVÁNSZKY 1973. *Kralovánszky, A.* Székesfehérvár-Bazilika. *RégFüz* 26 (1973) 112 – 113.
- KRALOVÁNSZKY 1988. *Kralovánszky, A.* Szent István fehérvári sírjának és kultushelyének kérdése. In: Szent István és kora. Szerk.: Glatz F. – Kardos J. Budapest 1988.
- KOVALOVSKY 1987. *Kovalovszki, J.* Feldebrő. *TKM* 283 (1987)
- KURCZ 1978. *Kurcz, A.* Hartvík püspök legendaszerkesztménye. In: István király emlékezete. Szerk.: Király L. Budapest 1987.
- MÜLLER – WILLE 1982. *Müller – Ville, M.* Königsgrab und Königsgrabkirche. *BRGK* 63 (1982) 350 – 411.
- NAGY 1954. *Nagy, E.* A székesfehérvári István koporsó keletkezése. *MűÉ* 3 (1954) 101 – 106.
- NAGY 1974. *Nagy, A.* Origine et iconographie du sarcophage de Székesfehérvár. *AlbaRegia* XIII. (1974) 157 – 185.
- OSWALD 1960. *Oswald, F.* In medio ecclesiae. Frühmittelalterliche Studien. *Jahrbuch des Institut für Frühmittelaltersforschung der Universität Münster*. 3 (1960) 313 – 326.
- SZENTPÉTERY 1938. *Szentpétery, E.* Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta. In: *Sriptores rerum Hungaricarum*. Budapestini II (1938).
- SZUNYOGH 1933. *Szunyogh, X. F.* Magyar-latin Misszale. Budapest 1933.
- VARJU 1930. *Varju, E.* Szent István koporsója. *MMűv* 6 (1930) 372 – 379.
- VERNEI KRONBERGER 1939. *Vérnei Kronberger, E.* Magyar középkori síremlékek. Budapest. 1939.
- ZÁVODSZKY 1904. *Závodszy, L.* A Szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest 1904.

GRAB DES KÖNIGS HL. STEPHAN UND ORT SEINER VEREHRUNG IN SZÉKESFEHÉRVÁR (STUHLWEISSENBURG)

Bei der Freilegung der königlichen Basilika zu Székesfehérvár haben wir 1970/71 in der Hauptachse der Kirche 155 cm tiefer als das einstige Fußbodenniveau der romanischen Basilika einen Bau mit einem Terazzo-Fußboden gefunden. Die inwendige Größe beträgt 210×270 cm, an den nördlichen, östlichen und südlichen Seiten war er 75 cm, an der westlichen 90 cm breit, und mit Kalksteinquadern ausgelegt. Ort, Form und Niveauangaben des Baues beweisen zweifellos, daß dies einst eine Krypta war. An der nordwestlichen inneren Ecke der Krypta war eine abgetragene Treppe erkennbar. Die am tiefsten liegende, sich an die Wand anschließende unterste Stufe ist an ihrer ursprünglichen Stelle erhalten geblieben. Der Terazzo-Fußboden paßte sich der Treppe an. Die Stiege mündet in eine Wand, deren Grund 80 cm tiefer liegt, als das ehemalige romanische Fußbodenniveau. Die Wand schließt sich westlich in U-Form an die äußere Ecke der Westwand der Krypta an. Der U-förmige Bau ist 5×6 m groß, hat im Westen eine 112 cm starke Wand, im Norden und im Westen sind die Wände 150 cm stark. Der äußere Rand ist mit Sandsteinquadern flankiert, auf diesen Mauerresten befinden sich in Mörtel gebettete Ziegel. Dieses Fußbodenniveau der Bekrönung ist 10–15 cm breit und ist von der ursprünglichen Grundmauer darunter abgetrennt. Die obere und größere Fläche ist im Westen um 25 cm, im Norden und im Süden um 30–40 cm breiter als die Grundmauer unter ihr. Errichtungszeit: 16–17. Jh. Am südwestlichen äußeren Treffpunkt der Krypta und am nordöstlichen inneren Treffpunkt des U-förmigen Baues gibt es je ein Schwellensteinloch. Am Boden der Krypta befindet sich in sekundärer Lage ein Türrahmenstein aus dem 15. Jh. Das gleichzeitige Bestehen der Stiege, des Schwellensteinloches und des mit einer Eisenstange versehenen Türrahmensteines bestätigt die Annahme, daß die Krypta in den verschiedenen Epochen in unterschiedlichem Maße zugänglich war und besucht wurde. Im Inneren des U-förmigen Baues ist das Fundament an der westlichen Seite 30 cm breit, und 10 cm dick und besteht aus Bruchstein. Östlich davon liegt eine $90 \times 70 \times 10$ cm große, geschliffene Platte aus hartem Kalkstein, in situ, aber in zerbrochenem Zustand. Darunter und im Streifen zwischen ihr und der W-Wand der Krypta war eine Panierungsschicht erkennbar. An der nördlichen und südlichen äußeren Seite des U-förmigen Baues ist ein Mosaikfußboden aus weißem und grauem Marmor (Rhombus, Dreieck, Kreis), teils in situ, teils durch Kalksteinplatten ersetzt und in zerbrochenem Zustand, (wahrscheinlich in Folge der Explosion des Pulvermagazins 1601, als das Dachwerk einstürzte).

Wir halten die Krypta und den mit ihr zusammengebeuterten U-förmigen Bau aufgrund ihres Grundrisses bzw. ihrer Lage, sowie der schichtenkundlichen und schriftlichen Angaben für die Krypta und Kultstätte des Heiligen Stephans,

die im Zusammenhang mit der Heiligsprechung des Königs im Jahre 1083, an seiner Bestattungstätte (gestorben: 1038) erreicht wurden.

Wir nehmen an, daß die Krypta gewölbt war, und man hier vielleicht einen Altar zu Ehren des neunten Heiligen errichtete, zu dem man auf den Treppen, die an den nördlichen und südlichen Seiten des U-förmigen Baues errichtet waren, hinaufgelangte. Die 80 cm tiefe Fundierung läßt nämlich auf einen Oberbau schließen. Der westliche schmalere Wandabschnitt durfte wohl einerseits zur Stabilisierung, anderseit zum Ausgleich der Belastung der Pfeiler eines prachtvollen Einganges mit Säulen gedient haben. Aus dieser Richtung konnte die Krypta des Heiligen Stephans von Pilgern erreicht werden, weil ja die Basilika wegen des morastigen Untergrunds über keine Unterkirche verfügte. Der Klerus mochte wohl die schmale Treppe an der Nordseite benutzen.

Die Gruft und die Kultstätte waren wahrscheinlich bis zum Jahre 1543 bestimmungsgemäß im Gebrauch. Auch die türkische Besatzungsmacht hat nach gewissen Veränderungen den Bau (auch die Krypta?) benutzt. Der Oberbau wurde im 18. Jh. von der Bevölkerung abgetragen, die Krypta als Kalkgrube benutzt.

A LOSONCI ÉKSZERLELET

H. K O L B A Judit

1849. augusztus 8-án a Losoncon átvonuló kozákok, bosszúból néhány térsük haláláért, az egész várost kegyetlenül feldúlták, majd felgyújtották. A virágzó településből 40 ház maradt épen.¹

A város főterén állt az egyik legrégibb épület, a református templom. Építését a helyi hagyomány 1128-as évvel kezdi. A levéltár dokumentumai szintén a tűzvész áldozatává váltak, így ez az adat még bizonyításra vár. Az eddig kiasott altemplomi falak azt igazolják hitelesen, hogy a 15. század folyamán pompás egyhajós gótikus templom épült, támpillérekkel, melyet később védőkerítéssel is körülvettek.² (1. ábra) A templom 1590-ben a környéken megerősödő református egyház kezébe került.

Losonc pusztulása a középkori templomot sem kímélte, tornyai kiégtek, falai bedőltek. Természetesen hamar sor került a romok eltakarítására, a templom helyreállítására.³

1851. május 4-én ülésre hívták össze a Losonci református egyház Igazgatói Választmányát, Gellén Lajos elnöklete alatt.⁴ A gondnok jelentette, hogy előző nap „a templom alatti kriptában, melynek hossza 2 öl, szélessége 5 lábnyi – téglából kirakott félkörű boltozat volt, az elhamvadt embertetemek és csontok között – halotti ékszerek és egyéb régiségek találtattak, melyek azonnal a város házánál L(osonc) ker(ületi) közigazgatóság fősz(olgabírája) Gonda úr előtt összeíratnak és lepecsételtekke „... A talált tárgyakat az alábbi pontos listába foglalták:

1. Egy kék kövű középnagy aranygyűrű
2. Egy kis öt kövű gyémántos arany gyűrű
3. három kövű (egy hibázik) egy kis fejes gyűrű aranyból
4. egy kövű gyémánt kis arany gyűrű

¹ Fényes 1851 II. 39 – 42.

² Fényes 1851 II. 39; Gerecse 1902. II. 539.

³ Nagy segítségemre volt a losonci adatok megismerésében Böszörményi István losonci tanár, aki az 1987-es ékszer kiállításon látta a leletet, és hazatérve, otthonról elküldte mindazokat az iratokat, melyek a református Egyház irattárában a lelet előkerülésével kapcsolatban megmaradtak. Szíves segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

⁴ A losonci református templom irattára, 1851. május. 156 – 157. o.

1. ábra. Losonc 1849. augusztus 10-én. Középen a templom.
Fig. 1. Losonc on 10th August 1849. In the middle there is the church.

5. egy kis emailrozott arany gyűrű
6. Tizenegy darab köves arany boglárók
7. tíz db hosszas veres kövű kisebb boglár
8. Nyolcz db arany nyakék gömbölyű
9. egy zöld kövű kis fejes arany gyűrű
10. egy hosszú, vékony nyakláncz aranyból, két darab, az egyik összekötött, a másik elváló végű
11. Hét db veres köves háromszögű és 3 kövű boglárók
12. Tizenkét db kisebb szemű arany boglárók
13. 2 db kis csatt összetörve
14. egy darab arany láncz vékony
15. Két db rövid arany láncz, előbbinél vastagabb
16. egy ezüst öv három darabban
17. Hat soros bearanyozott ezüst öv
18. egy darab bearanyozott ezüst övhöz tartozott szer(elék)
19. egy ezüst félhold
20. 3 darab övhöz tartozó és 1 darabka (?)
21. egy kis darab övhöz tartozó ezüsből. (?)
22. Huszonhárom üveghez hasonló gomb
23. Nyolczvankét db arany göngy
24. Nyolcz db nagyobb ezüst csillag
25. egy darab széles arany csipke, mintegy harmadfél rőf
26. Hét darab kis ezüst karika és két övhöz tartozó láncszem
27. 313 ezüst koporsószőg, részint gömb, részint csillagfővel

Az Igazgatói Választmány azonnal felbecsültette az ékszerek értékét, de akkor „200 forintnál többet érőnek nem találta.” Polgári kötelességének „eleget téve, rögvést elküldték a jegyzéket a Császári- királyi Kincstár elnökének, Almássy Móricnak Budára. „Mivel azonban a szent hajlék, mely ezen régi halotti emlékjeleket évszázadokon át dúló idő viharai ellen kebelében épségben megőrzé, az 1849 hadjárat alkalmával rombadőlt s minden keresményéből kipusztított gyülekezet még arany és ezüst szent edényeitől is, melyek a sz(ent) vacsora kiszolgálásához valának szükségesek – megfosztatott, a hivatalos följelentésben egymind folyamodványt nyújt be az Ig(azgatói) Vál(asztmány) a kincstárnak Elnök úrhoz, hogy az ... roppant kára és vesztesége némi pótlásával a felfedezett régi halotti emlékjelek a feljelentő c. L.(osonc) közönség további birtokába hagyattassanak meg.”⁵ Május 5.-én újra tárgyalnak a leletről: a Császári És Királyi Kamara értesíti a Választmányt⁶, hogy Ribíánszky József királyi fiscus fogja átvenni a tárgyakat. A fiscus véleménye az, hogy „a kamara az egésznek az árát meg fogja fizetni az Egyháznak” – ezért kéri őket, hogy becsültessék meg a darabokat, mire ő odaér.” Zámponi Pál és Keller Soma arany és ezüstműves urak fölkéretnek a régiségek kiértékelésére. 1851. június 9-én elkészül a jelentés⁷: a 72 db 7/16 v. aranyat 483 forintra, az ezüst tárgyakat 112 14/16 lat súlyban 157 forint 33 krajcárra becsülik, összesen 641 forint és 5 krajcár. De hozzáteszik, hogy a „régiséget és a munka egész illetőségét tekintve sokkal többet érnek”. Ugyanekkor bemutatják az Egyháztanácsnak a május 22-i átvételi elismervényt, mellyel a leletet a megbízott ügyész átvette. Csatolják a számlát, „melyekkel a templom romjaiból „tetemes költséggel és még nagyobb fáradsággal” az arany és ezüstitárgyakat kiemelték.

Tóth Mihály lelkész folyamodványára a budai Kincstár elnöke, Almássy Mór megnyugtató választ ad: a kincs értékének kétharmada a találót, egyharmada a Kincstárát illeti ugyan, de remény van arra, hogy az utóbbiak is „vagy becsárban vagy természetben visszaadtnak.”

A templom jegyzőkönyvében megmaradt Kubinyi Ágostonnak, a Nemzeti Múzeum akkori igazgatójának levele⁸, melyet értesülve a leletről, már május 12-én megírt. „Tisztelettel oda szólítja fel az egyházi előljáróságot, hogy a régiségtan és történelem érdekében a kriptá terét geometrice fölméretni és a talált koporsót nagyságára és alakjára nézve, valamint a csontokat és minden ott lelt tárgyat leírni, hogy ezeknek korszakát meghatározni és tudományos célra felhasználni lehessen, óhajtható volna, hogy a lelt tárgyak magok és mint erre legcélszerűsabb helyre a Nemzeti Múzeum birtokába jutnának.”

A lelet ügye lassan halad: a református egyház elküldi Kubinyinak a tárgylistát, hogy ő is siettesse a gyors intézkedést. November 21-én a Pénzügyi Választmány még mindig válaszra vár, ezért egy pesti ügyvédet is megkérnek a közbenjárásra.⁹ Csak 1853. március 2-án értesíti őket a császár, hogy a kincstárát illető részről lemond, így a teljes összeget átutalják Losoncra. Igaz, ők csak 301 forintra értékelték a leletet (szemben a losonci ékszerészek 600 forintjával). Ugyanitt

⁵ U. o. 158.

⁶ U. o. 65. sz. bejegyzés.

⁷ U. o. 162–163., 16. sz. bejegyzés.

⁸ U. o. 165. 17. sz. bejegyzés.

⁹ U. o. 113. sz. bejegyzés.

megemlíti, hogy „ezen kincsnek némely darabja a bétsi császári-királyi pénz és régiségek gyűjteményének engedtetek által, a többi pedig a nemzeti museum által beváltatott.”¹⁰ Sajnos, a múzeumbakerülés iratai nincsenek meg. A naplóba 1853. március 11-én leltározták be, miután a Budai Gyűjtőpénztárban a múzeum megváltotta. A leltározásnál majdnem pontosan az eredeti jegyzőkönyv sorrendjében írták be a darabokat, azonosíthatók, így kizárt dolog, hogy valamennyit Bécsben tartottak volna. A losonci és a múzeumi lista csupán két tételben különbözik: nálunk sújtásmaradványokat is bejegyeztek, melyeket valószínűleg a helyszínen összefogtak a textilmaradványokkal; továbbá beleltároztak 160 darab ép, és több töredék érmet (Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos denárjait). Ez utóbbiról egyszerűen elképzelhetetlen, hogy a részletes, töredékeket is soroló egykori jegyzőkönyv egyáltalán ne említsen 160 db érmet. Így előljáróban említeném meg, hogy erre a hihetetlen körülményre egyetlen magyarázatot tudok: az érmekeket – talán valóban Losoncon, a tűzvész után találták, de külön, nem a kriptában, és az udvari Kincstárban, vagy később Budára kerülve, automatikusan az ékszerekhez csatolták.

Hányatott volt a leletek további sorsa is: a Nemzeti Múzeum osztályainak többszöri átszervezésével az ékszerek egy része az Újkori Osztályra került, egy gyűrű a Régészeti Osztályon volt, a csipkék a Textilgyűjteményben maradtak meg. Nyomtalanul eltűntek a koporsószegek, és a lelet apróbb ékszertöredékei. Még a Középkori Osztályon is több tárgy új leltári számot kapott, mert nem volt azonosítható. Néhány darabot egy véletlenül talált fénykép alapján találtam meg: a Múzeum Adattárában őrzött Kloess féle fényképgyűjteményben¹¹, melynek felvételei 1877-ben készülhettek. Még egy támpontunk volt az újraegyeztetésben, egy 1868-ban befejezett Ékszerári napló¹²: a nagyrészt Jankovich gyűjteményből, származó ékszerek között¹³ a losonci leletet a leltárkönyvi leírásnál részletesebben írja le ismeretlen múzeumi kollégánk.

A hosszas keresgéléssel összegyűjtött losonci lelet tárgyainak ismertetését az eredeti múzeumi napló sorrendjében kezdem. Az első tételek a gyűrűk szűkszavú leírásai.

1. Arany gyűrű.¹⁴ Abroncsa domborított csigákkal díszített, fején közepen ovális, szabálytalan alakú türkíz szirmos foglalatban) (a szirmok közül kettő nagyobb, négy kisebb levelű) (2. ábra, 1.)

2. Arany gyűrű¹⁵ (2. ábra 2.). Az abroncs két oldalán vésett indadíszítés, fekete zománcal kitöltve. Fején közepen négyszögletes kúpos foglalatban egy nagyobb, oldalainál négy kisebb gyémánt csillog (egy kicsi hiányzik).

¹⁰ U. o. 81. sz. bejegyzés, 1853. március 2.

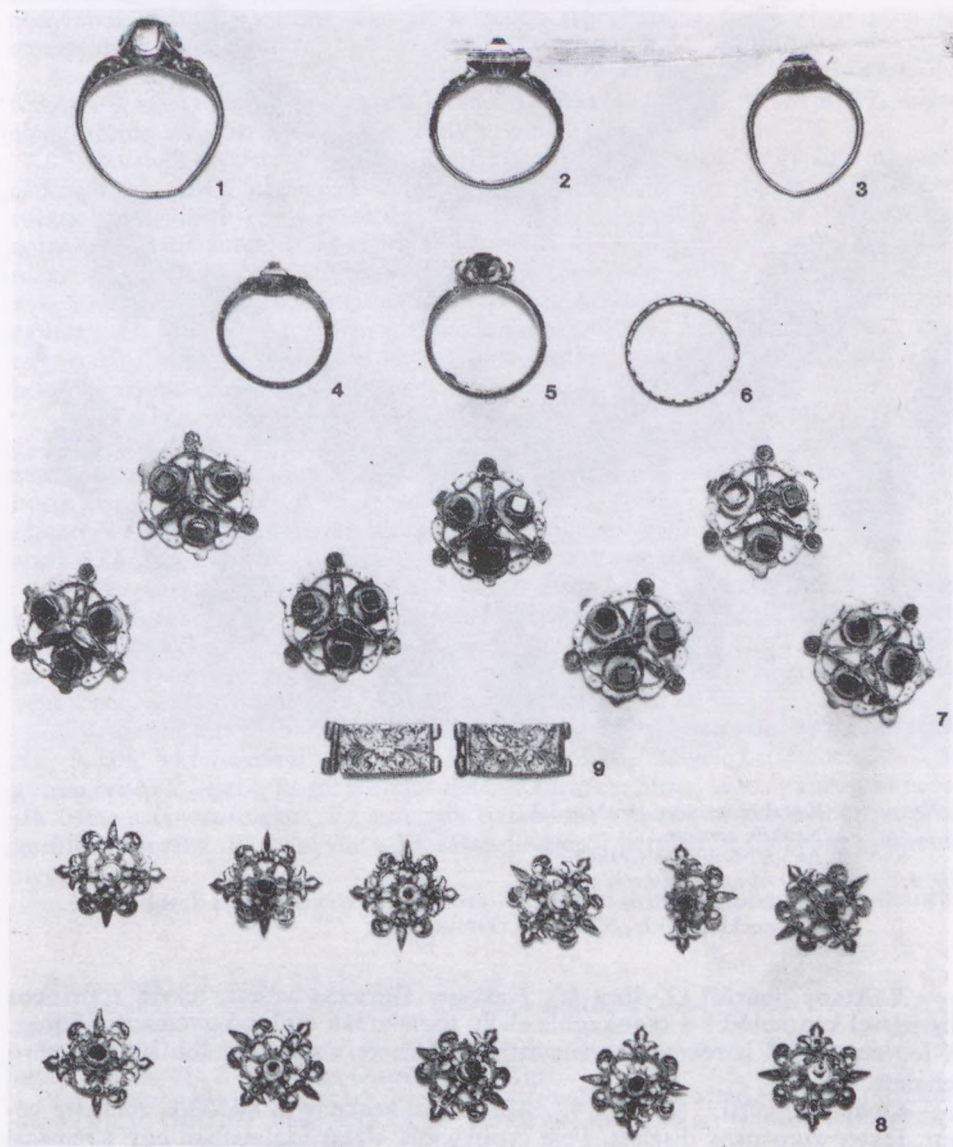
¹¹ Az Adattár utólagos címzése szerint: Kloess féle felvételek a Nemzeti Múzeum régiségek Osztályának anyagáról (? , ez a szó olvashatatlan). A felvételek 1877-ben készülhettek. Ltsz. NT 2073/1984.

¹² Ékszerári lajstroma. Raktári elhelyezési napló, a legelső bekerült, Cimeliothecában közölt ékszerek, valamint a Jankovich gyűjtemény darabjai szerepelnek zömmel, 1868-ig.

¹³ A Jankovich gyűjtemény darabjai Jankovich Miklós felajánlása után, az 1832–36-os országgyűlés határozatával kedvezményes vétellel kerültek a múzeumba. Jankovich 1985.

¹⁴ Ltsz. 1853.5.1. Átm.: 2,8×2,3 cm, súlya 8,79 gr.

¹⁵ Ltsz. 1853.5.2. Átm.: 2,3×2 cm, súlya 4,1 gr. Közölve Hlatky 1938. 83. VII. t. 76.

2. ábra. 1–5. Reneszánsz gyűrűk.
 6. 19. századi gyűrű.
 7–8. Boglárók a losonci leletből.
 9. Karkötő töredékek.
 Fig. 2. 1–5. Renaissance rings.
 6. Ring of the 19th century.
 7–8. Rosettes of the Losonc find.
 9. Rest of a bracelet.

3. ábra. 1. Korai reneszánsz lánc töredék.
2. Nyakék részlete.
3. Az „S”-bogláros nyakék.
- Fig. 3. 1. Rest of an early necklace.
2. Detail of a necklace.
3. The necklace with „S” shaped cartouches.

3. Arany gyűrű¹⁶ (2. ábra 6.). Keskeny abroncsa vésett, fekete zománcos díszítéssel kapcsolódik a csonkagúla alakú foglalatban csillogó gyémántos fejhez. A foglalatot alul is fekete zománc takarja. Mérete alapján inkább kislánygyűrű lehetett.

4. Arany gyűrű.¹⁷ (2. ábra 4.). Abroncsán keskeny él húzódik, mellette vésett, fekete zománcos díszítés. Feje csonkagúla alakú foglalatban egy gyémánt, mellette két kisebb, csúcsán álló gyémánt (egyik kiesett). Szintén gyerekgyűrű lehetett.

¹⁶ Ltsz. 1853.5.3. Átm.: 1,8×1,3 cm, súlya 1,75 gr. Újjonnan azonosítva, a 60.230. C. sz. gyűrűvel.

¹⁷ Ltsz. 1953.5.4. Átm.: 1,9×1,8 cm, súlya 1,8 gr.

5. A arany gyűrű.¹⁸ (2. ábra 3.). Az abronconson szintén kiemelt él magasobik, mellette kétoldalt vésett fekete zománcos vonaldíszítés. A gyűrű fejét 6 fehér zománcos, felhajló szírom alkotja, középen négykaréjos foglatban szép kis smaragddal.

6. Arany gyűrű.¹⁹ (2. ábra 5.). Keskeny abroncsát kétoldalt egyenletesen kis félkörívek sora díszíti. Ez a gyűrű – az előbbiektől eltérően, későbbi, 19. század elejei munka. Valószínűleg fiatal leány viselte.

7. Nyakék részlete.²⁰ (3. ábra 2.). 10 darab arany boglár: nagyjából négyzet-alakú, áttört, fehér, fekete és középkék zománc díszíti, középen kiemelkedő kerek rubinok, körülötte arany pontokkal díszített fehér zománcos gyűrű, majd sima, zománc nélküli keret. E középrészt kétoldalt 1–1 pontokkal díszes fekete zománcos inda határolja, melyhez oldalról kék zománcos indák, háromlevelű csokrok, a négy sarkon félkörös zománcos indák tapadnak. A boglárok egyik oldalán egy-egy kis akasztókarika látszik, átellenben vékony, hosszú akasztóval, ezek egymásba illeszthetők. 3 rubin hiányzik, a zománc sok helyen repedezett, egyik boglár harmad része, valószínűleg a feltaláláskor, elkeveredett.

8. Nyakék részlet²¹ (3. ábra 3.). Aranyból készült fehér zománc, rubin és gyöngydíszítésű 11 boglár. Az ún. „S” boglárok tipikus darabjai: középen négyzetes foglatban almandin, körülötte áttört levéldíszes indák úgy csavarodnak, hogy az egész boglár „S” formára emlékeztet. Az ékkő mellett, a legszélesebb részen 1–1 fehér zománcos virág közepén igazgyönggyel, az indákon fent apró virággal ékesítve. A zománc több bogláron kopott.

9. Láncrészlet.²² (3. ábra 1.). 8 darab aranyboglár, zománccal. 1–1 szem két kupalakú félből áll, melyek filigránszálakból alakított indáikon fehér zománcos gömböcskével díszítettek. Középen két spirál drót által keretelt árokban arany pontdíszítéses fekete zománc volt, ma már erősen töredezett. A gyöngyöcskéket végeiknél lehetett összefűzni, a boglárok üres belsején át.²³

10. Arany lánc²⁴ (5. ábra 1.). Előkerülésekor 2 darabban volt, azóta restauráltak. A lánc 84 leheletnyi vékony ovális szemből áll, melyek belsejében 2–2 nagyobb ívben 2 kisebb kórré formált drótok vannak. Sima, lapos gyűrűk kapcsolják össze a láncszemeket. Ez az egyik darab, mely biztosan későbbi temetésekor került a kriptába. Párhuzamai a 19. század elejéről kerültek a múzeum gyűjteményébe.

11. 7 darab aranyboglár²⁵, (2. ábra 7.), rubinokkal és fehér-kék zománccal

¹⁸ Ltsz. 1853.5.5. Átm.: 2,2 cm, súlya 2,63 gr.

¹⁹ Ltsz. 1853.5.6. Átm.: 1,7 cm, súlya 0,86 gr. A Régészeti Osztály gyűjteményéből¹ R 240 számról visszaazonosítva.

²⁰ Ltsz. 1953.5.7. A Középkori Osztályon 1961-ben újraeltározott 61. 11. C. sz. nyakéktöredékkel azonos. M.: 2,6×3,1 cm. Összsúlya: 40,77 gr.

²¹ A boglárok közül egy volt a Középkori Osztályon 60. 220. C. leltári számon, a többi átkerült az Újkori Osztályra. Ltsz. 1853.5.8. M.: 3,3×2 cm, súlya 4,85 gr. Közölve Kiállítás 1884. Harmadik terem Első szekr. Nr. 39.

²² Ltsz. 1853.5.9. 1 szem mérete: 1,5×0,9 cm. Súlya 1,8–2 gr.

²³ Párhuzamai a múzeum gyűjteményében az Izabella nyakék Ltsz. Pig. Jank 6, közölve Radvánszky 1987. Nr. 187. 347., valamint egy hasonló töredék 60. 365. C. leltári számmal ismeretlen származású. (u. o.)

²⁴ 1853.5.10. H.: 97,9 cm, sz.: 0,6 cm, súlya 10,75 gr.

²⁵ Ltsz. 1853.5.11. 4 darab 1961-ben leltározásra került, később találtunk meg további 3 darabot, így azonosítható a losonci lelet 11-es tételével. Átm.: 2 cm, súlya egyenként 1,7–1,9 gr.

díszítve. A köralakú boglárók közepét 3 hosszúkás, zománccal levél osztja 3 részre, köztük egy-egy filigráns tokban elhelyezett rubinnal. Az egészet 3 pár kis arany pontokkal, fehér zománccal fedett levél kereteli, köztük egy-egy bibére hasonlító ív. Alsó felükön kis karika igazolja, hogy ruhára felvarva viselték. A zománc, főleg a levelekből hiányzik

12. Arany boglárók.²⁶ (2. ábra 8.). 10 és fél darab, zománccal és gyöngyökkel. Áttört, levél és indamintából alakított kicsi boglárók, apró rozetták. Közepükön fehér zománccal bibekoszorúban 1–1 igazgyöngy váltakozik tokos foglalatban elhelyezett rubinokkal. A zománccokban egy-egy S alakú aranylemezket láthatunk: jellegzetes betétdíszítés, mely az egyik legpontosabb keltező a 16–17. század fordulójára. Szélükön két lilium dísz és két hegyes levélke kereteli. Pici méretük miatt lehetnek fiatal leány pártájának díszei is.²⁷

13. Két arany lánctag.²⁸ (2. ábra 9.). Téglalapalakú, kettős falú darabok, rövid oldalakon két – két csuklós gyűrűvel: köztük kisebb méretű összekötő tagok lehettek, s csuklókkal kapcsolódtak egymáshoz. Felső lapjukat nagyon finom vésésű reneszánsz levélmotívum díszíti, a vésés árkaiban egykori fekete zománc halvány maradványaival. A lemezek közepén kis kereszttekből sugárzanak az indák. Valószínűleg karkötő, esetleg keskeny lánc két megmaradt szeme. Ellentétben e korabeli jegyzésekkel, nem kapsok, nincs semmiféle zárszerkezetük.

14. Arany karkötőpár.²⁹ (5. ábra 2.). Ún. páncélfonatos technikával készültek: hullámos oldalú, egymásba illesztett karikák sora kapcsolódik össze. Mindkét darab zárócsatlai hiányzanak (ezért gondolták az előbbi kis tagokat ezek zárókapcsainak!) A páncélfonás ismert volt a 16. században is (ilyen technikával készült a csengeri lelet gyönyörű karkötő párja³⁰). A losonci kriptában talált karékszerek azonban ennek a technikának későbbi, 19. századi utáizatai, gépies, kézimunkára alig utaló külsejükkel. A vékony aranylánc tulajdonosaié lehettek.

A 15. szám alatt leltározott „egymásba lapon font arany sodrony gyűrűcskékből szerkezett rőf hosszú nyaklánc”... azonosítása³¹ mindeztideig nem sikerült.

A 16. számú aranylánc a leltárkönyv alapján nehezen, de az Ékszer napló leírása szerint egyeztethető a Klöss féle fotóval: ő a lelet köré tekert egy gránátalmás láncot, mely a leírás szerint „áttört gombokból és közben négyágú tagokból

²⁶ Ltsz. 1853.5.12. A 11 darabot 3 különböző helyen leltározták be: a gyöngyösek 60.238.C. (5 db.), a rubinosok 60.225.C. (fél darab), ill. 61.2119.C. (5 darab) számokon. M.: 1,7 cm, összsúlyuk: 11,12 gr.

²⁷ Nagy, 1982. 56–59.; Horváth 1970. 162; Mojzsis 1984. 196.

²⁸ Két arany lemezke, melyeket sokáig a 14. alszámú karkötők részének tartottak, együtt kezelték őket. 18 53. 5. 13. M.: 1,8×0,8 cm.

²⁹ 1853.5.14. a. H.: 19,1 cm, sz. 0,7 cm, súlya 17,28gr, b. H.: 19,6 cm, sz. 0,7 cm, súlya: 16,83 gr.

³⁰ A csengeri karkötő ltsz. 1933. 87. a. b., közölve Höllrigl 1934. 100,79. kép 17–18; Radvánszky 1987. Nr. 189. 348. Ide tartozik a csengeri karkötő pontos mása a szcczini leletből: Princely Magnificence 1980, Nr. 125. k., 92–93; Krzymuska–Fafius 1976. 57–86.

³¹ Az 1853.5.15. leírása a múzeumi naplóban: egy arany nyaklánc. Az Az Ékszer napló lajstromában viszont bővebben említik: „egymásba lapon font arany sodrony gyűrűcskékből szerkezett rőf hosszú nyaklánc, egyik végén hosszas négyszögletű törött kapoccsal.” Azonosítani azonban így sem sikerült.

szerkezett arannyal futtatott ezüst övtöredék.” Gyűjteményünk egyik láncával³² a leírás megegyezik, de ezen ma gránátalmás csüngő is van, levélborítással, a végein indákra erősített levélcsokkal, fent S alakú lemezekkel díszítve. (6. ábra 1.) Ha ez valóban a lelethez tartozott az, egyik legnagyobb 16. századi, nyakban és övként egyaránt viselt ékszer Losoncra.

17. Pompás kis ötvösremek az a női díszöv³³ (6. ábra 2.), mely 4 darabban került elő. Valószínűleg nem hiányzik belőle, kisméretű, fiatal leány részére készített ruhadísz. Aranyozott ezüst, 18 téglalapalakú (2 féle mintával díszített) nagyobb tagból és a csuklók lefedésére 16 álló, indadíszes ötvényből áll. Az öntött alapon rozettalevelekkel, középen fémgombbal készültek, s ezeket a fémgombokat alul elkalapálva, fogták össze egy-egy tag darabjait. A tagok egyike kerek, levelekkel keretelt, a másikat kiugró, kagylós ornamentika borítja. Az öv végein két indadíszes kampós, kígyófejes övvég van, nagy karika tartja össze, melyről fonott, nyolc szemes lánc csüng. Az övtagok hátoldalán betűszerű jelzések vannak. Az öv nagyon szép párhuzamai a csengeri lelet kis gyerekövei közt találhatók.³⁴

18. Aranyozott ezüst lánc.³⁵ (4. ábra 1.). Két nagy karikára kisebb karikákkal felfűzött hat láncsor. A láncszemek egyszerű szerkezetűek: végeiken visszahajtott drótokra kettős kúpalakban, sodrott drótszálat tekertek, s ezeket a szemeket nagyobb karikák kapcsolják össze. A láncok hossza változó. Valószínűleg nyaklánc volt, de viseltek hasonló több soros láncokat a derék körül, elől is kapcsolókkal és láncsal összekötve.

19. Aranyozott ezüst övtöredék³⁶. (6. ábra 3.). A 16 öntött tag mintája egyszerű: egymásba fonódó három karika, középen egy rozettával díszítve, köztük kis öntött virágfejekkel lefedett karikák. Lehetett lánc is, de valószínűbb, hogy övként viselték.

22. Az Újkori Osztály Textilgyűjteményébe került a losonci lelet egyik legcsodálatosabb darabja, a széles csipketöredék, mely egyúttal a gyűjtemény „legrégibbi magyar készítésű”³⁷ csipkéje.³⁸ (7. ábra). Aranyozott ezüstdíszből készült, az olasz mintára nálunk is elterjedő vert csipke korai változata, ún. fonott csipke. Két sávból áll: hullámosan haladó levélminták és egyik oldalon fogazott szegély összevarrt csíkja. A csipke három darabban van, de azonos mintájú. Ellentétben Ember Mária első ismertetésével, aki női ruha díszének tartotta, úgy gondolom, hogy nagyobb textília egyik oldalára készítették. Ilyen pedig a halotti

³² Ltsz. 58.262.C., ismeretlen származású láncként leltározták be. H. 100 cm, csüngő h. 10,5 cm.

³³ Ltsz. 1853.5.17. Az Újkori Osztály gyűjteményéből került vissza. H.: 59,5 cm, Sz.: 2,4 cm. Közölve Kiállítás 1884. Harmadik terem, Első szekrény Nr. 41.12.

³⁴ A csengeri lelet gyermekövei Höllrigl 1934. 111.83. tábla, 1–7., valamint a Nemzeti Múzeum 1890.26. sz. öve, közölve Radvánszky 1987. Nr. 193. 349.

³⁵ Ltsz. 1953.5.18. H.: 62,5–70 cm, a láncok nem egyforma hosszúak.

³⁶ Ltsz. 1953.5.19. H.: 47 cm. Az Ékszerári lajstrom csak 11 tagot említ, azóta megkerült a hiányzó 5 darab.

³⁷ Ember 1980. 33. Nr. 67., bár ő ruhadísznek említi.

³⁸ 1853.5.26. A csipke mérete: H.: 190 cm, sz.: 14 cm. Itt említem meg, hogy a csipke az 1884-es ötvöskiállítás szerepelt, néhány losonci ékszerrel együtt. Ez a csipke első közlése: Kiállítás 1884. Harmadik terem, hátsó tárló 15. Nr. 1. (tévesen gótikusnak jelzik); közölve még Radvánszky 1987. Nr. 156. 344.

lepel volt³⁹, mely általában 180–190 cm hosszú és mindig csak az egyik oldalára varrtak díszes szegélyt.

A 26. számon szintén csipke ill. sújtásmaradványokat említenek. Ezek az eredeti jegyzékben külön nem szerepelnek, feltehetően a textildarabokat egy szám alá vonták.⁴⁰

27. 11 szem fekete gyöngyöt leltároztak (4. ábra 2.)⁴¹, melyek szintén az Újkori Osztályon voltak. A színórra felfűzött gyöngyökből három darab ketté repedt és a felületük kagylós, réteges törést mutat. Ilyen tulajdonsága az ún. gagátkőnek van, mely elsősorban Angliában fordul elő az európai kontinensen. Tulajdonképpen egyfajta szénszármazék.⁴² A gyöngyök formájuk után lehetnek volna nyakékek vagy karkötő maradványok is, legvalószínűbb azonban, hogy a kor viseletének megfelelően, rózsafűzér maradványai. A 16.–17. században gyakran látunk főúri portrékon, nagyasszonyok viseletén, derékről lecsüngő, imádkozáshoz használt ékszeret. Ebben a korban, a keresztes és öt tizedre osztott változat mellett, még használják a korábbi, a gótikus formát, a karkötőszerű, egyforma méretű gyöngyökből vagy szemekből készített olvasót is.⁴³ Szerintem a losonci gagátaszemek is ilyen rózsafűzér részei.

A meglevő leletdarabok ismertetése ezzel véget ér. A leltárkönyvben olvasható többi tétel már nem azonosítható: egy ezüst félhold⁴⁴, 7. darab ezüst karika⁴⁵. A különféle – hat és nyolcágú csillag, hatlevelű virág is sima domború fejű – szegekből Losoncon még 313-t jegyeztek fel, az 1868-as Ékszernaplóban már csak 28 darabot említenek, az 1884-es kiállításon pedig 122-t állítottak ki.⁴⁶

Végezetül néhány szó a losonciak által meg sem említett, de a múzeumi naplóban külön beírt érmekről. Említettem, ezek nem tartozhattak az eredeti, kriptában talált lelethez. Bár a török korban gyakran rejtettek el, nagyobb kerámia edényben, érmeket, ékszereket⁴⁷, ezeket általában szabadban, földbe ásták el, az biztonságosabbnak látszott.

A kriptába temetett halottak mellé ebben az időben nem volt szokás korszóban pénzt elrejtetni. Ellentmondás van az érmek és a leletek kora között is: a pénzek – a leltárkönyv szerint – Mátyás király, II. Ulászló és II. Lajos érmei, tehát tágan véve az 1458 és 1526 közötti időben verték őket. A losonci lelet keltezése az ékszerek technikája alapján egyértelműen a 16. század 2. fele, vége, tehát az ezután temetéssel nem jutottak be annyival korábbi érmek. Az is lehetetlen, hogy legalább néhány későbbi pénz ne került volna közéjük.

Igy jutunk el a lelet keltezésének kérdéséhez. Mint a leírásnál megjegyeztem,

³⁹ László Emőke szíves szóbeli közlését ezúton köszönöm.

⁴⁰ A töredékek megvannak a Textilgyűjteményben, de rossz állapotuk miatt eltekintettünk a fényképezéstől.

⁴¹ Ltsz. 1853.5.27. Átm.: 1,1–1,5 cm.

⁴² Oberfrank 1984. 180.

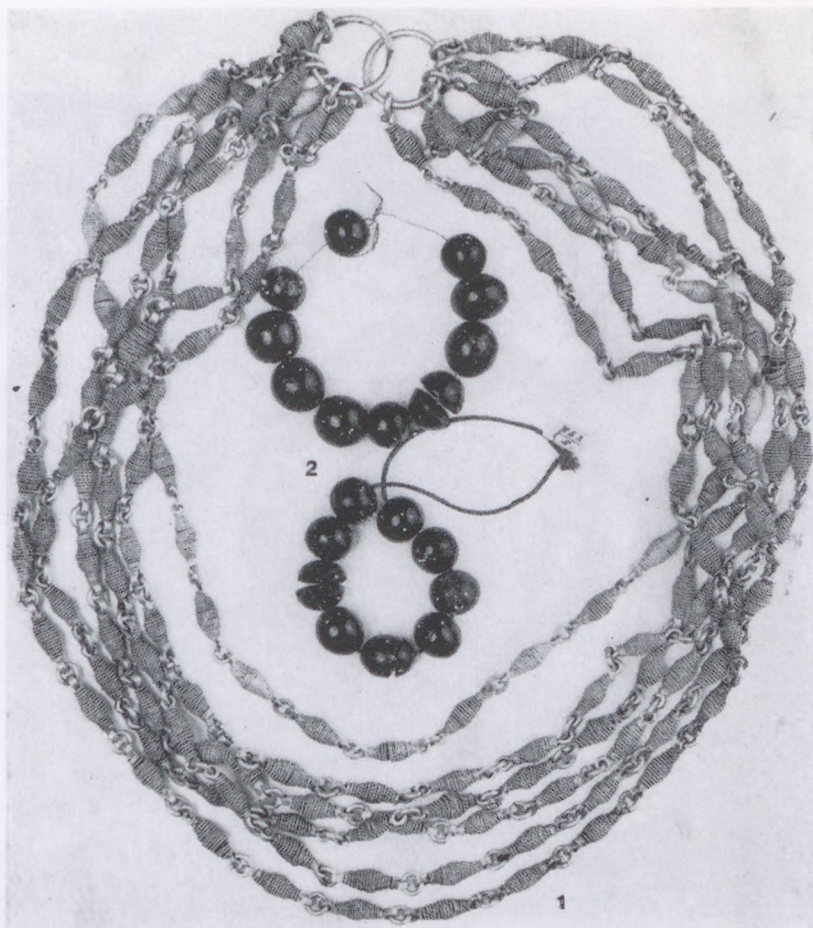
⁴³ Hasonló olvasók az Esterházy anyagban: ltsz. 59.22.C. heliotrop szemekből, (59.26.C.) lapis lazuliból, (59.28.C.) achátból, ezt kapta Esterházy Pál Sobieskitől 1683-ban.

⁴⁴ Ltsz. 1853.5.20.

⁴⁵ Ltsz. 1853.5.23., ide írtak két láncszemet is.

⁴⁶ Ltsz. 1853.5.25. A múzeumi leltár nem említi darabszámot. Az Ékszertári lajstrom 28. darabot a 164. o. 116–119. tételben ír le. A kiállított szegekről: Kiállítás 1884. Harmadik terem, hátsó tárló Nr. 2–6. 15.

⁴⁷ Parádi 1970. 223–235, valamint a közöletlen ozorai lelet.

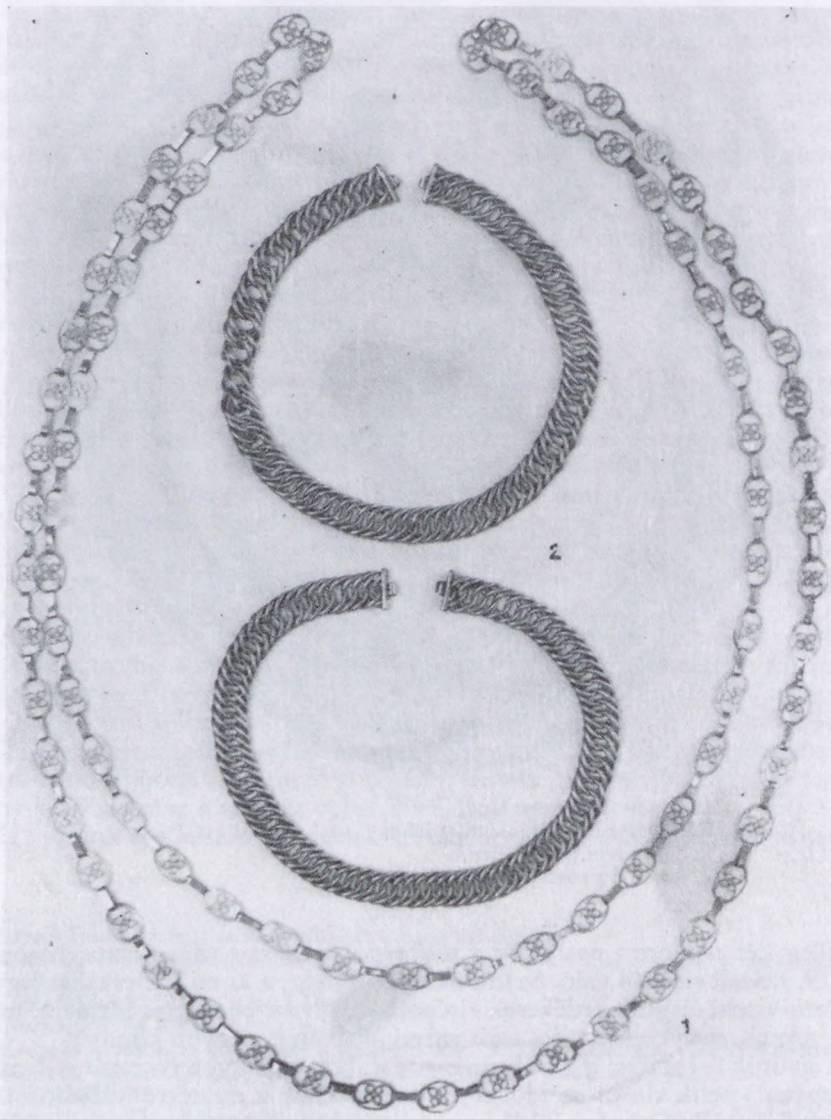

4. ábra. 1. Aranyozott ezüst lánc.
2. Gagátszemes olvasó töredéke.
Fig. 4. 1. The silver gilded chain.
2. Rest of a rosary with jet.

időbelileg két csoportra osztható: a többség 16. század végi ékszer, három darab a 19. század elejéről való. Számunkra a többség, a korai, reneszánsz jegyeket magukon viselő tárgyak érdekesek elsősorban, olyan jellegzetes formájú, technikájú ékszerek, melyek keltezése saját jegyek alapján is nagyon könnyű.

A gyűrűk — kivéve a kis abroncsos darabot — mind a reneszánsz ötvösség stílusjegyeit viselik ebben az időben, a legényeknek a mesterré váláshoz is egy köves gyűrűt kellett készítenüik⁴⁸ — nagy számban maradtak ránk pompás ékkö-

⁴⁸ Szádeczky 1913, II.: a kolozsvári ötvösök 1561-ben módosított céhszabályzatából, II. fej. 57.

5. ábra.

1. 19. századi aranylánc.

Fig. 5.

2. 19 századi karkötők.

1. Gold chain of the 19th century.

2. Bracelets of the 19th century.

6. ábra.

1. Gránátalmás aranyozott ezüst lánc.

2. Reneszánsz öv.

3. Övtöredék.

Fig. 6.

1. Silver gilded chain with pomegranate-pendant.

2. Renaissance belt.

3. Rest of a belt.

ves, elsősorban gyémántos, rubintos és türkizes gyűrűk, általában zománcos díszítéssel a gyűrűfej két oldalán.⁴⁹ Legközelebbi párhuzamokat ismét a csengeri lelet gazdag együttesében találhatunk, a szirmos kőfogalások és a kis ékköves, gyémántos gyűrűk egyszerűbb változatai a losonci darabok, így koruk ugyanúgy a 16. század 2. felére, 17. század legelejére tehető.

Csodálatosak a nyakéktöredékek, sajnos, csak az „S” bogláros ékszerből maradt annyi, amely egy teljes nyakravalóhoz elég. A többiek egy része valószínűleg a szakszerűtlen feltárás alkalmával tűnt el. A töredékekből is felismerhetők azok a nyakláncok, melyeket szorosan a nyak köré, vagy hosszabban, a nyakkivágásba, selyem ill. bársonyszalagra varrva viselt egykori tulajdonosuk. A kisebbeket a ruha szegélyére vagy a felső ruha egyéb részeire felvarrva is hordták⁵⁰, amint ezt a korszakból fennmaradt arcképeken megfigyelhetjük. A küüllővári és a boldvai⁵¹ leletekben fejdíszek, pártán is hasonló felerősített boglárokat találtak.

Korhatározó az ékszerek technikája: különösen a zománcokban kis körökkel, csillagokkal díszített boglárok. Ennek a technikának a leggazdagabb gyűjteménye a csengeri és a küüllővári⁵² leletekben maradt meg, s ezekhez szervesen csatlakoznak a losonci kriptá boglárjai. A lényeg: a sima aranylapra kis rekeszfalakokat erősítettek, a boglárok mintájának megfelelően, s ezek között töltötték ki színpompás zománcokkal, s ezekbe a kis zománcos szírmokba apró arany pontokat, köröket, esetleg kis „S” alakú lemezeket ültettek, így a zománc még csillogóbb lett ezektől a felületbontó díszektől. Ezt a technikát Magyarországon előszeretettel készítették. Elsősorban Kolozsvár ötvösei voltak e szép munkák tervezői és készítői, igazolják a csengeri és küüllővári boglárok egy részének hátlapjára forrasztott kis lemezek, a kolozsvári ötvösök nevének kezdőbetűivel.⁵³

A losonci lelet díszöveinek párhuzamait is a csengeri övek között találjuk.⁵⁴ Hasonló vésett, öntött elemekből, csuklós ill. kis láncokkal összekötött tagokból állnak. Nemcsak magyar jellegzetesség, de nálunk igen kedvelt ruhadísz volt. Az öv hagyománya a magyar viseletben egyébként is évszázadokra vezethető vissza, s a 16. században újabb reneszánszát éli az ékszerként ugyanúgy, mint hasznos tárgyak felfüggesztésére szolgáló darab. Mint a csengeri, mind a losonci övek elsősorban fiatal lányok ruhájához készültek.

A keltezéshez korabeli párhuzamokat nem csak magyar területen találhatunk. Lengyelországban, Szczecin 2. világháborús bombázása hozott a felszínre egy csodálatos leletet, mely a Kreuzkirchében (St. Kereszt templom) I. Ferenc szzczecini és pomerániai herceg sírjában, rendelekekkel együtt került elő.⁵⁵ Az ékszerek a csengeri lelet darabjainak tökéletes másai: hasonló reneszánsz köves gyűrűk, dióbeles láncok, s ami a számunkra a legfontosabb, ugyanolyan

⁴⁹ Höllrigl 1934. 79. kép. 1 – 16. 99 – 101., Hlatky 1938. VII. – VIII. tábla, 79 – 87; Radvánszky 1987. 188. kép. 347.

⁵⁰ Nádasdy Ferencné Esterházy Júlianna 1656-os képe (Radvánszky 1987 Nr. 149. 344; Esterházy Pálné Thököly Éva 1682 és Nyári Krisztina 1624 körül (Művelődéstörténet III. 375. ill. 383. Kiállítás 1988. Nr. 9, 12 és 72. C.104, 31 és 36.)

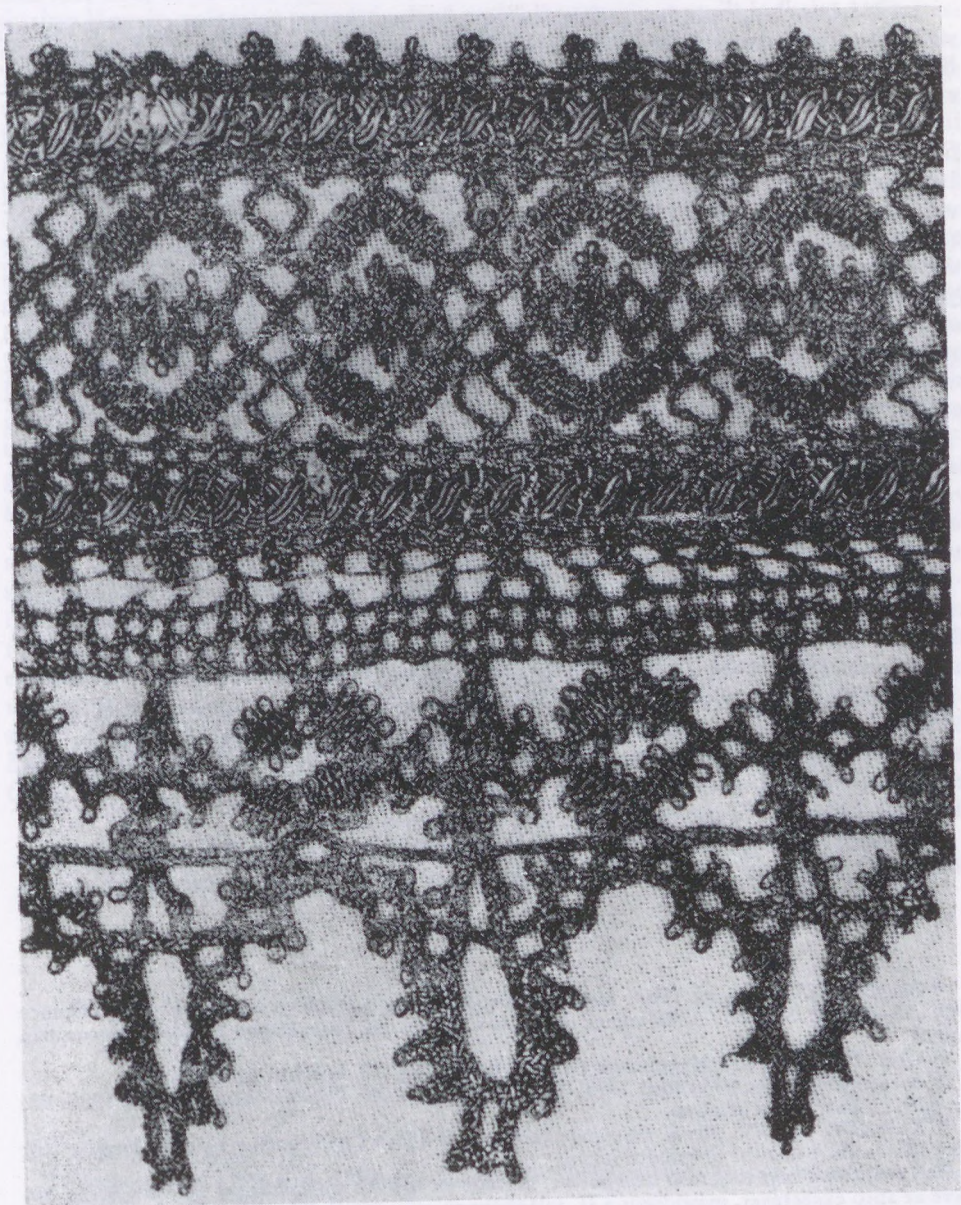
⁵¹ Bunta 1977. 230. 21. kép; Nagy K. 1982. 56 – 59. 48. kép.

⁵² Bunta 1977. 273; Höllrigl 1934. 101 – 106. 80. kép.

⁵³ Höllrigl 1934. 103 – 106. 81. kép; Bunta 1977. 231 – 236. 14. és 26. kép.

⁵⁴ Höllrigl 1934. 110. 83. kép.

⁵⁵ Krzymuska – Fafius 1976. A pompás lelet darabjai a szzczecini Nemzeti Múzeumban vannak, MNS/Rz 2555 – 2571. ltszámon.

7. ábra. Csipkeszegély. 16. század.
Fig. 7. Rest of a lace edging. 16th century.

kis arany pontokkal díszített zománcos boglárók, mint a csengeri és mint a losonci lelet nyakéktörédei. A temetés éve 1613, így a boglárók készítése ideje pontosan abba az időbe esik – 16. század vége– 17. század eleje – amikor a mi fenti ékszereink is napvilágot láttak.

1781-ben Lauingenben találták meg a Wittelsbachi család sírjait,⁵⁶ a családi sírboltba több hercegnőt közel egyidőben, 1600 körüli években temettek e. Részben más jellegű ékszerek között, elsősorban a gyűrűk hasonlóak a csengeri és a losonci leletek darabjaihoz.

Innsbruck közelében, Hallban, a fejedelmi alapítású templomnak Károly főherceg lányai, Maria Christierna (1574–1621) és Eleonora (1582–1620) 1607-ben nagy mennyiségű ruhára való ékszert⁵⁷ adományoztak a konventbe való belépésük alkalmából. Az ékszerek nagy részét kitevő boglárók többségén, a hátsó oldalukon, ugyanúgy, mint a csengeri lelet boglárjain, kis lapokon az öt-vös nevének kezdőbetűi olvashatók. Az udvari ötvös 1590 előtti években készítette, talán Münchenben. Számunkra rendkívül jelentős ez az ékszercsoport, mert legtöbb darabja hasonló, kis arany pontokkal díszített zománccal díszes, gyöngyökkel kirakott, mint a csengeri és a losonci boglárók. Pontos analógiáit találjuk a losonci „S” bogláróknak is. Keltezése az 1590 előtti évek, ismét az eddigi, szűk határok közé sorolható.

A fenti párhuzamok alapján a magyar leleteket tehát nem tekinthetjük sajátosan magyar típusnak, hiszen készültek hasonló darabok lengyel, német, szász udvari műhelyekben. Ennek ellenére nagyon jellegzetes és fölöttébb kedvelt ékszertípus volt az apró pontokkal díszített boglár, s nálunk elsősorban Kolozsvár környékének műhelyeihez lehet kapcsolni a technika kisugárzási körét.

A losonci lelet későbbi, tehát 19. század elejei ékszerei – a két páncélláncos karkötő, valamint a finom kis nyaklánc, a 16–17. századi leletekkel párhuzamba állítva látszik eltérőnek.⁵⁸ A nyaklánc hasonló darabja, az Újkori Osztály gyűjteményében, 1820–30 közötti bécsi jeggyel van ellátva.⁵⁹

Végezetül fel kell tennünk a kérdést: kik viselték ezeket a pompás ékszereket. Az előkerüléskor nem volt jelen múzeumi szakember, így csak az ékszerek és a csontok⁶⁰ nagyobb mennyisége alapján következtethetünk arra, hogy legalább két temetés történt a losonci kriptában, méghozzá közeli időben, hiszen a reneszánsz ékszerek között időbeli különbség alig mutatható ki.

A környék nagyobb nemesi családjai között olyanokat kell keresnünk, akiknek ekkor még nem volt családi sírhelyük, Losonc városához viszont valamilyen

⁵⁶ *Bierdimpff* 1881; Hager 1909. Mindkét lelet részletesen közölve a *Princely Magnificence* 1980. 72–75, ill. 90–94. A lauingeni darabok a müncheni Bayerisches Nationalmuseumban vannak.

⁵⁷ *Grass* 1955, *Princely Magnificence* 1980. 70–71. Nr. 72, korábbi irodalommal.

⁵⁸ A csengeri leletben Höllrigl 1934. 101 79. kép. 17–18; *Princely Magnificence* 1980. 93. Nr. 125. k. a szeczeni leletben.

⁵⁹ *Knies* 1896 Taf. IV. Nr. 6. Ez a jegy található az Újkori gyűjtemény hasonló karkötőjén: Bécs 1810–1824 közötti finomsági jegye.

⁶⁰ A csontokat már többször bolygatták: először az 1851-es újjáépítéskor hányták össze, keverve az apró ékszereket, másodszor a II. világháború után dúlták fel a sírkamrát, harmadszor a néhány év előtti renováláskor, mikor a kriptá falát újra rakták. Böszörményi István szíves közlése.

okból kapcsolódtak. Mivel a losonci iratok mind elégték, 1849-ben, így természetesen csak feltételezésekre szorítkozhatunk. Magától értetődő lenne, hogy a nagy-hírű Lossonczy családdal hozzuk kapcsolatba a kriptát. Lossonczy István, a temesvári hős, 1552-ben, egy héttel a halála előtt kérvényezte, hogy I. Ferdinánd fiúsítsa lányait, valamint testvérének, Antalnak az árván maradt lányait. A fiúsítási okmányban⁶¹ a családi javak között Losonc és tartozékai is szerepelnek. Leánya, Lossonczy Anna, másodszor is megözvegyülve, Balassi Bálint és Forgách Zsigmond közül utóbbinak nyújtotta kezét, 1590-ben. Boldog házassága első éveiben fokozatosan minden vagyonát férjére hagyta⁶² és 1595- februárjában váratlanul meghalt.⁶³ Férje, Forgách ekkor már tulajdonosa volt a híres családi központnak, Gácsnak, de kiépítése ezidőtájt még el sem kezdődött. Nem volt készen a későbbi családi kriptá sem, mely a kastéllyal együtt csak a 17. században készült el. Elképzelhető, hogy az ekkor még református Forgách feleségét az egykori Lossonczy birtok főtemplomába, a már református losonci öregtemplom kriptájába temettetett. Forgách utána még kétszer nősült: második felesége, Thurzó Zsuzsanna 1598-tól volt a neje, s 1608-ban már őt is temette. Talán ő volt a második temetés a kriptába?? De Forgách harmadik házassága is szolgál adatokkal a feltételezéshez: Pálffy Miklós leánya, Katalin 1609-ben ment nőül hozzá. Házasságukból sok gyermek született, de majdnem mind meghalt kiskorában.⁶⁵ Esetleg ezek egyike is kerülhetett az első feleség mellé, a kisméretű kriptába. Ki tudja, ezek már nagyon távoli feltételezések. Legvalószínűbb Lossonczy Anna, akit a családi hagyományai alapján református férje temettetett ebbe a templomba.

Szerteágazó kérdéseket kellett megvizsgálnunk a losonci kriptában lelt ékszerek kapcsán. Egyértelmű, hogy második legnagyobb reneszánsz ékszeregyüttesünket sikerült rekonstruálni, mely tökéletesen illik a 16–17. század fordulójának magyar ötvösségéről kialakult képünkbe. A korszak boglárjai, csillogó zománcos ékszerei csodás párhuzamokat lelnek a losonci anyagban, a textilművészet emlékeinek legszebb reneszánsz gyöngyszeme a losonci lepedőszél. Köszönet illeti utólag mindazokat, akik a múlt század derekán, múzeumi ismeretek nélkül, legalább ennyi darabot megmentettek, s gondosan összeírva, végül is a Nemzeti Múzeumnak juttattak el. A magyar ékszművészet kiemelkedő kincseit mentették meg.

⁶¹ Nagy I. 1960. 176–177.

⁶² Bártfai – Szabó 1910. 720. 1590. jan. 9. az első végrendelkező ill. ajándékozó irat kelte.

⁶³ Bártfai – Szabó 1910. 721.

⁶⁴ Bártfai – Szabó 1910. 486–487.

⁶⁵ Bártfai – Szabó 1910. 487–488.

IRODALOM

- BÁRTFAI – SZABÓ 1910. *Bártfai – Szabó, L.* A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom, 1910.
- BIERDIMPFL 1881. *Bierdimpfl, K. A.* Die Funde aus der Fürstengruft zu Lauingen im Bayerischen Nationalmuseum. Munich 1881.
- BUNTA 1977. *Bunta, M.* A küüllővári lelet. *ArsHung* 1977/2. 223 – 239.
- CIMELIOTHECA 1825. *Cimelioteca Musei Nationalis Hungarici. sive catalogus ...* Buda, 1825.
- EMBER 1980. *V. Ember, M.* Régi textíliák. Budapest 1980.
- FÉNYES 1851. *Fényes, E.* Magyarország geográfiai szótára. I – II. Pest 1851.
- GERECZE 1906. Magyarország műemlékei. II. Összeállította *Gerecze P.* Budapest, 1906.
- GRASS 1955. *Grass, N.* Der Verkauf der „Haller Pyramiden“ und anderen Kirchenschatze aus der Allerheiligen (Jesuiten) Kirche zu Hall in Tirol. Festschrift Landeshauptmann Prof. Dr. Hans Gamper III. Innsbruck 1955.
- HAGER 1909. *Hager, G.* Denkmäler und Erinnerungen des Hauses Wittelsbach des Bayerischen Nationalmuseums XI. Munich, 1909.
- HLATKY 1938. *Hlatky, M.* A magyar gyűrű. Budapest, 1938.
- HORVÁTH 1970. *Horváth, B.* A tisztaörvényi pártá és pártáöv. *FolArch* XXI. 1970. 157 – 168.
- HÖLLRIGL 1934. *Höllrigl, J.* A csengeri református templom kriptájának leletei. *ArchÉrt* 1934. XLVII. 97 – 114.
- JANKOVICH 1985. *Belitska-Scholtz H.* Szerk. Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás. (1772 – 1846 Tanulmányok. Bp. 1985. Ötvösanyag közölve H. Kolba J. A Nemzeti Múzeum ötvöstargyai a Jankovich gyűjteményből. 99 – 121.
- KIÁLLÍTÁS 1884. A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma. Budapest, 1884.
- KIÁLLÍTÁS 1988. Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. Budapest, 1988.
- KNIES 1896. *Knies, K.* Die Punzierung in Oesterreich. Wien 1896.
- KRZYMUSKA-FAFIUS 1976. *Krzymuska-Fafius, Z.* Studies in the History of the Jewels and Costumes of the Dukes of Szczecin in Decorative Arts in Poland. Warsaw 1976. 57 – 86.
- MOJZSIS 1984. *Mojzsis, D.* XVI. – XVII. százai női fejdíszek a nagylózi leletanyagból. *FolArch* XXXV. 1984. 185 – 212.
- MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET Magyar művelődéstörténet. 1 – 5. (Szerk. Domanovszky S.) Budapest é.n.
- NAGY I. 1860. *Nagy, I.* Magyarország családai. Pest, 1860.
- NAGY K. 1982. *E. Nagy, K.* Die Tracht eines vornehmen ungarischen Mädchens aus dem 16. Jahrhundert. Restaurierung und Rekonstruktion des Boldvaer Fundes. in *ArsDec* 7. Budapest, 1982. 29 – 79.
- OBERFRANK 1984. *Oberfrank, F. – Rékai J.* Drágakövek. 2. kiadás Budapest, 1984.
- PARÁDI 1970. *Parádi, N.* Az etei XVI. századi kincslelet. *BÁMÉ*, 1970. 223 – 236.
- PRINCELY MAGNIFICENCE 1980. *PRINCELY* Magnificence, court Jewels of the Renaissance, 1500 – 1630. London – Deventer, 1980.
- RADVÁNSZKY 1987. *Radvánszky, B.* Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I – III. 1895. 2. kiadás Budapest, 1987. (képanyaggal, tanulmányokkal bővítve)
- SZÁDECZKY 1913. *Szádeczky, L.* Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. I – II. Budapest, 1913.

THE JEWEL FIND FROM LOSONC

In the August of 1849 the Cossacks marching through Losonc (Lucenec, Slovakia) took vengeance for the death of their comrades in arms and ransacked and burnt down the city. In the main square stood the magnificent gothic church which had belonged to the Reformed Church since 1590. In the fire the church also fell into ruins, the restauration work has begun in 1851. At the beginning of the work, according to the contemporary records, in the vaults under the church bones and funeral jewels were found: six gold rings, the fragments of five chains with dress jewels, the remnants of three necklaces, buckles, pieces of four belts two bracelets, pearls, silver stars, wide bands of gold lace and coffin nails. It is supposed that 160 coins were also found, but these were actually not part of this find.

The find finally got into the possession of the Hungarian National Museum, where it was further spreaded about. Only on the evidence of old inventories and photos was it possible to put together the original pieces.

Most of the pieces of the find are jewels from the beginning of the 19th century. The rings — with the exception of one — are characteristic renaissance pieces. One of the is set with turquoise, three are set with point-cut diamonds and the fifth is set with emerald. The sides of the settings are decorated with enamelled enamelled rerolling desing. Two of them must have been rings for children.

The remnants of manificent necklaces had belonged to the persons buried in the vault: one of them consisted of ten rectangular enamelled rosettes decorated with small circles and foliated flower pattern, with rubies in the middle — it was a characteristic piece of jewels from the end of the 16th century above all in Transylvanian workshops. The eleven pieces of S-shaped gold dress jewels decorated with rubi es and pearls were favourite pieces of Hungarian goldsmiths' craft and costume. Smaller enamelled rosettes, decorated with stars, rubies, pearls are the fragments of two other necklaces. Part of these must have been worn stitched to the dress. The technique of these rosettes determines the age of the Losonc find: into the material of the coloured enamels small circles and stars were soldered to make the enamel look more gleaming. This technique was used in the goldsmiths' workshops of Hungary in Kolozsvár (Cluj-Napoca, Klausenburg) and its environs, several parallels are known from the finds of Csenger, Küküllővár, Kassa and Szolnok. On the rear side of certain pieces of the Csenger find the initials of goldsmiths of Kolozsvár are to be seen.

The ornamented belts of the Losonc find — one undamaged and a fragment — must have belonged to a girl. They are ornamented with cast shells and heads of flowers, one of them has a belst's end with snake decoration attached to it. They also have parallels from the Csenger find's child's belts.

Eleven black jet stone were also brought into the Museum together with the find, as an evidence of the relics of the period they must have belonged to a rosary which often had been worn suspended from the belt.

There are magnificent relics of textile in the find: the aerly version of pillow lace made of silver gilt thread, the so called woven lace. It was the decoration of a shroud ornamented with two bands of wavy foliage pattern. It is also a 16th century work. Further smaller fragments of textiles must have belonged to the decoration of the dress.

The dating of the find is made possible by the relics of some funerals of the period. In the family vaults of the Wittlesbach's discovered in 1781, several princesses were buried in the years about 1600. Similar jewels were also buried with them. Near Innsbruck, in Hall, the daughters of Prince Károly are buried, they died in 1620 and 1621. They entered the convent in 1607, when they gave a donation of a large number of renaissance jewels to it, with similar dress jewels to the Hungarian ones. According to the literature they were made about 1590. In the same place chains with S-shaped dress jewels were also found. Two bracelets of armour-chains, a ring, and a fine gold chain might have been made at the beginning of the 19th century and were put into the Losonc vault on the occasion of a later funeral.

Considering the amount of bones, even after the fire, at least two early – at the end of the 16th century of after 1600 – and one at the beginning of the 19th century funerals must have been in the vault.

Among the well-known aristocratic families of the neighbourhood it might have been connected with the Lossonczy family: István Lossonczy pledged for the succession of his daughters and among the possession mentioned was Losonc also. His daughter, Anna Lossonczy got married second time in 1590 to Zsigmond Forgách, and in the following year she bequeathed her possessions to husband. She died in 1595. Forgách, the member of the Reformed Church buried his wife in the vault of the Losonc church, because the family vault was not built at that time. In his later marriages his second wife died also early, then the daughters of his third wife should be buried. One of them must have been the young woman buried in the vault of the church.

It can be stated only conditionally who could have been the person whom the objects of the find had belonged to. The most important thing is the find of the marvellous jewels and goldsmith's works which is one of the most significant among the relics of Hungarian renaissance.

17. SZÁZADI TÖRÖK KORÁNTARTÓ

GERELYES Ibolya

1985 őszén újabb jelentős darabbal gazdagodott a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályának Ötvösgyűjteménye. A tárgyat a Bizományi Áruház Vállalat aukcióján vettük, így eredetéről és magántulajdonba kerülésének körülményeiről közelebbi adataink nincsenek.¹

*A tárgy leírása:*²

A két részből álló aranyozott ezüst tárgy felső része egy kinyitható tokocska, melyhez alul egy azonos motívumokkal díszített lemez kapcsolódik. (1–2–3. képek)

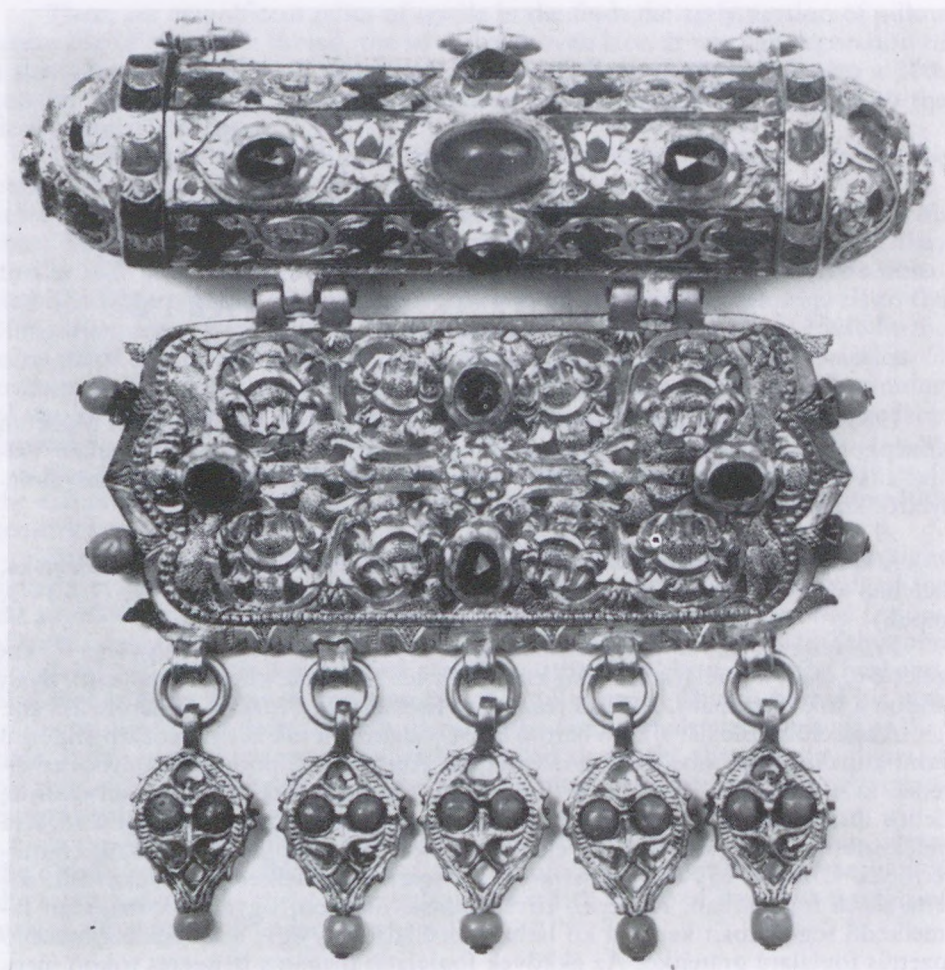
Felső része: Nyolc lappal határolt hengeres tok, melyet két végén egy-egy 0,5 cm széles öv, majd két félgömb alakú kupak zár le. Az egyik kupak kihúzható, ilyen módon a tok kinyitható. A felső rész teljes hosszúsága 11,5 cm, átmérője 2,5 cm.

A tok elülső oldalát alkotó három lapot, valamint a tok két végét záró félgömb alakú kupakokat azonos módon díszítették. Aranyozott, poncolt háttérből emelkedik ki a leveles-indás-virágos díszítés. A sorokat váltakozva három szirmú, niellós díszű tulipánok, illetve vésett díszű, aranyozott, szétnyíló kelyhű rózsára emlékeztető virágok alkotják. Az elülső oldal két szélső lapja azonos díszű, s mindkettőnek közepén egy-egy gránátkő ül, magasan kiemelkedő, nyolcszirmú, rozetta-alakú foglalatban. Középen rovátkolással díszített, ugyancsak magasan kiemelkedő foglalatban karneol kő látható, mellette egy-egy, a fentiekhez hasonló rozettás foglalatú gránátkő. Az ékkövek foglalatát magán a hengeres token megközelítően ovális alakú, aranyozott, vésett díszű kartusok veszik körül. A félgömb alakú kupakokon a váltakozva aranyozott- vésett, illetve niellós díszű indás-leveles virágsor felett nyolcszirmú rozetta van, melynek egyes szirmjai szintén vésett-aranyozott, illetve niellós díszűek. A rozetta közepén egy még kisebb, ugyancsak vésett-aranyozott, 12 szirmú rozetta ül. (3. kép) A hengeres tokot a félgömb alakú kupakoktól elválasztó öveket szintén váltakozva vésett-aranyozott, illetve niellós virágszirmok díszítik.

A tok hátsó oldalát alkotó három lapocska a fentiektől teljesen eltérő díszítést kapott. Itt az ezüst lemezt nielló technikával készített, vékony, finom vonalú,

¹ A tárgyra T. Németh Annamária hívta fel figyelmemet. Ezért, valamint a feldolgozáshoz nyújtott segítségért ezúton szeretnék köszönetet mondani.

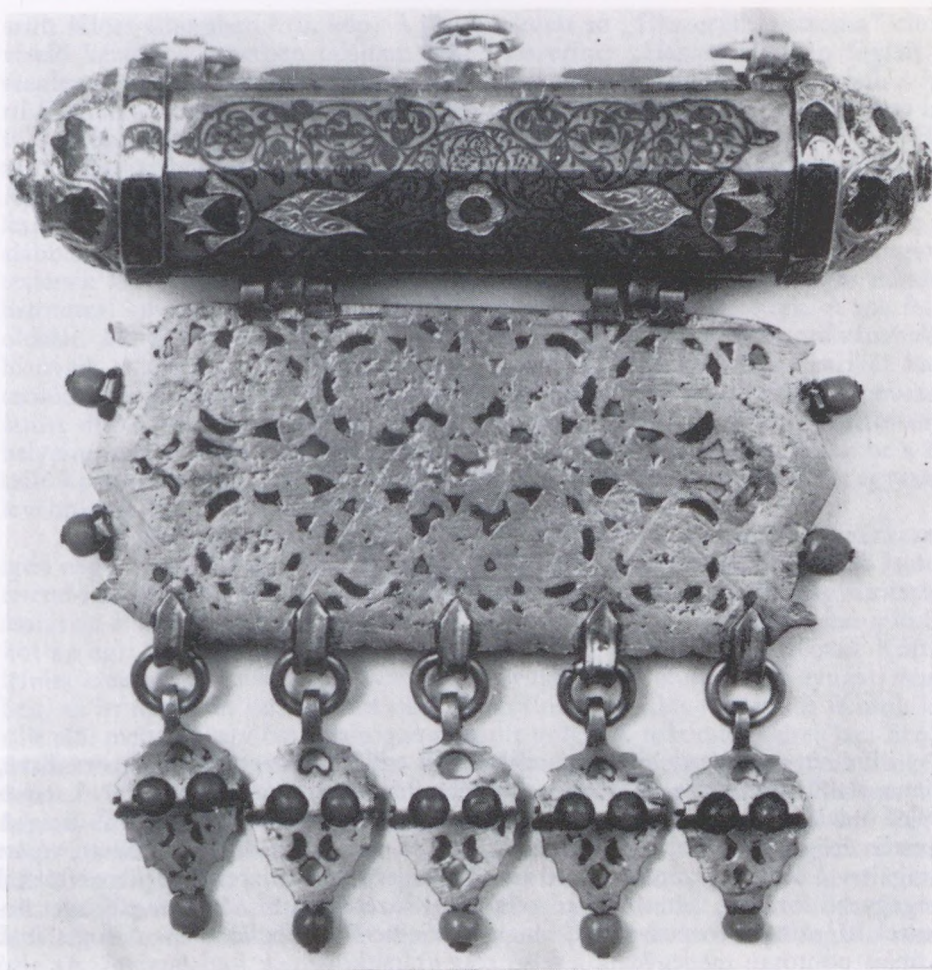
² Leltáriszáma: Ó/1.85.4. (A tanulmány rajzait Pisch Ildikó készítette.)

1. ábra. A Korántartó előnézete
Fig. 1. Silver box of Koran (front side)

indás-leveles-virágos rajz borítja. (2. kép) Az indasor virágainak formája meg-
egyezik az elülső oldal virágaival. A két szélső indasor között, középen, elhegye-
sedő végű kartus látható, melynek belsejét szintén igen finom rajzú, nielló techni-
kával készített virágok töltik ki. Középen ötszirmú, bemélyített, poncolt, aranyo-
zott rozetta ül. A kartus két elhegyesedő végéhez, kívülről két-két, ugyancsak be-
mélyített, vésett és poncolt díszű, aranyozott, tulipán-formájú virág kapcsolódik.
A középső aranyozott rozettával szemközt, a két szélső lemez külső oldalán, kö-
zépen, szintén egy-egy pici, vésett, poncolt, aranyozott, háromszirmú virág látható.

A hengeres tok elülső és hátsó oldala között, alul-felül egy-egy sima lap ta-

2. ábra. A Korántartó hátoldala
Fig. 2. Silver box of Koran (back side)

lálható (a nyolc lappal határolt henger hetedik és nyolcadik lapjai). Ezekre utóbb még egy ezüst lemezt forrasztottak. E kis lemezeket felül kettő, alul egy, fekete színű, niellós kis kartus díszíti. Az itt alkalmazott nielló díszítés lényegesen egyszerűbb kivitelű, mint az előző, illetve a hátsó lapok finoman megmunkált rajzú mintázata. Ezekre, a kis kartussal díszített lemezekre forrasztották a tokocska felfüggesztésre szolgáló kengyeleit. A felső részhez két kengyelt forrasztottak, a harmadik kengyelt a kihúzható tok felső széléhez illesztették. A hengeres tok alsó részének niellós kartussal díszített kis ezüst lemezéhez két kengyel tartozik. E két kengyelhez kapcsolódik a tárgy alsó részét alkotó lemez,

3. ábra. A Korántartó kupakja
Fig. 3. Top of the box

Alsó része: A tárgy alsó, második részét egy aranyozott ezüst, áttört díszű, kartus-alakú lap alkotja. Méretei: szélessége 9,5 cm, magassága 4,5 cm. A lemez elülső oldalán két vésett, poncolt és áttört indás-leveles-virágos sor fut. E virágok formája erősen emlékeztet a felső rész szétnyíló, rózsza-formájú, aranyozott, vésett virágaira. A lemez közepén a felső rész kupakjain látható aranyozott rozettákkal megegyező formájú, hétszirmú rozetta ül. E rozetta körül négy gránátkövet helyeztek el, szintén rozetta-alakú, magasan kiemelkedő foglalatban. A foglalatok formája pontosan megegyezik a felső rész gránátköveinek foglalataival. Az alsó lemez felső széle sima, alsó széle és két oldala leveles-cakkos kiképzésű, felületén vésett és poncolt, geometrikus vonal-mintázattal. Az alsó lap két oldalán két-két átfúrt, ezüst szegeccsel felerősített kis piros korall-szem látható. A korall szemek alá ezüsből készült, levél-formájú alátétet helyeztek. Ez az alátét az egyik szem alól hiányzik. A lemez hátsó oldala teljesen sima, díszítetlen. A lemez alsó széléhez öt darab kengyelt forrasztottak. Ezekbe hajlított ezüst huzalból készült karikákat fűztek. E karikákon függenek az öntött, áttört, levél-alakú csüngők. A csüngők elülső oldalán a felette lévő lemezhez hasonló módon megmunkált, vésett, indás-leveles díszítés látható. Hátoldaluk teljesen sima, díszítetlen. Az áttört díszítés üres helyein két-két, a csüngőkön alul egy-egy átfúrt, piros színű korall-szemet helyeztek el.

E tárgyípus szokatlannak tűnik, mégsem ismeretlen a magyar múzeumok anyagában. Hasonló darab a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében is volt. Fényképre véletlenül bukkantunk rá a múlt század hetvenes éveinek végén ké-

szült Klöss-albumban.³ (6. kép) A tárgy leírását az „Ékszertár lajstroma” címet viselő kéziratos kötetben találtam meg.⁴ Eszerint: „Három kiállóan foglalt és szegletesen köszörült gránátkövel, zöld zománcos kecsélt lombozatokkal, s karikákon lelógó két-két corall szemmel ékes hegyes végű öt csüggönnyel ékes két fülű (a harmadik letört) ezüst illattartó. Apparatus Nicolai Jankovich 100. Hozzatott Ragúzából.”⁵ A tárgy valóban szerepel a Jankovich leltárkönyvben, az Apparatus 100. tételeként, az Ékszertár lajstromának meghatározását tehát hitelesnek kell elfogadnunk.⁶ A Klöss-féle fénykép alapján a tokocska leírását az alábbiakkal egészíthetjük ki. Hosszúsága 9,5 cm, átmérője 2 cm lehetett. Hengeres testének két végén kúp-alakú végződés látható, melyek közül az egyik minden bizonnyal kihúzható volt. A két kupak végét is ékkövek díszítették. A tok felső oldalán két felfüggesztésre szolgáló kengyel látható, a harmadik nyilvánvalóan hiányzik. A tok alsó részéhez öt kengyelt illesztettek, ezekhez ezüst karikák kapcsolódnak. E karikákról függnek le a fentiekben „csüggönnyek” nevezett áttört díszű, négyzet-alakú, hegyes végű kis lapocskák. Az áttört díszítés üres helyeire, a fent ismertetett tárgy csüngőihez hasonló módon illesztették be a díszítő corall-szemeket. A hengeres tokocska és a két lezáró kupak felületét egyaránt levélmintát kirajzoló filigrán díszítés borítja.

A két, most ismertetett, csüngőkkel díszített ezüst tok formája és szerkezete igen nagy hasonlóságot mutat. Funkciójuk meghatározásához az alább ismertetendő török párhuzamokon kívül nagy segítséget jelentett, hogy magyarországi ásatáson is került elő hasonló darab. A Nemzeti Múzeum tárgyaihoz hasonló tokot az egri vár feltárása során találták, hódoltság kori rétegben. Kozák Károly leírása szerint a Szépbástyától nyugatra, a nyugati 2. sz. kutatóárok nyugati végében, az itt feltárt út szintje alatt néhány centiméterre „kis hosszúkas fémtok került elő, melyben egy összehajtogatott papír volt.” A tokocska belsejében őrzött írásnak tulajdonosa valószínűleg varázserőt tulajdonított, s azt talizmánként őrizte.⁷ Az Egerben talált tok aranyozott ezüst, nyolc lappal határolt henger volt, két végén kúpos lezárással. (7. kép) Hosszúsága 7,1 cm, átmérője 2,1 cm. Egyik vége nyitható. Elülső oldalának középső lapján három rekeszes foglalatú ékkő helye látszik, közülük csak a középső gránátkő maradt meg, a szélső kettő hiányzik. Az elülső oldal két másik lapján kartusba foglalt, vésett levél és inda-díszítés látható. A tok hátoldalán a középső lapocskát szintén kartusba foglalt vésett

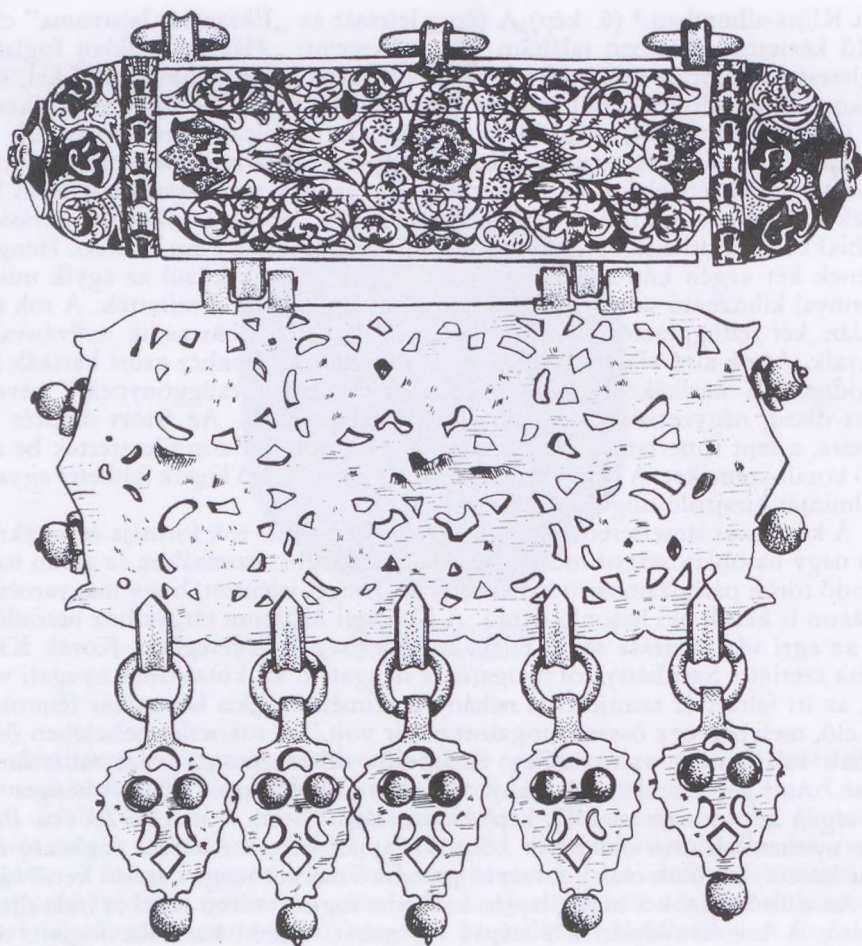
³ A sokáig ismeretlen album 1984-ben került elő. Leltáriszáma: MT 2073/1984. Ma már rosszul olvasható külső címkéjén az alábbi felirat látható: „Klöss-féle fölvételek a N. múzeumi Régészeti Osztály ... 187.” A kötet a Magyar Nemzeti Múzeum legkiemelkedőbb tárgyaitak fotóit tartalmazza. Leltári adatok alapján 1878-ban, vagy 1879-ben készülhetett.

⁴ A kötetre Parádi Nándor hívta fel figyelmemet, akinek segítségével ezúton szeretnék köszönetet mondani. A kéziratos kötet a múlt század második felében készülhetett, utolsó bejegyzett évszáma 1868. A számos ötvöstárgy, elsősorban ékszerek magyar nyelvű leírását tartalmazó munka igen nagy haszonnal forgatható, leírásai ugyanis lényegesen részletesebbek a sokszor igen szűkszavú leltárkönyvi bejegyzéseknél. A Klöss-féle album talizmántokjának leírása a kötet 117. lapján, 14. tételszám alatt olvasható.

⁵ A „kecsélt” szó filligrán díszítést jelent. Ezt a kifejezést elsősorban a balkáni, illetve a szerb ékszerek leírásakor használja a szerző.

⁶ Az App. Jank. 100. leltáriszámú tárgy ma nincs a Nemzeti Múzeum gyűjteményében. 1960-ban, több más balkáni jellegű ékszerrel együtt – sajnálatos módon – átkerült a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe. Aktszám: 863 – 10 – 3/60. UO,

⁷ Kozák 1969, 182 – 183.

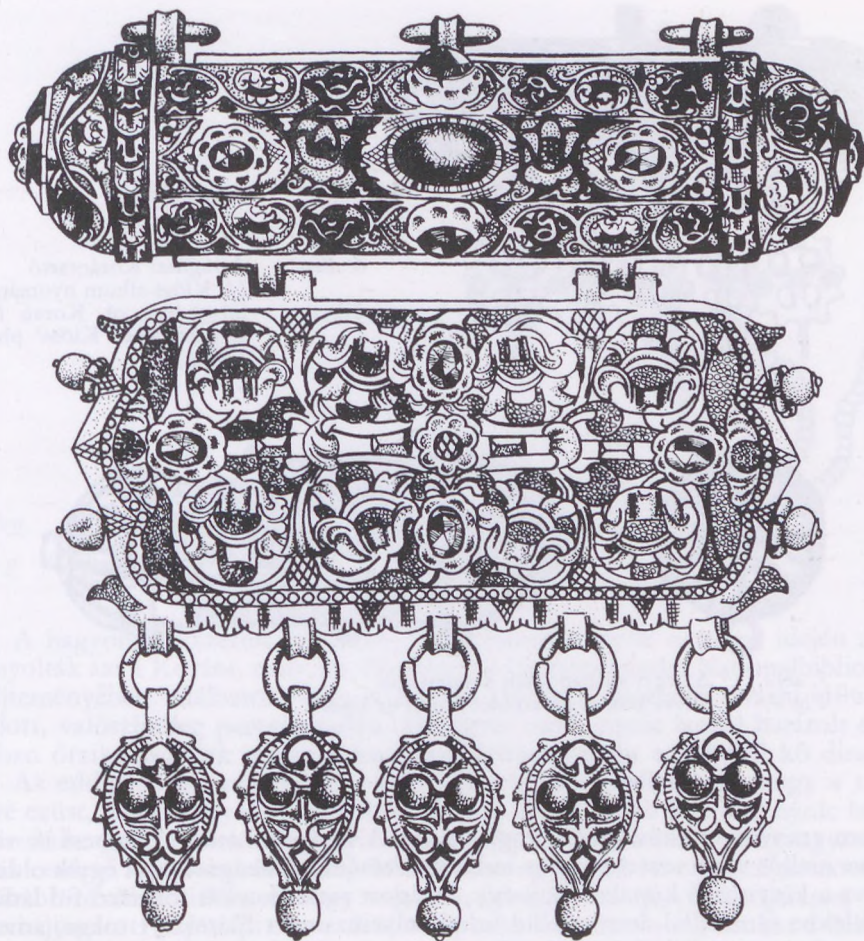

4–5. ábra. A Korántartó
Fig. 4–5. Silver box of Koran

levélkéik díszítik. A hengeres tokot záró kupakok gerezdelték. A le nem vehető kupak tetején aranyozott, tíszirmű rozetta-alakú foglalatban zöld színű kő ül. A levehető kupak tetején is hasonló foglalat figyelhető meg, itt azonban az ékkő hiányzik. A kupakok szélén sorban, a hengert határoló lapocskákhoz igazodva nyolc kis vésett kartus látható- bennük ugyancsak vésett inda- és virágdíszítés. Kozák Károly megfigyelései szerint a tokocskát vízszintes helyzetben kellett viselni.⁸

Az egri toknak a nálunk őrzött darabbal való hasonlatossága arra enged kö-

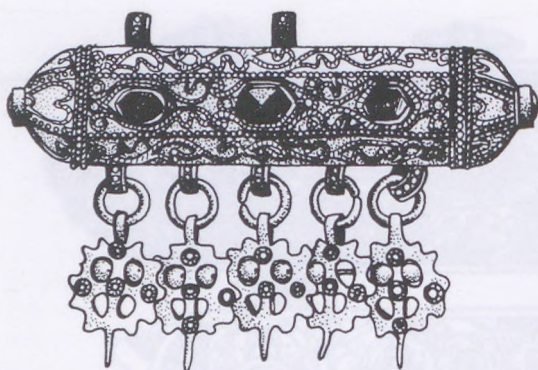
⁸ Kozák 1969, 186.

vetkeztetni, hogy ebben, valamint a Jankovich-gyűjteményből származó, tévesen illattartónak meghatározott tokban is papírtekercset; Korán-idézetet, vagy fohászt őriztek. E feltevésünket számos párhuzam igazolja.

Az isztambuli Topkapu Szeráj könyvtárában őriznek egy, a XVI. század végére – a 17. század elejére keltezhető, aranyozott ezüst Korán-tartót. Ezt a tárgyat eredetileg zászlórúdhoz erősítették. A nyolc lappal határolt, hengeres testű, két végén kúpos, kinyitható tokocska formájában és méretében igen közel áll a mi tárgyunkhoz (hosszúsága 11 cm, átmérője 2,9 cm). Az isztambuli tok testét

⁹ *Anatolian* 1983, 229 – 230. E. 198.

6. ábra.

A ragusai Korántartó
(A Klöss-album nyomán)
Silver box of Koran from
Ragusa (after Klöss' photo-
album)

Fig. 6.

7. ábra.

Fig. 7.

Az egeri várban talált amulett-tok

Silver box of an amulet found in Eger

három aranyozott ezüst gyűrű fogja össze. A hengert határoló lapocskák váltakozva niellós vagy vésett virágos-indás díszítésűek. A hengeres test egyik oldalán, illetve a kinyitható kupakon egy-egy, levágott sarkú kockát formázó fül látható. A fülekbe fémszállal átszőtt zöld színű selyemzsinórt fűztek. A tokot, amely a felfüggesztés módjából következően egyértelműen függőleges helyzetben függött, a zöld zsinórral erősítették a zászlóhoz. A tok belsejében egy 1591–92-re keltezhető, kézíratos Korán-tekercs van. A tárgy vésett, virágos-indás díszei szinte pontosan megegyeznek az Egerben talált talizmántartó motívumaival.

Hasonló Koránt, vagy Korán-idézetet, fohászt tartalmazó ezüst-tokokat európai gyűjteményekben is találunk. Minden bizonnyal a 17. század végi török zsákmányból származik az az aranyozott ezüstdből készült, török mesterjegyes, nyolc lappal határolt hengeres tok, melyet a karlsruhei Badische Landesbibliothek gyűjteményében őriznek. A tokban egy 394 cm hosszú, 5 cm széles papírtekercs található, Nashi írásmódban készült török és arab nyelvű szöveggel.¹⁰ Feltehetően ez is zászlóra függesztett darab volt, a leírás szerint ugyanis – az isztambulihoz hasonlóan – zöld selyemzsinóron függ.

¹⁰ Petrasch 1955, 226–227. A katalógus leírás nem adja meg a tárgy méreteit.

8. ábra. Gyönggyel kivarrott török amulett-tok (H. Z. Koşay nyomán)

Fig. 8. Turkish amulet-case (after H. Z. Koşay)

A hagyomány szerint 1683-ban, Bécs második török ostroma idején zsákmányolták azt a Koránt, mely ma Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményében található. Maga a Korán 1545-re keltezhető, Nashi stílusban íródott, valószínűleg perzsa munka. Hengeres testű, nyolc lappal határolt ezüst tokban őrzik, melynek tetejét a katalógus leírása szerint egy berill kő díszíti.¹¹

Az eddig párhuzamként felsorolt darabok közös jellemzője, hogy a többnyire ezüst, vagy aranyozott ezüsből készült, díszes külső felületű, nyolc lappal határolt hengeres tokok mindegyikében (az egri, az isztambuli és az ugyancsak török eredetű karlsruhei és bécsi példányokban egyaránt) Koránt; teljes szöveget, hosszabb-rövidebb idézetet, vagy valamely fohászt őriztek, papírtekercsre, vagy összehajtogatott papírlapra írva. Külön típusba kell sorolnunk azokat a darabokat, melyeket függőlegesen felfüggesztve, zászlóhoz erősítve használtak. Biztosan idetartoznak az említett isztambuli és karlsruhei Korán-tartók.

A másik típust azok a tokok képviselik, melyeket vízszintes helyzetben, valószínűleg nyakba akasztva viseltek.¹² E típusba tartozik az egri, illetve a Jankovich Miklós gyűjtéséből származó raguzai darab. Az ilyen ékszerként viselt talizmán, vagy amulettartóknak számos példáját ismerjük a néprajzi anyagból is. Az ankarai Néprajzi Múzeum anyagában ezüsből, fémszállal átszőtt szövetből,

¹¹ Petrasch 1955, 243. A katalógus itt sem adja meg a tok méreteit.

¹² Ugyancsak ismert egy harmadik típus is, az úgynevezett bazüband. Ez utóbbit karperec-ként a felső karon viselték, s belsejébe ugyancsak rövidebb Korán-verset, vagy bajtól óvó fohászt helyeztek. E tárgy típus aranyból is készülhetett. Példaként említhetjük az I. Szulejmán szultánnak adományozott tárgyak listáját, melyen Kuyumcu (Ötvös) Murád arany bazüband-jét is említik. V. ö. Meric 1963, 768.

Az 1587-ben Budán elhunyt Ali Cselebi tulajdonában pedig egy ezüsből készült darabot találtak. V. ö. Fekete 1959, 96.

sőt gyöngyökkel kivarrott anyagból készült, ezüst, vagy gyöngyből fűzött láncon függő darabokat őriznek. A 8. képen bemutatott talizmántok ez utóbbi típusba tartozik. Érdekessége, hogy formailag tökéletesen hű maradt az évszázadokkal korábbi darabokhoz.¹³

Érdemes megemlítenünk, hogy nagyon hasonló formájú, nyakba akasztva viselt, hengeres testű, csüngőkkel díszített amulettartókat nemcsak az anatóliai néprajzi anyagban találunk. Igen gyakori ez a forma Közép-Ázsiában, Üzbegisztán, Tadzsikisztán, Türkmenisztán török népeinek viseletében is.¹⁴

A felsorakoztatott párhuzamok alapján megkísérelhetjük meghatározni az 1985-ben vásárolt tárgy funkcióját, korát és esetleg készítési helyét is.

Az eddigiek szerint bizonyosnak kell tekintenünk, hogy tárgyunk hengeres felső részében papírtekercset, mégpedig vagy teljes Koránt, vagy esetleg hosszabb idézetet tartottak. Filiz Çağman, az isztambuli Topkapu Szeráj könyvtárának vezetője szerint a hengeres tok nagysága arra enged következtetni, hogy belsejében teljes Korán lehetett, az amulettartók ugyanis általában kisebb méretűek szoktak lenni.¹⁵ Ezt támasztja alá az a megfigyelés is, miszerint a Topkapu Szeráj könyvtárában őrzött Korán-tartó méretei szinte milliméter pontosan megegyeznek a mi darabunk méreteivel, míg az egri – fohászt tartalmazó tokocska – csaknem fele akkora. Filiz Çağman felvetése szerint a nálunk őrzött darab is zászlóhoz erősített Korán-tartó lett volna. Ennek némiképpen ellentmond az a tény, hogy a tárgy szerkezeti felépítése egyértelműen vízszintes helyzetre utal, mégpedig a tok ékkövekkel gazdagon díszített elülső oldalával kifelé. A hátoldal kiképzését illetően éles ellentét figyelhető meg a felső tok díszítésének finom vonalú kidolgozása és az alsó lemez megmunkálatlan, sima felülete között.¹⁶

Az ékszerként, nyakban való viselet mellett szólnak az említett Közép-ázsiai néprajzi analógiák is, ahol a miénkhez hasonló méretű, illetve nagyobb amulettartókat viseltek nyakba akasztva.

A felső tok váltakozva vésett-aranyozott, illetve niellós díszítése nem szokatlan jelenség a 16–17. századi török ötvöstárgyakon. A fentiekben láthattuk, hogy ilyen módon díszítették a már többször említett, a Topkapu könyvtárából ismert, a 16. század végére-17. század elejére keltezett darabot is.¹⁷ A nálunk lévő tok elülső oldalán, zárókupakjain, valamint alsó lemezein látható díszítmény stílusa- a

¹³ Kaşay 1956, 89. XXXIX. tábla 4. kép. Etn.M. 11631 leltáriszámú hengeres tokocska, alsó részén három csüngővel. Valamint a cikkhez mellékelt szám nélküli színes táblán az 1–2. képek. 6075. és 6076. leltáriszámú, gyöngyökkel kivarrott, láncon függő csepp-alakú csüngőkkel díszített hengeres tokok.

¹⁴ Prokot 1981, 96–106.

¹⁵ A feldolgozáshoz nyújtott segítségért ezúton szeretnék köszönetet mondani Filiz Çağmannak.

¹⁶ A feldolgozás során felmerült annak lehetősége is, hogy az alsó lemezt esetleg utólagosan illesztették volna a felső tokhoz. E feltevést bizonyítani nem tudjuk. Az azonban kétségtelen, hogy az alsó rész virágmotívumai illeszkednek a felső tok szétnyíló rózsáihoz, a két rész vésett díszítései pedig teljesen azonos módon készültek. Az is biztos, hogy a felső tok két alsó kengyele nem utólag került a rátgyra. Ezek szerint, ha nem is ez a lemez, de csüngő díszek mindenképpen tartoztak a felső tokhoz, tehát a biztosan zászlóra fűzött darabokkal ellentétben ez a tárgy vízszintes helyzetű kellett, hogy legyen.

¹⁷ A niellós illetve az aranyozás együttes alkalmazása jól ismert más török ötvöstárgyakról is. Példaként említhetjük az ugyancsak a MNM Középkori Osztályának Ötvösgyűjteményébe tartozó kis ezüst török tintatartót. A tárgy aljába III. Ahmed (1703–1730) hitelesítő tugarját ütötték be. Leltáriszáma: Ö/1. 85.3.

szétnyíló rózsákra, illetve stilizált tulipánokra emlékeztető virágok rajza-azonban már az európai barokk művészetnek a 17. század közepétől egyre erősödő befolyását tükrözi.¹⁸

A tárgynak a 17. század közepére- második felére való keltezését¹⁹ a felső tok hátoldalának díszítési stílusa, illetve technikája is megerősíti. Hasonló módon díszített török ötvöstárgyat – a publikált anyagból – a karlsruhei Badisches Landesmuseum gyűjteményéből említhetünk. A nyolcszögletű nefritlapra applikált aranyozott ezüst lemez közepére hegyikristály követ illesztettek, mely alatt török nyelvű felirat látható. Az ezüst lemez felületét a mi Korán-tartónk hátoldalának díszítéséhez hasonló finom vonalú, niellós rajz borítja, melybe aranyozott, vésett tulipánok és leveles indák mélyülnek. A lemez felületét mindezekon kívül 16 darab almandin, illetve nefritkő díszíti, melyek a mi tárgyunkhoz hasonló módon megformált, nyolcszirmú, rozetta-alakú foglalatban ülnek. A tárgy minden bizonnyal szintén amulettartó volt. A katalógus meghatározása szerint a Bektasirendhez tartozó dervisek övükön viselték. A rendelkezésünkre álló adatok alapján a darab 1691. előtt készült.²⁰

A Nemzeti Múzeum Korán-tartójának készítési helyére vonatkozóan kevés támponttal rendelkezünk. Mivel a darabon sem hitelesítő tugra, sem mesterjegy, illetve bevéssett fémfínomsági jel nincsen, így nagy valószínűséggel kizárható, hogy a tárgy isztambuli műhelyben készült volna.²¹ Elsősorban felső tokjának magas művészi és technikai színvonalon megoldott kidolgozása arra enged következtetni, hogy ha nem is Isztambulban, de feltétlenül valamelyik jelentős anatóliai város jól működő ötvösműhelyében készülhetett.²²

¹⁸ *Anatolian* 1983, 104. Hasonló stílusban készült például az idézett katalógusban bemutatott, a 17. század második felében készült füstölő is. V. ö. *Anatolian* 1983, 266. E.271.

¹⁹ *Filiz Çagman* ugyancsak stíluskritikai alapon a 17. század közepére, harmadik negyedére keltezte a darabot.

²⁰ *Petrascu* 1977, 22. tétel, valamint *Petrascu*, 1955, 198.

²¹ Az isztambuli ezüst ötvöstárgyak hitelesítését külön bélyegző hivatal végzete, mely az ötvösök műhelyéhez közel működött, 70 alkalmazottal. V. ö. *Lewis* 1981, 140.

²² Edirnében például a 16–17. században virágzó ötvösműhelyek működtek. Példaként említhetjük az 1602-ben elhunyt Sümbül Hasan bin Hüseyin ötvöst, aki után csaknem egy millió akce értékű hagyaték maradt hátra. V. ö. *Barkan* 1966, 193–206. A Korán-tartó alsó lapját díszítő korall-szemek alapján arra is gondolhatunk, hogy a tárgy esetleg a Balkán törökök lakta városainak valamelyikében készült – ám feltétlenül török ötvös műhelyében.

IRODALOM

- ANATOLIAN 1983. The Anatolian Civilisations III. Seljuk Ottoman Topkapi Palace Museum Istanbul 1983.
- BARKAN 1966. *Barkan, Ö.* Edirne Askeri Kassami'na Âit Tereke Defterleri (1545–1659). Belgeler 1966. Cilt III. Sayı 5–6.
- FEKETE 1959. *Fekete, L.* Egy vidéki török úr otthona a XVI. században. MTA I. OK. 15 (1959) 87–106.
- KOZÁK 1969. *Kozák, K.* Az egri vár feltárása (1957–68) VI. Az EMÉ VII (1969) 179–206.
- KOŞAY 1956. *Koşay, H. Z.* Etnoğrafya Müzesindeki nazarlık, muska ve hamailler. In: Türk Etnoğrafya Dergisi 1 (1956) 86–90.
- LEWIS 1981. *Lewis, B.* Isztambul és az oszmán civilizáció. Budapest 1981.
- MERIC 1963. *Meric, R. M.* Bayramlarda Padisahlara hediye edilen san' at eserleri ve karşılıkları. In: Türk San'ati Tarihi Araştırma ve incelemeleri 1 (1963) 764–786.
- PETRASCH 1955. *Petrasch, E. – Zimmermann, E.* Der Türkenlouis. Ausstellung zum 300. Geburtstag des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden. 1955.
- PETRASCH 1977. *Petrasch, E.* Die Türkenbeute. Auswahl aus der türkischen Trophaensammlung des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Karlsruhe 1977.
- PROKOT 1981. *Prokot, I. und J.* Schmuck aus Zentralasien. München 1981.

MTA Könyvtára

Periodika 19...

21/1030 n.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

SILVER BOX OF A KORAN

In 1985, a fine new object has got in the possession of the Hungarian National Museum. The object is made of silver, gilded. It consists of two parts. The upper part is a cylindrical container with eight sides (height: 11 cm, diameter: 2,8 cm). This container is decorated with nielloed and engraved flowers and precious gems as garnets and in the middle a cornelian. The lower part is a pierced, gilded plate, decorated with engraved flowers and corals (height: 4,5 cm, width: 9,5 cm). (Fig. 1-2-3.)

Formerly in the collection of the Hungarian National Museum there was an other, very similar container (Fig. 6.). It was bought in Ragusa by Miklós Jan-kovich at the beginning of the last century. We were so lucky that at the excavation of Castle Eger an other similar container was found, together with other Turkish objects. In this container the archaeologist Károly Kozák has found a little paper with Turkish writing on it. (Fig. 7.).

In Istanbul, in the collection of the Topkapi Palace Library there is also a silver box of Sancak Koran, which is very similar (in form and in measure) to our object.⁹ We can add, that in European collections — in Karlsruhe and in Vienna ¹⁰⁻¹¹. — there are also silver boxes of Sancak Korans.

On the basis of the style of the decoration and on the examination of the similar boxes, we can say, that our new object was made for containing a Koran, in the middle or at the second half of the 17th century, in a Turkish workshop.

